

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK

Bulletin d'ethnologie

XXVI (68)

2009/1

Česká národopisná společnost
Praha 2009

NÁRODOPISNÝ VĚSTNÍK
Bulletin d'ethnologie

Založen roku 1906

Recenzovaný časopis

Redakční rada: PhDr. Karel Altman, CSc., PhDr. Helena Beránková, PhDr. Daniel Drápala, Ph.D., Mgr. Marta Kondrová, PhDr. Ludmila Kopalová, PhDr. Helena Mevaldová, doc. PhDr. Ladislav Mlynka, CSc., doc. PhDr. Irena Štěpánová, CSc., PhDr. Miroslav Válka, Ph.D. (předseda), Mgr. Jiřina Veselská

Redaktor: PhDr. Daniel Drápala, Ph.D.

Recenzenti: Mgr. Martin Šimša, Mgr. Jiřina Veselská

**Vydáno za grantového příspěví Odboru regionální a národnostní kultury
Ministerstva kultury České republiky.**

Číslo vychází k 29. červnu 2009

Národopisný věstník je zapsán do evidence periodického tisku pod evidenčním číslem: MK ČR E 18932.

www.narodopisnaspolecnost.cz

www.narodopisnaspolecnost.cz/vestnik.php

ISSN 0323-2492

Obsah

Úvodem (<i>Redakce</i>)	5
Studie – konference <i>Na pomezí oborů</i>	
<i>Josef Jančář</i> , Od národopytu k evropské etnologii	9
<i>Miroslav Válka</i> , Národopisná věda a příbuzné obory. Symbióza a konflikty	18
<i>Vít Smrčka</i> , Prameny inspirace v Národopisné společnosti československé	30
<i>Václav Michalička</i> , Využití a smysl „experimentální“ a „aplikované“ etnografie	39
<i>Jana Pospíšilová – Antonín Vaishar – Annett Steinführer</i> , Město Brno z pohledu etnologie, geografie a sociologie	45
<i>Alena Křížová</i> , Mezi obory: vizuální kultura	58
<i>Jan Blahůšek</i> , Fotografie jako ikonografický pramen pro studium lidové hudby	63
<i>Helena Šenfeldová</i> , Spolupráce národopisců a výtvarných pracovníků v bývalém Ústředí lidové umělecké výroby	72
<i>Martina Pavlicová</i> , Lidový tanec jako pohyb i emoce	76
<i>Dagmar Klímová</i> , Evropská pověrečná pověst a její předoasijské prameny	85
<i>Irena Štěpánová</i> , Prolinání oborů a přesahy žánrů v realistické próze Terézy Novákové	95
<i>Markéta Palowská</i> , Uherské cesty Boženy Němcové (K některým národopisno- cestopisným dílům)	101
<i>Magdalena Maňáková</i> , Nábožensky vzdělávací literatura	115
<i>Věra Thořová</i> , Život a dílo Boženy Čapkové z hlediska etnomuzikologie a literární vědy	123
<i>Jana Poláková</i> , Etnologie a romistika – hine abo nane pheña?	130
<i>Andrea Zobačová</i> , Josef a Vladimír Úlehlovi – mezi pedagogikou, biologií a národopisem	135
<i>Jana Nosková</i> , Životní příběhy – výzkumy na pomezí mezi etnologií a historií	157
<i>Naďa Valášková</i> , Sezónnost sňatečnosti z demografického a národopisného hlediska	171
<i>Miloš Tomandl</i> , Interdisciplinární relace: Causa incolát	178
<i>Ondřej Doležal</i> , Střetávání etnologie a historie. Na příkladu studia obyvatel vsi Kročehlavy v letech 1500–1800	197

<i>Jana Tichá</i> , Využití religionistického studia v etnologickém bádání. Vědecká rekonstrukce evangelické toleranční modlitebny z Huslenek ve Valašském muzeu v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm	203
<i>Věra Kovářů</i> , Národopis, památková péče a muzea	218
<i>Pavel Bureš</i> , Národopis a památková péče	221
<i>Vanda Jiřiková</i> , Vesnické sídlo a dům očima památkáře, etnologa a muzejníka	230
<i>Pavel Havránek</i> , Výzkum mezi krajany	234
<i>Jiří Mačuda</i> , Přínos jednotlivých vědních oborů ke studiu slovanské mytologie	240
Pokyny pro úpravu příspěvků Národopisného věstníku (<i>Redakce</i>)	252
Do 1. čísla <i>Národopisného věstníku 2009</i> přispěli	253

Table of Contents

Introduction (<i>Editor</i>)	5
<i>Josef Jančář</i> , From National Ethnology to the European One	9
<i>Miroslav Válka</i> , Ethnology and Related Disciplines. Symbiosis and Conflicts	18
<i>Vít Smrčka</i> , Sources of Inspiration in the Czechoslovak Ethnographical Society	30
<i>Václav Michalička</i> , Use and Significance of “Experimental” and “Applied” Ethnography	39
<i>Jana Pospíšilová – Antonín Vaishar – Annett Steinführer</i> , City of Brno from the Point of View of Ethnology, Geography and Sociology	45
<i>Alena Krížová</i> , Between the Branches: Visual Culture.	58
<i>Jan Blahůšek</i> , Photography as an Iconographic Source for Study of Folk Music	63
<i>Helena Šenfěldová</i> , Cooperation of Ethnographers and Artists in the Former Center for Folk Art Production	72
<i>Martina Pavlicová</i> , Folk Dance as Motion and Emotion	76
<i>Dagmar Klímová</i> , European Superstitious Legend and Its Near East Sources	85
<i>Irena Štěpánová</i> , Penetration of Domains and Genres in the Realistic Prose Written by Teréza Nováková.	92
<i>Markéta Palowská</i> , Hungarian Travels of Božena Němcová	101
<i>Magdalena Maňáková</i> , Religious Educational Literature	115
<i>Věra Thořová</i> , The Life and Work of Božena Čapková from the Perspective of Ethnomusicology and Literary Studies.	123
<i>Jana Poláková</i> , Ethnology and Romani Studies– hine abo nane pheňa?	130
<i>Andrea Zobačová</i> , Josef a Vladimír Úlehla – Between Education, Biology and Ethnography	135
<i>Jana Nosková</i> , Life Stories – Research on the Boundary between Ethnology and History	157
<i>Nada Valášková</i> , Seasonal Character of Nuptiality from the Demographic and Ethnographical Point of View	171
<i>Miloš Tomandl</i> , Interdisciplinary Relations: The Case of Incolat.	178
<i>Ondřej Doležal</i> , Ethnology Meets History. Study of Kročehlavy Inhabitants in 1500–1800	197

<i>Jana Tichá</i> , Use of Religious Studies in Ethnological Research: Reconstruction of an Evangelical Toleration Chapel from Huslenky in the Wallachian Open-Air Museum in Rožnov pod Radhoštěm	203
<i>Věra Kovářů</i> , Ethnography, Heritage Preservation and Museums	218
<i>Pavel Bureš</i> , Ethnography and the Care of Monuments	221
<i>Vanda Jiřiková</i> , Rural Settlement and House Seen with the Eyes of a Preservationist, Ethnologist and Museum Worker	230
<i>Pavel Havránek</i> , Research Among Our Countrymen	234
<i>Jiří Mačuda</i> , Contribution of the Particular Scientific Branches to the Study of Slavic Mythology	240
Guidelines for Writing Contributions for the Ethnographical Bulletin (<i>Editor</i>) . . .	252
List of Contributors to the First Issue of the Ethnographical Bulletin 2009/1 . . .	253

Úvodem

Česká národopisná společnost již tradičně v posledních dvou desetiletích spojuje zasedání svého Valného shromáždění s vědeckou konferencí. V průběhu let se tak předmětem jednání stal život a odkaz Drahomíry Stránské a Čeňka Zírta i problematika vlastivědných a regionálních pracovníků a jejich přínos pro náš obor. Proto i na zatím poslední Valné shromáždění ČNS, které se uskutečnilo 24. září 2008 v Jindřichově Hradci, bezprostředně navázala mezinárodní vědecká konference. Při její přípravě zvolili organizátoři téma v současném odborném dění nanejvýš aktuální – interdisciplinární spolupráci. V průběhu středy 24. a čtvrtka 25. září 2008 odezněly v rámci konference *Na pomezí oborů* více než dvě desítky příspěvků věnujících se po stránce teoretické i materiálové spolupráci etnologie s různými společenskovědními obory.

Přednesené referáty jednoznačně ukázaly, nakolik přínosnou se mezioborová spolupráce může stát. Kontakt s jinými metodami i interpretacemi z pozic druhých oborů nás nejen obohacuje, ale zároveň vyvolává i cenné impulsy pro další směřování etnologického bádání.

Také z tohoto důvodu přináší letošního první číslo Národopisného věstníku díky grantové podpoře Odboru regionální a národnostní kultury Ministerstva kultury

ČR v souhrnu všechny příspěvky odeznělé v rámci jindřichohradecké konference, případně i ty, které z různých důvodů nemohly být předneseny. Navazujeme tak na věstníky z let 1998–1999, 2002 a 2005, které přinesly příspěvky z předchozích konferencí České národopisné společnosti. Z tohoto důvodu je také první číslo Národopisného věstníku 2009 oproti zvyklostem redukováno jen na studie. Druhé číslo letošního roku bude mít již klasickou strukturu se všemi zavedenými rubrikami.

Redakce

Od národopisu k evropské etnologii

Josef Jančář

Větší část soudobé etnografie nebo sociální antropologie se už nezaměřuje jen na minulost, nýbrž se snaží postihnout procesy přeměn dokumentovaných jevů tradiční kultury v současné společnosti. Děje se tak často napříč společenskovědními obory. V etnologii – od jejího formování jako vědecké disciplíny – se objevují snahy vymezit své hermeneutické zásady a metodologické principy a identifikovat se jako samostatná věda v rámci nezbytné mezioborové spolupráce. I když Arnoštem Gellnerem vtipně popsaná Ruritánie pod vlivem industrializace, socializace a informačních dálnic zmizela za obzorem, má historická etnologie stále široké pole působnosti. Bez dosavadních etnografických poznatků nelze pochopit a objasnit mnohé soudobé procesy v kultuře a způsobu života studovaných místních, regionálních nebo národních společenství.

Je myslím všeobecně známo, že interdisciplinární výzkum kultury a způsobu života národních, regionálních, lokálních nebo profesních společenství má u nás poměrně dlouhou tradici. Vynikající český filolog Emanuel Kovář (1869–1898) publikoval už v roce 1891 první český nástin dějin evropské etnologie. Konstatoval v něm, že pro její vznik byly důležité spisy encyklopedistů a od 18. století zejména jazykovědná bádání, geografie a historie. Dobově charakteristický je jeho názor, že „*Ethnologie zkrátka rodila se v onom proudu vědeckého bádání, který došel svého nejlepšího výrazu v Sociologii Aug. Comtea.*“¹ V průběhu 19. století se předmět etnologických bádání i teoretické a metodologické principy oboru formovaly postupně. Kovář ve zmíněném Nástinu vystihl tehdejší stav oboru konstatováním, že „*ethnologická studia náležejí mezi nejoblíbenější a přece při tom všem ruchu sluší vyznati, že etnologie (čili národopyt) jako věda ustálena není.*“² Přesto o tehdejší českém zájmu o etnologii svědčí Tylorova Antropologie, vydaná Masarykovou péčí už v roce 1897.

O interdisciplinární spolupráci v procesu formování národopisu se dnešní student etnologie dovidá už v oborové propedeutice. Seznamuje se s tím, že geografie už od starověku přinášela poznatky o různých zemích, že jazykověda umožňovala porozumět různým jazykům a jejich vývoji a že historie zachycovala vývoj společnosti v čase. Postupně se tedy specializované obory studia novověké společnosti jako etnografie, etnologie a antropologie formovaly na pomezí zeměpisných, filologických a historických bádání.

1 KOVÁŘ, E.: *Nástin dějin etnologie*. Atheneum 8, 1891, s. 66.

2 Tamtéž, s. 157.

Že česká etnografie a folkloristika vznikaly na pomezí oborů, dokládají osobnosti, které na přelomu 19. a 20. století počátky tohoto oboru formovaly. Byli to historikové, hudební vědci, archeologové nebo filologové, jako byli zmíněný Emanuel Kovář, Jan Jakubec (1862–1936), Jiří Polívka (1858–1933), Václav Tille (1867–1937), Jiří Horák (1884–1975), Čeněk Zíbrt (1864–1932), Vladimír Helfert (1886–1945) nebo Lubor Niederle (1865–1944). Karel Chotek vystihl počátky české etnologie, když napsal, že český národopis se obdobně jako jinde v Evropě formoval na pomezí několika společenskovědních oborů, že „do romantického směru obdivu vesnické kultury zasáhli mladí vědecktí pracovníci obnovené české university, kteří si vytkli za úkol očistit českou vědu od diletantských názorů a výkladů a pozvednout ji na evropskou úroveň.“³ Teprve na jejich dílo navazovala po první světové válce už etnologicky specializovaná badatelská generace: zmíněný Karel Chotek (1881–1967), Drahomíra Stránská (1899–1964), Karel Černohorský (1896–1982), Vilém Pražák (1889–1976), Vojtěch Suk (1879–1967) nebo Chotkův žák Antonín Václavík (1891–1959). O díle těchto badatelů i jejich následovníků a žáků pojednává podrobně právě vydaná Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska.⁴

Zároveň s vědeckým bádáním však sílily od poloviny 19. století snahy o využití vybraných prvků tradiční lidové kultury pro osvětovou práci. Příkladem mohou být nejrůznější výstavky a vystoupení „národopisných“ skupin, spojené s přípravou Národopisné výstavy československé. I když nelze podceňovat jejich dobový vlastenecký podtext, Karel Chotek i Antonín Václavík jako představitelé univerzitní výuky etnografie chápali stále rozšířenější využívání nejrůznějších krojovaných vystoupení jako brzdu etnografického bádání.⁵

Snahy o ožívání tradic vycházely zpočátku hlavně od členů výtvarného odboru Umělecké besedy (J. Koula, S. Pinkas, F. Šíma, J. Fanta). Z okruhu dámského společenského salónu Josefy Náprstkové do tohoto tehdejšího úsilí měšťanské společnosti zasáhla zejména Renata Tyršová mnoha články v Českém lidu. Jeho tehdejší redaktor Čeněk Zíbrt byl ještě ve 20. letech 20. století přesvědčen, že etnografové mají povinnost podílet se na uchovávání a ožívání jevů tradiční lidové kultury. To vedlo až ke známému svérázovému hnutí. Zájem o uchovávání a ožívání lidových tradic pokračoval i po druhé světové válce a tento zájem byl často označován termínem *aplikovaný národopis*. Avšak využívá-li osvětová praxe zaznamenané prvky lidových tradic, jako je lidový oděv, výroční obyčeje, písně, tance, zvyky nebo výrobní technologie, nic neaplikuje, pouze zmíněné prvky vyu-

3 CHOTEK, K.: *Význam národopisu ve spolupráci s ostatními vědami historickými*. Český lid 53, 1966, s. 273.

4 BROUČEK, S. – JEŘÁBEK, R. (Eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. 1–3*. Praha 2007.

5 CHOTEK, K.: *Národopisné slavnosti a národopis*. Národopisný věstník československý 19, 1926, č. 1, s. 17–22. VÁCLAVÍK, A.: *Na okraj úvah o lidovém projevu*. Tvar I, 1948, s. 21–25.

žívá.⁶ Na využívání venkovských tradic se od konce 19. století podílel především rozvíjející se turismus. Dokladem toho je například zájezdový program Českého zemského svazu pro povznesení návštěvy cizinců na pouť u sv. Antonína v Blatnici v roce 1913, spojený s návštěvou Hornácka. Píše se v něm, že turisty „*Velecká chasa přátelsky uhostí, zatančí polozapomenuté tance, zazpívá starodávné písně, zkrátka Velečtí se postarají o to, aby lid v krásných starých krojích se také postaru bavil a tančil.*“⁷

Po komunistickém převratu v roce 1948 se využívání tradic rolnického venkova stalo dokonce nástrojem ideologické indoktrinace oboru. Někteří propagátoři politiky KSČ v národopise (O. Nahodil, J. Kramářik, O. Skalníková, H. Laudová-Rejchrtová aj.) do rezoluce celostátní konference národopisců v roce 1949 dokonce zakotvili kromě obvyklých dobových klišé o míru a socialismu, že „*národopis převzme péči o národopisné skupiny, jejich výchovný i umělecký program a vybavení, o jejich uplatnění při krajevých i celostátních slavnostech. Postará se o využití lidové tvorby při výrobě a distribuci průmyslových předmětů.*“⁸ To do značné míry v očích rodící se moderní společnosti degradovalo vědeckou etnografii, která byla zastánci využívání lidových tradic pro osvětové účely někdy pejorativně označována jako *katedrový národopis*. Z Chotkova a Václavíkova semináře však postupně vycházela generace mladých etnografů, kteří v nově budovaných akademických ústavech pro etnografii a folkloristiku navazovali svou prací na evropské tradice etnologického bádání. Návaznost na tyto tradice dokládá do jisté míry i Václavíkova definice etnografie z konce padesátých let: „*Etnografie je věda o lidu, jeho životě, jeho kultuře, kterou nejenom věrně a kriticky zachycuje, ale i vykládá, jak ve všech zevních i vnitřních vztazích, tak ve vývoji i rozvoji, aby závěrem stanovila obecné tendence vývoje.*“⁹ Definice obsahuje zároveň výpověď o společenském významu tohoto vědního oboru.

Péči o folklorní soubory a lidovou výrobu se začaly zabývat profesionalizující se osvětové instituce, jako byl Ústřední dům lidové tvořivosti s časopisem *Lidová tvořivost*, nebo Ústředí lidové umělecké výroby s časopisem *Umělecká řemesla*.¹⁰ Absolventi etnografie, kteří zde pracovali, většinou rezignovali na teoretické otázky a pro potřeby *lidové uměleckého* programu těchto institucí se zabývali převážně jen úzce účelově zaměřenou etnografickou dokumentací. Stále širší využívání etnografických poznatků k zájmové umělecké činnosti a k podpoře turistického ruchu má

6 JANČÁŘ, J. – KRIST, J.: *Národopisné slavnosti a folklorní festivaly v České republice*. Strážnice 2007.

7 DVOŘÁKOVÁ, H.: *K počátkům komercializace lidové kultury*. In: Sborník z příspěvků 21. strážnického symposia. Strážnice 2006, s. 29.

8 Rezoluce 1. celostátní konference národopisců. – sl.–: *I. celostátní národopisná konference*. Český lid 4, 1949, č. 1–2, s. 44–45.

9 VÁCLAVÍK, A., *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959, s. 25.

10 JANČÁŘ, J.: *Lidová řemesla a lidová umělecká výroba v České republice*. Český lid 91, 2004, s. 208

ve druhé polovině 20. století takový rozsah, že se stává jedním z témat etnologického bádání pod mezinárodně přijatým termínem *folklorismus*.¹¹

Pro pochopení proměn metod a badatelských témat v české etnografii druhé poloviny 20. století je třeba hledat odpověď na otázku, zda po roce 1948 existovalo nějaké spojení s evropským kontextem. Nutno konstatovat, že navzdory oficiální ideologii byla zachována určitá kontinuita s vědeckým děním v euroamerickém prostředí. Zejména v 60. letech 20. století se určité uvolňování projevilo například praktickými kroky i metodologickými podněty žáků A. Václavíka. Svědčí o tom příspěvky v časopise *Národopisné aktuality*, založeném ve Strážnici v roce 1964. V jeho prvních ročnících byly publikovány studie o spolupráci se sociologií, dialektologií, archeologií a historií a nová témata se týkala zejména výzkumů současné vesnice, etnických vztahů a novodobého folklorismu.¹² Kromě toho, že založili *Národopisné aktuality*, obnovili i etnologicky zaměřený *Národopisný věstník československý*. V redakci Václava Frolce se v tomto věstníku objevovaly studie badatelů z různých zemí, publikované anglicky, francouzsky, rusky a německy. Méně známá je příloha ročníku XXXVIII–XXXIX (III–V), věnovaná vývoji zápřahu ve Francii. S českým komentářem J. Kramářika ji jako samostatný svazek vydalo Slovácké muzeum v Uherském Hradišti.¹³ Utužení autoritativních metod režimu na počátku sedmdesátých let sice znamenalo zánik *Věstníku*, ale *Národopisné aktuality* se podařilo udržet i v období „normalizace“.

Ve druhé polovině šedesátých let tedy na sebe v československém etnografickém diskurzu upozornili zejména absolventi brněnské katedry etnografie a folkloristiky, která se po různých organizačních přesunech osamostatnila až v roce 1990.¹⁴ V pedagogickém provozu naštěstí přežili pracovníci katedry všechny čistky, takže v roce 1991 mohl vzniknout samostatný Ústav evropské etnologie. Vedoucí ústavu R. Jeřábek ve stručném hodnocení napsal, že „*výuka, která se postupně formovala od české, zejména moravské i slovenské etnografie a folkloristiky k slovanské etnografii a folkloristice, se ustálila na koncepci komparatisticky chápané problematiky etnologické evropeistiky*.“¹⁵ V kontextu historických a metodologických proudů

11 BAUSINGER, H: „*Folklorismus*“ jako mezinárodní jev. *Národopisné aktuality* 7, 1970, s. 217–222.

12 FROLEC, V. – HOLÝ, D.: *Národopis jako historická věda*. *Národopisné aktuality* 1, 1964, s. 2–9; JANCÁŘ, J.: *Lidová tradice a současnost*. *Národopisné aktuality* 1, 1964, s. 23–25; CHLOUPEK, J.: *Jazykověda a etnografie*. *Národopisné aktuality* 2, 1965, č. 1–2, s. 1–7; FOJTÍK, K.: *Etnografie a sociologie*. *Národopisné aktuality* 2, 1965, č. 1–2, s. 1–7; PODBORSKÝ, V.: *Etnografie a archeologie*. *Národopisné aktuality* 3, 1966, č. 1, s. 1–11; SIROVÁTKA, O.: *Nad současným vztahem slovesné folkloristiky k literární vědě*. *Národopisné aktuality* 5, 1968, č. 2, s. 81–87; BAUSINGER, H.: c. d.

13 DELAMARRE, M. J.-B.: *Geographie et Ethnologie de l'atelage au joug en France du XVIIe siècle à nos jours*. Uherské Hradiště 1969.

14 JANCÁŘ, J.: *Strážnické inspirace*. Strážnice 2006, s. 16.

15 JEŘÁBEK, R.: *Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně*. In: Almanach k 60. výročí Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně 1945–2005. Brno, s. 10.

v Evropě kladl důraz na studium etnokulturních vztahů na území střední, východní a jihovýchodní Evropy. K širšímu chápání etnologické evropeistiky přispívaly tematické studijní exkurzy do většiny evropských zemí.¹⁶

Je zřejmé, že cesta od národopytu, jak o něm psal E. Kovář, k dnešní etnologii nebyla bez překážek, avšak mezioborová spolupráce etnografie a příbuzných společenských věd probíhala i v období ideologické indoktrinace společenskovědního bádání. K výraznějšímu oživení došlo až po roce 1990, jak to dokládá studie Lydie Petráňové o nových proudech v evropské etnologii, uveřejněná v Českém lidu v roce 1991. Autorka zde konstatuje, že „*obnova metod se netýká jen národopisu, ale celé oblasti historických disciplin.*“¹⁷ Pluralita metod při tom neruší specializace oborů, i když jejich teoreticko-koncepční pojetí může přesahovat trvajicí institucionální hranice. Jako příklad uvádí výsledky koordinačního centra novodobých společenskovědních oborů při univerzitě v Münsteru: „*Na projektech a badatelských metodách münsterského centra lze názorně ukázat, kterak se dnes stírá hranice výzkumů, a lze sotva určit v tomto mezioborovém studiu, které disciplíně ten který problém náleží (sociální historii, etnografii, archeologii, sociologii apod.)*“¹⁸ Přitom se badatelé z okruhu münsterského centra podílejí i na výzkumu dějin každodennosti, inspirované zejména francouzskou historiografickou školou s badateli, soustředěnými kolem časopisu *Annales*.

Nejde-li jen o prostý etnografický popis jevů kultury a způsobu života zkoumaných míst nebo regionů, jde v etnologii vždy o pluralitu metod a o interdisciplinární spolupráci, bez níž nelze postihnout složitost proměn postmoderní společnosti. Folkloristika se neobejde bez poznatků a metodických postupů dialektologie nebo literární vědy, stejně jako etnografie bez heuristické práce v archivech a bez poznatků z historie nebo sociologie. Dobře provedený etnografický výzkum může být spolehlivým základem pro etnologické nebo sociálně antropologické studie, jejichž cílem podle Václavíkovy definice je stanovit obecné tendence vývoje. Platí to jak pro místně nebo regionálně chápanou historickou etnologii, tak pro výzkum současnosti, jehož aktuálnost je stále více pocíťována. Nakonec i Karel Fojtík už v šedesátých letech minulého století napsal, že „*etnografické práce v první polovině 20. století vědomě zůstávaly u dobře promyšleného a odborně provedeného soupisu materiálu, spolehlivého základu budoucích teoretických studií o lidové kultuře, o jejich kontaktech s kulturou jiných společenských vrstev i jiných národů.*“¹⁹

Dnes už nemůže jít o formální faktografii, nýbrž o interpretativní metody, jež tím, že vnímají dějinný kulturní kontext poznatků a artefaktů, mohou přiblížit i sou-

16 *Almanach k 60. výročí Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně 1945–2005*. Brno, s. 54–59.

17 PETRÁŇOVÁ, L.: *Nové historicko-antropologické proudy evropského národopisu*. Český lid 78, 1991, s. 21.

18 Tamtéž, s. 25.

19 FOJTÍK, K.: *K otázce podmínek vývoje lidové kultury v 16. a 17. století*. Český lid 53, 1966, s. 295.

časný kontext života zkoumané pospolitosti. To je zřejmě příčinou, proč se v posledním desetiletí prohloubily diskuse o mezioborové spolupráci etnologie s dalšími společenskými vědami. Příkladem je nejnovější diskuse v Sociologickém časopise, již editoři nazvali *Zaostřeno na etnografický výzkum* (Sociologický časopis 2007/1). Vstupní stať Chrise Hanna z Institutu Maxe Plancka v Halle poukazuje na trvalý přínos etnografie pro poznávání společnosti střední a východní Evropy. Perspektivu vidí ve spojení badatelských sil etnografie, etnologie a sociální antropologie, při níž by se „*autoři nespokojení se starým nacionalisticky orientovaným paradigmatem*“ pokusili vytvořit reálnou oborovou spolupráci. V diskusi ke studii Chrise Hanna publikuje své názory několik evropských badatelů. Zdeněk Uherek konstatuje, že v českém prostředí zatím nedošlo ke komplexnímu rozboru proměn etnografického bádání, ale že antropologický a etnologický přístup si v České republice nebyly nikdy příliš vzdáleny. Vyhýbám se zde záměrně zprofanovanému termínu národopis, který v široké veřejnosti není považován za vědecký obor nýbrž spíše za poněkud romantickou zájmovou činnost. Jsem si však vědom, že toto stereotypně používané označení z odborného i laického slovníku hned tak nevymizí.

Bez etnografických poznatků nelze pochopit a objasnit ani soudobé procesy obnovy tradičních prvků nejenom v životě vesnic, ale v soudobé společnosti obecně. Proto jsou etnografické studie nedávných transformací v bývalých socialistických zemích naprosto nezbytné.²⁰ Historická etnologie tedy má stále široké pole působnosti, avšak nejvýznamnější současnou výzkumnou úlohou etnologie jsou výzkumy revoluční proměny kultury a způsobu života vesnic, malých měst nebo profesních skupin ve střední a východní Evropě v druhé polovině 20. století. A prací na toto téma je všeobecný nedostatek.

20 HANN, Ch.: *Rozmanité časové rámce antropologie a její budoucnost ve střední a východní Evropě*. Sociologický časopis 43, 2007, č. 1, s. 16.

Literatura:

- Almanach k 60. výročí Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně 1945–2005.* Brno 2006.
- BAUSINGER, H.: „Folklorismus“ jako mezinárodní jev. *Národopisné aktuality* 7, 1970, s. 217–222.
- BROUČEK, S. – JEŘÁBEK, R. (Eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. 1–3.* Praha 2007.
- BURKE, P.: *Lidová kultura v novověké Evropě.* Praha 2005.
- ČECHURA, J.: *Mikrohistorie – nová perspektiva dějepisectví na konci tisíciletí?* Dějiny a současnost 1, 1994, s. 2–5.
- DELMARRE, M. J.-B.: *Geographie et Ethnologie de l'attelage au joug en France du XVII siècle à nos jours.* Uherské Hradiště 1969.
- DVOŘÁKOVÁ, H.: *K počátkům komercializace lidové kultury.* Sborník z příspěvků 21. strážnického symposia. Strážnice 2006, s. 28–33.
- FOJTÍK, K.: *Etnografie a sociologie.* *Národopisné aktuality* 2, 1965, č. 1–2, s. 1–7.
- FROLEC, V. – HOLÝ, D.: *Národopis jako historická věda.* *Národopisné aktuality* 1, 1964, s. 2–9.
- HANN, Ch.: *Rozmanité časové rámce antropologie a její budoucnost ve střední a východní Evropě.* *Sociologický časopis* 43, 2007, č. 1, s. 15–30.
- HLAVSOVÁ, J.: *Několik poznámek k termínům folklór, folkloristika, folklorismus.* *Národopisné aktuality* 24, 1987, s. 21–25.
- HORSKÝ J.: *O smyslu dějepisu aneb braňme se faktografům.* *Dějiny a současnost* 5, 2001, s. 2–4.
- HUBINGER, V.: *Přemítání vysloužilého ovocnáře aneb kulturní/sociální antropologie versus etnografie/etnologie.* *Český lid* 91, 2005, s. 53–79.
- CHLOUPEK, J.: *Jazykověda a etnografie.* *Národopisné aktuality* 2, 1965, č. 1–2, s. 1–7.
- CHOTEK, K.: *Národopisné slavnosti a národopis.* *Národopisný věstník československý* 19, 1926, č. 1, s. 17–22.
- Týž: *Význam národopisu ve spolupráci s ostatními vědami historickými.* *Český lid* 53, 1966, s. 271–293.
- JANČÁŘ, J.: *Lidová tradice a současnost.* *Národopisné aktuality* 1, 1964, s. 23–25.
- Týž: *Slovácká obec v rumunském Banátě.* *Český lid* 57, 1970, s. 255–256.
- Týž: *Strážnické inspirace.* Strážnice 2006.
- JANČÁŘ, J. – KRIST, J.: *Národopisné slavnosti a folklorní festivaly v České republice.* Strážnice 2007.
- JEŘÁBEK, R.: *Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně.* In: *Almanach k 60. výročí Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně 1945–2005.* Brno 2006, s. 10–11.

- KANDERT, J.: *Každodenní život vesničanů středního Slovenska v šedesátých až osmdesátých letech 20. století*. Praha 2004.
- KOVÁŘ, E.: *Nástin dějin ethnologie*. Atheneum 8, 1891, s. 157–165, 202–212, 235–243.
- PETRAŇOVÁ, L.: *Nové historicko antropologické proudy evropského národopisu*. Český lid 78, 1991, s. 21–24.
- PODBORSKÝ, V.: *Etnografie a archeologie*. Národopisné aktuality 3, 1966, č. 1, s. 1–11.
- SIROVÁTKA, O.: *Nad současným vztahem slovesné folkloristiky k literární vědě*. Národopisné aktuality 5, 1968, č. 2, s. 81–87.
- SLIVKA, M.: *Film a národopis*. Národopisné aktuality 4, 1967, č. 1, s. 1–12.
- STROBACH, H.: *Pojem lidu a jeho význam pro vymezení badatelského předmětu národopisu*. Národopisné aktuality 4, 1967, č. 3–4, s. 25–33.
- VÁCLAVÍK, A.: *Na okraj úvah o lidovém projevu*. Tvar I, 1948, s. 21–25.
- Týž: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959.

Abstract**From National Ethnology to the European One**

To understand metamorphoses of the methods and research subject matters in Czech ethnography in the second half of the 20th century, it is necessary to search an answer to a question, whether there existed any continuity with the scientific discourse in the Euro-american scientific milieu. It was the pupils of Antonín Václavík in the 1960's who endeavored to build such continuity, despite the restrictions imposed by the totalitarian regime, in the newly established review *Ethnographical News* (nowadays the *Ethnographical Review*) and in the re-established *Czechoslovak Ethnographical Bulletin* in 1966–1972. In spite of all the problems, the Brno university department of ethnography survived purges from the end of the 1960's and from the beginning of the 1970's. Under the leadership of Richard Jeřábek, they gradually stabilized their activities within the framework of the comparative approach to European ethnology. Karel Fojtík, no matter how his works were products of their time, understood the general tendency of Czech ethnography, when he wrote that the professionally organized listing of material became a reliable base of the theoretical studies, whose necessity was lately emphasized by Chris Hann in the *Sociological review* in 2007.

Keywords: Ethnology – Interdisciplinary Cooperation – History of the Scientific Discipline – Sociology

Národopisná věda a příbuzné obory. Symbióza a konflikty

Miroslav Válka

I když každý samostatný vědní obor má normativním způsobem vymezen předmět svého studia, vypracování oborovou systematiku a stanovení metody a metodologie bádání, nevyhne se spolupráce s jinými vědními disciplínami. Protože mezioborová spolupráce přináší nové poznatky a impulzy, je výhodná a přínosná pro obě spolupracující disciplíny. Ve svém příspěvku se pokusím rekapitulovat, jak se s touto interdisciplinární spoluprací vyrovnával obor, v akademické sféře od devadesátých let minulého století označovaný jako etnologie, který se však stále hlásí i ke svým národopisným kořenům, jak je to patrné z posledního oborového kompendia nesoucího název *Lidová kultura – Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* (2007).¹

Vydělení národopisu z historického, literárního a filologického bádání

Od 19. století jsme svědky postupující specializace vědeckého výzkumu a vzniku nových oborů jak v oblasti přírodních a technických věd, tak také v disciplínách zabývajících se výzkumem společnosti a kultury. Výsledkem této atomizace a specializace vědeckého bádání je konečně zformování oboru, pro který se koncem 19. století ustálilo označení národopis, i když ani termíny etnografie či etnologie nebyly v té době neznámé.² Klasický národopis se jako speciální společenskovědní disciplína vydělil z historického, filologického, literárního a hudebněvědného bádání svou metodologií založenou na terénním výzkumu, preferencí kvalitativních metod a orientací na kulturu předindustriální vesnice, kde byly hledány kořeny národní identity a spatřovány projevy národního ducha. „*Národopis je věda, která popisuje a vykládá život a práci lidu venkovského ve všech složkách kultury hmotné a duchovní spolu se vztahy společenskými, a to jak v jejich rozložení prostorovém, tak i vrstvení časovém,*“ definuje obor Karel Chotek ještě v 60. letech 20. století ovšem s dodatkem, že jde o starší definici.³

Národopis se od 90. let 19. století postupně konsolidoval a institucionalizoval založením Národopisné společnosti čl. k organizaci vědeckého výzkumu (1891), otevřením Národopisného muzea československého (1896) a vydáváním oborového

1 BROUČEK, S. – JEŘÁBEK, R. (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Praha 2007.

2 Viz LOZOVIUK, P.: *Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě*. Pardubice 2005.

3 CHOTEK, K.: *Význam národopisu ve spolupráci s ostatními vědami historickými*. Český lid 53, 1966, s. 271–293.

periodika Českého lidu (1891), tiskové platformy pro publikování shromážděného materiálu a pro jeho vědecké zpracování. Prostřednictvím mohutné výstavní akce, jakou byla Národopisná výstava československá 1895,⁴ vešel do širokého společenského povědomí u vlastenecky uvědomělých vrstev národa, ale spíše než vědeckým poznáním to bylo především aplikovanými formami, jako výtvarným a scénickým folklorismem⁵ nebo prostřednictvím svérázového hnutí.⁶ Tradiční lidová kultura se stala politikum, které se objevuje v argumentacích ke spravedlivému státoprávnímu uspořádání.⁷

Protože lidová kultura nebyla jen předmětem objektivního vědeckého výzkumu, ale plnila své funkce v rámci celonárodního uvědomovacího procesu, její hodnocení ze strany různých badatelů bylo protichůdné – od nadšeného zbožňování až po krajní odmítnutí. Zájem o její studium projevovali mnozí amatérští vlastivědní pracovníci, kteří se bez patřičného vzdělání pouštěli do výkladů, které před vědeckou kritikou historických disciplin neobstály. Jejich pozitivní přínos lze spatřovat zejména ve sběru lokálního národopisného materiálu, který mohl být využit v syntézách a kompendiích, které obor plánoval.

Očistit českou národopisnou vědu od diletantských výkladů a pozvednout ji na evropskou úroveň se pokusila mladá vědecká generace spojená s obnovenou českou univerzitou. I když její představitelé, Lubor Niederle, Emanuel Kovář, Jan Jakubec, náleželi svým školením a dílem k odlišným vědním disciplínám, přispěli k zvědečtění oboru úsilím zbavit národopisné badání romantického balastu a tím, že se angažovali ve výborech Národopisné výstavy československé, dali výstavnímu dění solidní odborný základ.

Přirozené úzké vazby národopisu k příbuzným společenskovědním oborům v době jeho formování vycházejí ze skutečnosti, že první národopisní badatelé získali vysokoškolské vzdělání v těchto oborech, a tak jejich dílo bývá v lexikálních příručkách řazeno do různých disciplin. Markantní je to už v případě zakladatelské osobnosti moravského národopisu Františka Bartoše (1837–1906), jehož filologické a dialektologické dílo je stejně hodnotné jako sběratelské aktivity na úseku lidové písně nebo monografické národopisné práce s různým tematickým zaměřením. Stejně tak první redaktoři celonárodního oborového periodika *Českého lidu* byli svým

4 K jejímu začlenění do dobových politických a společenských souvislostí, významu a hodnocení viz BROUČEK, S. a kol.: *Mýtus českého národa aneb Národopisná výstava československá 1895*. Praha 1996.

5 PAVLICOVÁ, M. – UHLÍKOVÁ, L. (red.): *Od folkloru k folklorismu. Slovník folklorního hnutí na Moravě a ve Slezsku*. Strážnice 1997; VONDRUŠKOVÁ, A. (red.): *Od folkloru k folklorismu. Slovník folklorního hnutí v Čechách*. Strážnice 2000.

6 TYRŠOVÁ, R. – KOŽMÍNOVÁ, A.: *Svéráz v zemích československých*. Plzeň 1918. Pokoušel se o neústrojně aplikace lidového umění, hlavně ornamentu v soudobé bytové a oděvní kultuře.

7 K dobové politické situaci viz BROUČEK, S.: *České národopisné hnutí na konci 19. století*. Praha 1979.

školením – Čeněk Zíbrt, kulturní historik a Lubor Niederle, prehistorik a fyzický antropolog – a tato konstelace zaručovala, že časopis bude svou úrovní odpovídat soudobému evropskému vědeckému vývoji. Podle nakladatelství však příliš odborný časopis nenacházel u čtenářů patřičný ohlas, a tak došlo k zúžení koncepce a prosazení Zíbrtovy kulturně historické orientace směrem k poznávání domácí lidové kultury, v němž vykonal záslužnou roli. Na druhé straně tento vývoj znamenal ochuzení české národopisné vědy při jejím směřování k evropské kooperaci. Zde svou roli sehrál o něco později *Národopisný věstník československý*, redigovaný profesorem Jiřím Polívkou a vydávaný od roku 1906 Národopisnou společností.⁸

Snaha akreditovat obor na pražské univerzitě ještě před první světovou válkou narážela na odpor vídeňské vlády. Národopisná problematika se začala přednášet od roku 1912 v rámci věd zeměpisných, a tím se vytvářela společná platforma mezi národopisem a přírodovědeckou disciplínou, geografii. Tato konstelace se ukázala příhodná při vytváření etnografických atlasů, jejichž myšlenka začala být realizována po první světové válce.

Kritika národopisu ze strany uměleckých historiků. Funkční strukturalismus

Nové interdisciplinární vazby národopisu s příbuznými disciplínami se konstituovaly po první světové válce v samostatném státě, první Československé republice. S jejím vznikem se obor stal politicky angažovanou disciplínou při mezinárodních jednáních ohledně stanovení hranic nástupnických státních útvarů vzniklých rozpadem Rakouska-Uherska. Etnická argumentace došla uplatnění při řešení územních sporů v prostoru Těšínska, jiné geopolitické otázky se řešily na jižním Slovensku, kde se nově vymezila hranice s Maďarskem, ale také na severu země, v oblasti Oravy a Spiše v souvislosti s odstoupením části historického slovenského (uherského) území Polsku.

Založením Univerzity Komenského v Bratislavě se obor stal samostatnou univerzitní disciplínou, ovšem s orientací na všeobecný národopis. Od roku 1921 zde přednášel národopis Asie, Kavkazu a problematiku západních Slovanů Karel Chotek, první profesor oboru, který vychoval nejstarší generaci vysokoškolsky graduovaných odborníků. Národopis se studoval v kombinaci s jinými obory, s historií, dějinami umění či s geografii, a absolventi, i když většinou působili na místech středoškolských profesorů, dál prováděli výzkum lidové kultury a v oboru vědecky pracovali.

Z předválečných tradic pokračovala kooperace národopisu a geografie, která našla společnou platformu na 1. sjezdu slovanských geografů a etnografů (1929),

8 Viz SMRČKA, V.: *Vznik a vývoj Národopisného věstníku československého do roku 1945*. *Národopisný věstník* 23 (65), 2006, s. 5–13; VÁLKA, M.: *Národopisný věstník československý a jeho vývojové peripetie po roce 1945*. *Národopisný věstník* 23 (65), 2006, s. 14–21.

zčásti končeném na Slovensku. Na III. kongresu v Bělehradě roku 1930 vystoupil Chotkův žák Vilém Pražák s problematikou textilií charvátských kolonistů na západním Slovensku.⁹ Obdobné kongresy se konaly také v jiných zemích, v Dánsku, Polsku, Jugoslávii a Bulharsku. Vztah geografů a etnografů (národopisců) byl konciliantní, od sídelních geografů obor víceméně převzal sídelní typologii, jak je patrné ze svazku *Národopis Československé vlastivědy* (1936) i z pozdějších syntéz z oblasti lidového stavitelství. Obor se inspiroval u geografů ještě v jedné oblasti, a to v myšlence etnografického atlasu. Jeho propagátorkou se stala D. Stránská, která se s etnokartografickou metodou seznámila během svého studijního pobytu na bělehradské univerzitě v roce 1925. Poprvé informovala o dokumentačních a soupisových pracích se zaměřením na problematiku lidového stavitelství v *Národopisném věstníku československém*.¹⁰ Důležitost a aktuálnost etnografického atlasu spatřovala zejména ve skutečnosti, že na území bývalého Československa se stýkaly kulturní vlivy východu a západu a že etnografický atlas může odhalit cesty, kudy tyto proudy přicházely a jak formovaly českou a slovenskou lidovou kulturu.¹¹ Etnokartografickou práci rozvinula po druhé světové válce, kdy vedle publikování teoretických úvah organizovala konkrétní atlasové práce.¹²

Naopak konfrontační vztahy panovaly v meziválečné době s uměleckými historiky. Jejich reakce na romantické přečeňování stáří artefaktů lidové kultury a invence lidových tvůrců vedla k diametrálně odlišným názorům, směřujícím od popření authtonosti lidového umění až k akceptování teorie pokleslých kulturních hodnot. Václav Mencl, který vedle Zdeňka Wirtha tyto postuláty ve svých dílech rozvíjel, dochází k závěru, že lidové umění je rustikalizovanou formou umění stylového, časově opožděnou, která s tvůrčí uměleckou činností nemá nic společného.¹³ Je pro meziválečné období signifikantní, že tyto názory byly publikovány i v ústředním oborovém časopise *Národopisném věstníku čsl.*, i když se s nimi národopisci neztotožňovali a polemizovali s nimi. Na úseku lidové architektury to byl Vilém Pražák, ve sféře lidového umění zejména Antonín Václavík, který spíše než stylové vlivy zohledňoval vliv přírodního prostředí, sociální podmínky, etnické faktory a primární snahu vesnického člověka o zajištění života a prosperity.¹⁴ Z hlediska metodologic-

9 VAŘEKA, J.: *Vilém Pražák a československý národopis*. *Národopisný věstník československý* 5–6, 1970–1971, s. 14.

10 STRÁNSKÁ, D.: *O soupis a atlas lidových staveb v Československu*. *Národopisný věstník čsl.* 27–28, 1934–1935, s. 85–98.

11 Viz VÁLKA, M.: *Přínos Drahomíry Stránské k výzkumu lidové architektury*. *Národopisný věstník* 15 (57)–16 (58), 1999, s. 63.

12 Viz VAŘEKA, J. – PLESSINGEROVÁ, A.: *Etnokartografie v díle Drahomíry Stránské*. *Národopisný věstník* 15 (57)–16 (58), 1999, s. 69–78.

13 MENCL, V.: *Lidové umění výtvarné*. *Národopisný věstník československý* 22, 1929, s. 112–142.

14 VÁCLAVÍK, A.: *Tradície ľudovej drevorezby I. Príspevky k vecnej a ornamentálnej genezi slovenských prací a valkáčích piestov*. Bratislava 1936. Týž: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959. Týž: *Od práce k lidovému obrádu a k lidovému umění*. *Etnografia Polska* 3, 1960, s. 386–407.

kého je Václavíkovo dílo ovlivněno funkčně strukturální metodou, která konstruktivněji než umělci historikové přispěla k řešení etnografické problematiky.

Funkční strukturalismus, který byl v meziválečné době rozpracován v oblasti jazykovědy a literární vědy, znamenal novou etapu ve spolupráci mezi uvedenými obory a etnografií a folkloristikou.¹⁵ Širší dopad zaznamenala ovšem funkčně strukturální metoda, uplatněná jak v oblasti lidového umění a materiální kultury, tak také u jednotlivých folklorních žánrů. O Václavíkovi jsme se už zmínili. Další badatel, který se podstatu lidového umění snažil odhalit pomocí této metody, byl Karel Šourek.¹⁶ Přímou koncepcí je s touto metodou spojen ruský literární vědec a folklorista, žijící v meziválečné době v Československu – Petr G. Bogatyrev.¹⁷ Je autorem teoretických statí o možnosti aplikace metody při zpracování národopisného materiálu, ale i řady časopiseckých studií a samostatných publikací, kde tyto badatelské postupy uplatnil. V oblasti materiální kultury je to již klasické dílo *Funkcie kroja na Moravskom Slovensku* (1937),¹⁸ ale ještě v širším měřítku metodu uplatnil na folklorním materiálu, hlavně v lidovém divadle chápaném v širokých souvislostech včetně dramatických projevů ve výročních festivitech.¹⁹

Po desetiletém působení v Bratislavě odchází profesor Karel Chotek do Prahy, kde na Karlově univerzitě buduje národopisný seminář. Soukromou docentkou se stává v roce 1932 po habilitaci na Karlově univerzitě Drahomíra Stránská, ředitelka Národopisného muzea a významná terénní badatelka s orientací na Slovensko a jihoslovenské země.²⁰ V Brně na Masarykově univerzitě koná – po habilitaci v roce 1933 – výběrové přednášky docent Antonín Václavík, pracovní se Slovenskem, kde se věnoval etnografickému muzejnictví a výzkumu slovenské lidové kultury.²¹ Václavík na Slovensku shromáždil etnografický materiál k problematice chorvatské kolonizace,²² napsal několik děl o lidovém umění, ale podkladem pro jeho habilitaci byla monografie rodného východomoravského kraje na pomezí Hané, Slovácka a Valašska.²³

15 Lingvistika se uplatnila už v počátcích konstituování oboru v rámci kulturně-historické školy profesora na štýrsko-hradecké univerzitě Rudolfa Meringera. Jeho metoda *Wörter und Sachen*, jež pomocí sémantické analýzy slov se snažila dopátrat kořenů kulturních jevů, našla svůj ohlas i v české produkci.

16 ŠOUREK, K.: *Lidové umění v Čechách a na Moravě. Poznámky k jeho povaze*. Praha [1942].

17 KOLÁR, J. (ed.): *Souvislosti tvorby. Cesty k struktuře lidové kultury a divadla*. Praha 1971.

18 BOGATYREV, P. G.: *Funkcie kroja na Moravskom Slovensku*. Turčiansky Sv. Martin 1937.

19 BOGATYREV, P. G.: *Lidové divadlo české a slovenské*. Praha 1940.

20 Habilitační práce byla věnována nové interpretaci hospodářských obyčejů (při setí obilí). Práce byla vydána v několika ročnících Národopisného věstníku čsl. 23–26, 1930–1932. Těž samostatně v Praze 1933.

21 Viz personální bibliografie *Antonín Václavík (1891–1959)*. Strážnice 1991. Sestavil R. Jeřábek.

22 VÁCLAVÍK, A.: *Podunajská dedina v Československu*. Bratislava 1925.

23 VÁCLAVÍK, A.: *Luhačovské Zálesí. Příspěvky k národopisné hranici Valašska, Slovenska a Hané*. Luhačovice 1930.

Před odbornou i laickou veřejností se obor prezentoval také syntetickými díly vydanými v rámci ediční řady *Československé vlastivědy*, která měla reprezentovat vědu samostatného demokratického státu Čechů a Slováků. Slavista a folklorista Jiří Horák zpracoval do svazku *Člověk* (1933) přehled pramenné základny a historiografii vědeckého zájmu o lidovou kulturu českého a slovenského etnika s důrazem na 19. století a první třetinu století dvacátého. Jako řada II. vyšel v uvedené edici ještě samostatný svazek *Národopis* (1936), kde jeho tvůrci K. Chotek a D. Stránská zpracovali reálie tradiční lidové kultury v hranicích meziválečného Československa, ovšem vyjma problematiky folkloristické a s absencí kultury etnických menšin.

Z uvedeného přehledu vyplývá, že obor po té, co získal zázemí na akademické půdě, směřoval k uznávané společenskovědní disciplíně s jasně stanovenými cíli a rigorózními a vědecky fundovanými metodami výzkumu, který se snažil zbavit diletantismu a jeho důsledků – přehlížení a podceňování jinými disciplínami. Proto se na pořad dne dostala znovu myšlenka oborové syntézy – encyklopedie nebo otázka velkého národopisného muzea jako badatelského ústavu doplněného muzeem v přírodě v Praze na Petříně.

Z hlediska oborové metodologie a interdisciplinárních vazeb v meziválečné době lze konstatovat, že určující byl historický přístup ke sledovaným jevům tradiční kultury, ale ne jediný. Podle K. Chotka ukončení kulturního oddílu Niederlových *Slovanských starožitností – Života starých Slovanů* ve 20. letech 20. století znamenalo, „že tato obsáhlá syntéza nejen definitivně zařadila národopis mezi vědy historické, ale zdůraznila i cenu národopisného materiálu jako nepostradatelné součásti historických materiálů, a to i pro velmi stará období.“²⁴ I když podle Chotka Niederle skutečným národopiscem nebyl, protože neprováděl terénní výzkum a dílo napsal jen na základě odborné literatury.

Poválečná etnografie jako historická věda. Etnografie versus sociologie

V poválečné době v souvislosti se změnou politického systému po roce 1948 byl obor deklarován jako historická disciplína metodologicky vycházející z historického a dialektického materialismu. Nová doktrína byla naplňována a prosazována mladou generací levicově orientovaných etnografů akademického ústavu a pražské katedry, soustředěných kolem Českého lidu a později Československé etnografie. Ideový vůdce Otakar Nahodil novou linii oboru nastínil v řadě děl, jednak překladů sovětských autorů, ale i ve vlastních programových pracích uveřejněných v oborovém tisku. Etnografie jako historická věda se měla distancovat a očistit jak od funkčního strukturalismu, tak od jiných tzv. buržoazních teorií. Tvrdá kritika dopadla na profesora A. Václavíka, denuncovaného za hlavního představitele ahistorické metody

24 CHOTEK, K., c.d., s. 276.

bádání.²⁵ Etnografie jako věda ve službách nového politického systému měla řešit závažné problémy současného života.²⁶ Podle P. Skalníka však zavedením etnografie podle sovětského vzoru se mladí adepti chtěli jen distancovat od starého *národopisu*, jemuž teorie společnosti a kultury naprosto chyběly.²⁷ Další pozitivum poválečného vývoje oboru Skalník vidí v přesměrování výzkumných priorit na etnografii dělnictva, průmyslu a města.

Při výzkumu urbánní a montánní problematiky nemohla etnografie vystačit s dosavadními prověřenými výzkumnými metodami uplatňovanými při studiu tradiční rurální kultury, ale musela se opřít o interdisciplinární spolupráci s jinými sociálními vědami.

S uvolněním politických poměrů v šedesátých letech minulého století byla rehabilitována sociologie (jako empirická věda) a etnografie, obracející svou pozornost k problematice současné společnosti a urbánního prostředí, začala řešit otázku dělicí čáry mezi oběma obory. Problém nastolila v roce 1964 na stránkách Českého lidu²⁸ Vanda Tůmová z Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV, ale její interpretace a závěry vyvolaly polemiku ze strany Ladislava Holého a Milana Stuchlíka.²⁹ Oba autoři, kteří se zaměřovali na studium mimoevropských kultur a které lze považovat za představitelů obecné etnografie (sociální a kulturní antropologie) v bývalém Československu, poukázali na nedostatečné teoretické zdůvodnění vztahu etnografie a sociologie. Konstatují mj. chabou teoretickou bázi oboru, protože předmět výzkumu etnografie je vymezován víceméně jen intuitivně.³⁰ Proto nejdříve v obecné rovině stanovují předmět etnografie a následně řeší vztah etnografie a sociologie. Uvádějí, že vlastním předmětem studia etnografie jsou společensko-kulturní systémy tzv. pospolitostí, pokud jsou tyto převážně ekonomicky soběstačné, a společnosti složené pouze z nich.³¹ Pod archaizovaným termínem *pospolitost* rozumí lokální skupiny příbuzenské nebo sousedské (vesnice), které sice v době rozvinutého kapitalismu mizí, ale protože řada společenských a kulturních jevů spojených s životem pospolitostí přežívá ještě dlouho i v prostředí rozvinuté společnosti a navíc etnografie jako historická disciplína není závislá jen na terénním výzkumu, může se výzkum pospolitostí provádět i po té, kdy jsou záležitostí dávné minulosti.

25 NAHODIL, O.: *Za nové pojetí národopisné vědy*. Český lid 6, 1951, s. 52.

26 Odstranit veškeré duplicity z vědeckovýzkumné činnosti – úkol, který zazněl z nejvyšších stranických míst, směřoval k programové kooperaci oborů a byl provázen snahou vymezit výzkumná témata.

V dubnu 1962 se v Historickém ústavu ČSAV v Praze konala diskuse o vztahu a spolupráci mezi historií a etnografií. Viz TŮMOVÁ, V.: *Etnografické studium a sociologie*. Český lid 51, 1964, s. 44.

27 SKALNÍK, P.: *Komentář k článku Davida Scheffela a Josefa Kanderta „Politika a kultura v české etnografii“*. In: Česká etnologie 2000. Praha, 2002, s. 231–232.

28 TŮMOVÁ, V.: *Etnografické studium a sociologie*, c.d., s. 44–49.

29 HOLÝ, L. – STUHLÍK, M.: *Co je a co není etnografie*. Český lid 51, 1964, s. 228–233.

30 „*Etnografie je to, co studují etnografové*.“ In: HOLÝ, L. – STUHLÍK, M.: *Co je a co není etnografie*. Český lid 51, 1964, s. 228.

31 Tamtéž, s. 229.

Vztah etnografie a sociologie je podle L. Holého a M. Stuchlíka obtížně řešitelný také proto, že v oblasti společenských věd se jednotlivé obory zčásti překrývají. Sociologie, která studuje současnou společnost, její strukturu a organizaci, může sloužit pro etnografii jako pomocná věda při analýze společenské složky pospolitostí, naopak pro sociologii figuruje etnografie na pozici pomocné vědy, pokud sociologie jako komparačního materiálu využije etnografická data pro formování zákonitostí vývoje společnosti.³² Obě disciplíny se tedy prolínají a mohou spolupracovat. Problémy ovšem vznikají, pokud chce etnografie studovat ekvivalenty jevů, které sleduje v pospolitostech, v rozvinuté společnosti, kde je sociokulturní systém předmětem analýzy řady specializovaných věd, z nichž etnografii zůstává vymezeno jen poměrně úzké pole působnosti.³³ Pokud etnografové chtějí sledovat sociologická témata a problémy, předpokladem kvalitního výsledku je nezbytná sociologická průprava.

Na folkloristickém materiálu, na problematice výzkumu současné zpěvnosti a hudebního vkusu demonstroval spolupráci sociologie a folkloristiky Vladimír Karbusický.³⁴ Ze širšího interdisciplinárního pohledu se problematikou výzkumu současné společnosti a urbánní kultury a vymezení místa etnografie zabývali Karel Fojtík a Olga Skalníková v díle *K teorii etnografie současnosti* (1971), v jedné z mála teoretických a programových oborových pracích socialistického Československa.

Ovšem i při výzkumu současné vesnice a aktuálních forem rurální kultury naráželi etnografové na řadu problémů, které nebyli s to řešit bez interdisciplinární spolupráce. Z uvedeného důvodu se při výzkumu jihomoravské obce Brumovic,³⁵ který od konce šedesátých let minulého století prováděla Katedra etnografie a folkloristiky brněnské univerzity, hledaly optimální pracovní metody, kvalitativně nová teoretická báze a byly kladeny otázky po smyslu etnografického bádání současné vesnice. R. Jeřábek, editor monografie Brumovic, jeho smysl viděl v postižení důsledků změn v materiálním a hlavně ve společenském životě vesnické populace,³⁶ v obecné rovině v odhalování zákonitostí ve vývoji lidské společnosti a kultury.³⁷ Pod zorným úhlem těchto premis provedl badatelský kolektiv analýzu vybraných odvětví tradiční kultury. Vedle toho shromáždil základní údaje o sociální struktuře obce, profesním rozvrstvení obyvatelstva, charakteru zaměstnanosti, tj. byly analyzovány tematické okruhy, které odpovídaly interdisciplinárnímu složení kolektivu, kde vedle etnografů a folkloristů figurovali také historik a socioložka.

32 Tamtéž, s. 231.

33 Tamtéž, s. 232.

34 KARBUSICKÝ, V.: *K uplatnění metod empirické sociologie v etnografii a folkloristice při výzkumu současnosti*. Český lid 51, 1964, s. 320–325.

35 JEŘÁBEK, R. s kol.: *Proměny jihomoravské vesnice. Národopisné studie z Brumovic*. Brno 1981.

36 Tamtéž, s. 15.

37 Tamtéž, s. 19.

Ještě širší interdisciplinární tým vznikl při zpracování monografie novoosídlenecké obce Horních Věstonic (1984).³⁸ Spolu s obligátními etnografickými tématy se v publikaci jako novum objevuje kauza volného času nebo vztah obyvatel ke krajině řešený socioložkou H. Librovou. Stejná autorka zpracovala ještě exkurs do problematiky chalupaření, které interpretuje jako součást kulturních proměn jihomoravského pohraničí.

Při výzkumu kultury se etnografie po celé poválečné období opírala o historické prameny a o výsledky archeologických výzkumů medieválních a postmedieválních. V. Frolec využil poznatků z výzkumů zaniklých středověkých osad při řešení problematiky lidového domu³⁹ a jako přínosné se ukázalo spojení obou disciplín při keramologickém bádání, zejména v souvislosti s odkrýváním počátků lidové keramiky nebo při výzkumu novokřtěnských fajánsů, jak je patrné z prací Vladimíra Scheuflera⁴⁰ nebo Jiřího Pajera.⁴¹

V poválečné době pokračovaly hlavně úsilím D. Stránské práce na etnografickém atlase. Poznatky získané studiem etnografických atlasů z různých evropských zemí se snažila spolu s aplikací na domácí materiál předat odborné veřejnosti,⁴² ale konkrétními činy a systematickou prací přistoupila také ke sběru etnografického materiálu. Mapovací práce začaly v roce 1957 a na přípravách se podílela Národopisná společnost i Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV. Důležitým zdrojem poznatků byla dopisovatelská síť, která zahrnovala přes 400 přispěvatelů z různých míst českých zemí. Úmrtím D. Stránské mapovací práce v Národopisné společnosti čl. postupně ustávaly, v Ústavu pro etnografii a folkloristiku pokračovaly zásluhou Jaroslava Kramaříka⁴³ a Josefa Vařeky,⁴⁴ ovšem jinak koncipované.

Etnologie a sociální a kulturní antropologie

Historie se opakuje. Výrazný dějinný zlom, který představuje rok 1989, přinesl spolu se změnou politického systému také zásadní změny v oblasti společenské,

38 FROLEC, V. a kol.: *Horní Věstonice. Společenské a kulturní proměny jihomoravské vesnice*. Brno 1984.

39 FROLEC, V.: *K interpretaci geneze trojdílného komorového domu (ve světle archeologických výzkumů na jihozápadní Moravě*. *Archaeologia historica* 7, 1982, s. 67–77.

40 BROUČEK, S.–JEŘÁBEK, R. (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 1. sv. Praha 2007, s. 193–194.

41 PAJER, J.: *Hromadný nález ze začátku 17. století ve Strážnici*. Strážnice 1982. Týž: *Počátky novověké keramiky ve Strážnici*. Strážnice 1983. Týž: *Novokřtěnské fajánse ze Strachotína*. Mikulov 2001. Týž: *Studie o novokřtěncích*. Strážnice 2006.

42 STRÁNSKÁ, D.: *Historicko-národopisný atlas Československa*. *Národopisný věstník československý* 33, 1956, s. 300–321.

43 KRAMAŘÍK, J.: *O některých problémech etnokartografického studia a jejich významu pro národopisnou práci v ČSSR*. *Český lid* 55, 1968, s. 6–23. Týž: *Problém regionální diferenciacie starších forem české lidové kultury ve světle dosavadních výsledků etnokartografických snah*. In: *Etnografický atlas 1*. Praha 1978, s. 39–125 (k vydání připravila H. Laudová).

44 VAŘEKA, J.: *Etnokartografické studium v českých zemích a otázka realizace národopisného atlasu*. *Český lid* 78, 1991, s. 123–125.

kteř se dotkly i československé etnografie. Jako celá česká společnost se obor jednak musel vyrovnat s uplynulou komunistickou érou, jednak obhájit změnu názvu na etnologii/evropskou etnologii, která se uskutečnila nejen v České republice, ale v celém středoevropském prostoru. Dalším konfliktním problémem, který se objevil o něco později, bylo vymezení nově konstituované antropologie (sociální, kulturní, sociokulturní) vůči etnologii, podle různých kritiků nedostatečně, jen formálně transformované etnografii.

K hodnocení vývoje oboru po roce 1948 byla sestavena Národopisnou společností komise, jež vypracovanou zprávu publikovala na stránkách Národopisného věstníku.⁴⁵ Své vlastní kritické až provokativní hodnocení publikovali David Scheffel a Josef Kandert nejdříve v *Anthropological Quarterly* (1994), později v českém překladu P. Skalníka ve sborníku *Česká etnologie 2000*.⁴⁶ Jejich výklad poúnorového vývoje oboru vyvolal nesouhlas a polemickou odezvu řady renomovaných badatelů. Uvedený sborník publikoval referáty, které odezněly na konferenci uspořádané pražským Etnologickým ústavem AV ČR v jubilejním roce 2000. Jejím posláním byla bilance oboru, jednotlivých akademických pracovišť i dílčích odvětví výzkumu a speciálních metod. O komplexní pohled na dosavadní vývoj oboru, v němž nachází soupeření národně orientované etnografie (národopisu) se šířeji, nadnárodně zaměřenou etnologii, se pokusil J. Kandert.⁴⁷ Dochází k závěru: „*Je tedy možné, že dějiny českého národopisu (etnografie/etnologie) jsou vlastně obrazem jak českého nacionalismu a mocenských ambicí českého národa v zahraničí, tak vnějších zásahů do českého kulturního prostředí, jakož i tradicionalismu samotných badatelů – výzkumníků.*“⁴⁸

Když se na stránkách *Českého lidu* v roce 2004 objevil kriticky laděný příspěvek *Co je a co není kulturní/sociální antropologie*,⁴⁹ bylo jeho cílem vyvolat diskusi o dalším aktuálním problému, a to o konstituování sociokulturní antropologie v „české kotlině“, o jejím diskurzu a vztahu k příbuzným disciplínám, hlavně sociologii, ale také etnologii. Tedy také problematika interdisciplinární. Sociální a kulturní antropologie se po roce 1989 etablovala v České republice složitou cestou na nových mimopražských univerzitách nebo se přednáší v rámci sociálních studií v Praze a Brně.⁵⁰ Složitost českého vývoje autoři vysvětlují různými argumenty, ale

45 *Příspěvek k vývoji české etnografie a folkloristiky a Národopisné společnosti československé při ČSAV po únoru 1948*. Národopisný věstník československý 8 (50), 1991, s. 5–15.

46 SCHEFFEL, D. – KANDERT, J.: *Politika a kultura v české etnografii*. In: *Česká etnologie 2000*. Praha 2002, s. 213–229.

47 KANDERT, J.: *Poznámky k dějinám národopisu/etnografie v českých zemích: soupeření „etnografie“ s „etnologii“*. In: *Česká etnologie 2000*. Praha 2002, s. 157–178.

48 Tamtéž, s. 175.

49 NEŠPOR, Z. R. – JAKOUBEK, M.: *Co je a co není kulturní/sociální antropologie*. *Český lid* 91, 2004, s. 53–79.

50 Viz SKALNÍK, P.: *Politika sociální antropologie na české akademické scéně po roce 1989*. Sociologický časopis 38, 2002, s. 101–114.

předmětem jejich kritiky je skutečnost, že antropologické módní vlně podleli etnografové, folkloristé, lingvisté a další badatelé, pro které se nálepka kulturní/sociální antropologie stala známkou kvality. Ke vztahu etnologie a kulturní/sociální antropologie konstatují, že „*existence těchto vědních oborů je paralelní a musí být paralelní, mají-li se náležitě vyvíjet, a to až do doby, než etnografie zanikne, protože již ztratí předmět svého zájmu (jak se to již do značné míry stalo v západní Evropě)*“.⁵¹ Svými fundamentálními názory interdisciplinární spolupráci s etnologií (etnografií) vylučují. Na uvedený polemický příspěvek reagovala řada autorů, z nichž někteří dávali kritikům za pravdu, jiní publikované názory zpochybnili, jako Josef Vařeka, podle něhož „*etnologie má ještě velmi daleko k odchodu na odpočinek*“.⁵² V roce 2006 byla diskuse uzavřena.⁵³ Z. R. Nešpor a M. Jakoubek konstatují, že bohužel hlavní protagonisté české antropologie (nebo ti, kteří se za ně sami považují) do diskuse překvapivě nijak nezasáhli.⁵⁴

Více než stoletou etapu vývoje našeho oboru, který prošel vývojovými fázemi národopis – etnografie – etnologie, završilo kompendium *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* (2007), dílo, na jehož vzniku se podíleli snad všichni významní odborníci z akademické sféry i z různých oborových institucí. Uzavřelo nejen jednu z vývojových fází oboru, ale je svědectvím také o interdisciplinární spolupráci s příbuznými obory, jejichž poznatků sestavovatelé využili a jejichž zástupci se na vzniku některých hesel přímo podíleli.

51 NEŠPOR, Z. R. – JAKOUBEK, M.: *Co je a co není kulturní/sociální antropologie*, c.d., s. 62–63.

52 VAŘEKA, J.: *Národopis/etnografie/etnologie a antropologie*. Český lid 92, 2005, s. 187.

53 NEŠPOR, Z. R. – JAKOUBEK, M.: *Co je a co není kulturní/sociální antropologie po dvou letech. Závěr diskuse*. Český lid 93, 2006, s. 71–85.

54 Tamtéž, s. 73.

Abstract**Ethnology and Related Disciplines. Symbiosis and Conflicts.**

Although each independent scientific discipline has its own subject matter, a worked out system and specific methods and methodology of research, it is impossible to avoid cooperation with other scientific disciplines. The interdisciplinary cooperation brings new findings and provides new stimulations, therefore it is beneficial to both cooperating disciplines. This paper summarizes the way how ethnology faces out the interdisciplinary cooperation. At the end of the 19th century, ethnology detached itself from the historical, philological and literary research as a specialized socio-scientific discipline due to its orientation on the culture of pre-industrial village, where the roots of national identity were searched for. During the interwar period, cooperation with geography was developed and resulted in the ethnographical atlases. Functional structuralism, which had been worked out in the field of linguistics and literary studies, asserted itself in the folklore research. After 1948, ethnography was declared as a historical discipline, pluralism of scientific methods disappeared and soviet ethnography became a universal model. In the 1960's, when the political conditions became rather released, sociology (as an empirical science) was rehabilitated. Ethnography, turning its attention to the problems of the modern society and urban milieu, began to solve the issue of the barrier between both disciplines. Along with the change of the political system, the year 1989 brought many social changes which influenced Czechoslovak ethnography. Its name was changed to ethnology/European ethnology, which was realized in the whole Central European region. Cooperation with the newly constituted sociocultural anthropology became a topical problem.

Keywords: Ethnology – Interdisciplinary Cooperation – History of the Scientific Discipline – Art History – Sociology – Geography – Archeology – Social and Cultural Anthropology

Prameny inspirace v Národopisné společnosti československé

Vít Smrčka

Dějiny Národopisné společnosti československé jsou protkány mezioborovými vztahy. Důvodem nebyla jen širší látka a nutnost přistupovat ke studiu lidové kultury z pohledu různých vědních oborů. Zprvu je to dáno i tím, že celou existenci tohoto oborového sdružení téměř až do konce 30. let 20. století pomáhali vytvářet především lidé, kteří se národopisu jako jedinému nebo alespoň hlavnímu oboru nemohli plně profesně věnovat. Až na výjimky v národopisných institucích nepracovali. Úzce to souviselo se skutečností, že téměř neexistovala pracoviště, kde mohli najít národopisní odborníci existenční a vědecké zázemí. Není proto divné, že inspiraci do této instituce přinášeli lidé z jiných vědních disciplín, kteří ale měli vztah k lidové kultuře. Uvědomit si tuto skutečnost je důležité již z toho důvodu, že Národopisná společnost československá byla od svého založení téměř po celou první polovinu 20. století centrem národopisné činnosti, reprezentantem oboru, nositelem všech podstatných aktivit věnovaných výzkumu lidové kultury na území dnešní České republiky a Slovenska. Jiná významem srovnatelná instituce v tomto prostředí neexistovala.

I založení Národopisné společnosti československé (NSČ nebo Společnosti) je spojeno s člověkem, který se do té doby lidové kultuře odborně nevěnoval. Návrh na založení NSČ podal v Praze na Staroměstské radnici 28. července 1891 při schůzi přátel československého národopisu ředitel Národního divadla F. A. Šubrt. Tedy člověk profesním zaměřením divadelní teoretik a umělecký historik.

Od začátku existence se ve výkonných orgánech nově založeného národopisného spolku scházeli lidé z různých vědních oborů. Podle svého vědeckého zaměření také činnost této instituce ovlivňovali. Týká se to výboru Národopisné společnosti československé a od roku 1904 Rady Společnosti Národopisného muzea československého, jak se pak NSČ až do roku 1922 přejmenovala. Interdisciplinární pojetí NSČ ovlivnilo i skladbu prvního jejího výkonného výboru, který byl zvolen na ustavující schůzi Společnosti 28. září 1893.¹

Za prvního předsedu spolku, jehož „... cílem bylo pěstovati, podporovati a organizovati studium lidu československého,“ byl například navrhován spisovatel Alois Jirásek.² Ten ale post odmítl a místo něho přijal funkci předsedy prof. J. Reinsberg. Do funkce místopředsedy byl přijat olomoucký muzejník I. Wurm, jednatelem spol-

1 *Výstava národopisná československá 1895*. Praha 1896.

2 Archiv AV ČR, fond NSČ, Protokoly I.

ku se stal dialektolog a pražský středoškolský profesor J. V. Dušek, správcem sbírek se stal architekt J. Herain, zapisovatelem literární vědec H. Máchal, knihovníkem další literární vědec Jan Jakubec, pokladníkem NSČ antropolog Jiří Matiegka. Náhradníky byli zvoleni V. Havelková, prof. J. E. Purkyně a další literární vědec PhDr. V. Tille. Podobná skladba řídicího orgánu NSČ a později Společnosti NMČ trvala po celé období až do roku 1938. Aktivním členem se stal několik let po založení NSČ literární vědec Jiří Polívka, který řídil publikační činnost Společnosti a redigoval její hlavní tiskový orgán *Národopisný věstník československý*. Do práce Společnosti se zapojil vzděláním původně antropolog Lubor Niederle, který se zprvu věnoval hlavně Národopisné výstavě československé a po jejím skončení otevření Národopisného muzea československého. Před I. světovou válkou byl ve vedení Společnosti NMČ také agrární historik Jan Kazimour. To souviselo se založením zemědělského oddělení při Národopisném muzeu československém v roce 1908. Ve stejném období se začal ve vedení Společnosti uplatňovat i Karel Chotek, který se v roce 1921 stal v Bratislavě prvním univerzitním pedagogem národopisu na vysokých školách v Československu. V řídicím orgánu NSČ, který směřoval činnost spolku, se tak scházeli odborníci z různých vědních oborů.

Interdisciplinární pojetí NSČ se také od začátku uplatňovalo díky početné členské základně. Společnost se neuzavírala do úzce vyhraněného okruhu odborníků. Členskou základnu tvořili členové přispívající, činní, čestní a dopisující, a to různých profesí, vzdělání, ale i sociálního postavení. To umožňovalo zapojit do práce této národopisné instituce široký okruh zájemců o lidovou kulturu. Především se jednalo o regionální pracovníky, zájemce o lidovou kulturu působící i mimo Prahu a další centra. NSČ postupně usilovala o budování odborů v regionech, své pobočky chtěla mít v Brně a Opavě. Na pomezí oboru se tak rozvíjela práce nejen v ústředních orgánech, ale i mimo Prahu.³

Podmínkou pro získání členství u zakládajících, přispívajících a činných členů bylo schválení přijetí na schůzi výboru. Další podmínkou bylo zaplacení členského příspěvku, který představoval u zakládajících členů ročně 200 zlatých, u přispívajících 20 zlatých a u členů činných byl stanoven vždy výroční valnou hromadou.

O širokou členskou základnu, která přesahovala v některých obdobích i tisíc lidí různých profesí a z různých oborů, se Společnost opírala při rozvíjení své činnosti. Především se jednalo o realizaci souborného díla národopisné encyklopedie. Po dlouhodobé přípravě a změnách v koncepci se prosadila varianta encyklopedie podle Karla Chotka.⁴

Jeho pojetí spočívalo v národopisném soupisu jednotlivých oblastí. Koncepce encyklopedie se vytvářela v redakčním sboru *Národopisu lidu československého*, který tvořili odborníci opět různého vědeckého zaměření. Členy sboru byli po dlou-

3 Archiv AV ČR, fond NSČ, Protokoly I.

4 Archiv AV ČR, fond NSČ, schůze Rady z 29. 10. 1912.

há léta K. Chotek, J. Jakubec, J. Horák, J. Kazimour, J. Matiegka, L. Niederle nebo J. Polívka. Vedle čistě etnografických a folkloristických studií měly jednotlivé díly obsahovat příspěvky z antropologie, demografie, statistiky, historie, jazykovědy a některých dalších oborů.

V konkrétním regionu se měla uskutečnit vlastní práce, sbírat materiál, zhodnocovat dosavadní literatura. Zejména se ale počítalo s vytvořením skupiny spolupracovníků působících pod vlivem pražského národopisného centra.

Při sestavování těchto regionálních pracovních skupin se dále prohloubil interdisciplinární charakter práce NSČ. Do regionálních redakčních skupin byli pozváni znalci lidové kultury z různých oborů. Částečně je výjimkou první díl Národopisného soupisu (encyklopedie) vedený Luborem Niederlem a věnovaný Moravskému Slovensku. U dalších dílů věnovaných například Plzeňsku, Moravskému Horácku nebo Valašsku se snížila úloha redakční komise a centrální řízení národopisné komise. Přípravy na jednotlivé díly se přesouvaly přímo do regionu a na místní redaktory, které zde Rada NMČ ve spolupráci s redakční komisí našla.

Například na Chodsku se takovou osobností stal středoškolský profesor J. F. Hruška, který byl členem NSČ, tehdy ještě Společnosti NMČ od roku 1918. Národopisu se věnoval již od konce osmdesátých let 19. století. Se sbíráním lidopisného materiálu začal na gymnáziu v Domažlicích. Ke skutečně systematické práci se dostal pod vlivem profesora Jana Gebauera na Filozofické fakultě v Praze. V roce 1891 publikoval v Květech studii o chodské lidové písni. V prvních vydání Českého lidu otiskl studii o chodském lidovém domu. Jeho nejznámější národopisnou prací se stal dialektologický chodský slovník. Hruška za další spolupracovníky pro vydání Národopisného soupisu lidu československého pro Chodsko doporučil učitele Jana Paroubka z Domažlic, J. Š. Baara, tehdy faráře v Ořechu, pro kapitolu o hudbě a lidové písni O. Zicha. V práci chtěl uplatnit reprodukce Špillarových obrazů. Za vhodného spolupracovníka také pokládal mladého spisovatele J. Vrhu.

Podobně při přípravě dílu encyklopedie věnovaného Valašsku se NSČ podařilo sestavit okruh spolupracovníků z různých vědních oborů. Zde se přípravných prací ujal spisovatel a umělecký historik František Táborský. Opět se při přípravě dílu národopisné encyklopedie i pro Valašsko sešla řada lidí různých profesí a odborných zájmů.⁵

Táborský spoléhal na pomoc Národopisné společnosti při volbě autorů jednotlivých kapitol. Sám slíbil promluvit s některými známými osobnostmi jako s Kretzem, Jahnem, Jaroňkem, Slavičinským o jejich účasti v připravovaném díle. Redakční komise Národopisu lidu československého za autory jednotlivých kapitol například navrhla profesora Masarykovy univerzity v Brně Vojtěcha Suka pro antropologii a demografii, pro statistickou část ministerského radu Dr. A. Boháče, pro kapitolu

5 Archiv AV ČR, fond NSČ, dopis od F. Táborského z 26. 6. 1924.

o původu moravských Valachů prof. Kadlece, o sociálních poměrech na Valašsku měl psát lékař ze Vsetína Břetislav Kalanda. NSČ se nebránila spolupráci na národopisném díle ani s jinými regionální zájemci různých profesí. Tím se interdisciplinární pojetí činnosti NSČ dále prohlubovalo. Konkrétně při přípravě monografie o Valašsku, kromě hlavních autorů jednotlivých kapitol, počítala se spoluprací s ředitelem školy Felixem z Frenštátu pod Radhoštěm, lékařem Hrstkou ze Štamberka, malířem B. Jaroňkem z Rožnova pod Radhoštěm.⁶

Nebránila se spolupráci ani s nadanými studenty. Jednalo se například o J. Kobzáň, tehdy studenta Umělecko-průmyslové školy v Praze. Toho ke spolupráci s Františkem Táborským pobídl za redakční komisi národopisného soupisu Jiří Horák.

Činnost NSČ nebyla nikdy uzavřená, izolovaná od vlivů jiných institucí a pracovníků různého odborného zaměření. Po roce 1918 se toto propojení ještě zvýraznilo. Souviselo s realizací národopisné encyklopedie a směřovalo zejména do regionů. Společnost navázala kromě již zmíněných pracovníků spolupráci například s Ladislavem Lábkem, který od roku 1914 vedl nově založené národopisné muzeum v Plzni. Do okruhu působnosti NSČ se dostali postupně J. F. Svoboda z Velkého Meziříčí, J. Kopáč a J. Mančal z Humpolecka, R. Cikhart a J. Straka z Táborska. Hlásili se k ní K. Hostaš z Klatov, nebo D. Filip věnující se výzkumu v Orlických horách. Z Frenštátska se ozval Jiří Felix, který se v roce 1921 vrátil z Prahy do svého působiště. V kontaktu s NSČ byli i další známí regionální pracovníci. Z Opavy například archivář A. Adamus, uskutečňující v první polovině dvacátých let sběry pro nově se formující ostravské muzeum. Ve spojení s centrem NSČ byl také vlastivědný pracovník z Lašska Joža Vochala. Již před rokem 1918 byla Společnost vrcholnou národopisnou institucí, ale zejména v prvních letech samostatného státu se stala také místem střetávání nejrůznějších podnětů od různých odborníků, které směřovaly k rozvoji národopisu. NSČ začala plnit roli řídicí centra. Napomáhal tomu vývoj národopisu v první polovině 20. let. Projevovaly se v něm reminiscence na devadesátá léta 19. století. Již nešlo o náhodný písemný kontakt, poskytnutí rady, pozvání na akci, nákup sbírek. Jednalo se o cílený zájem, na jehož konci byl projekt národopisné encyklopedie a rozvoj studia lidové kultury.

Společnost často hrála roli poradce pro jinou instituci. Již v roce 1920 například uskutečnilo Ministerstvo školství a národní osvěty dotazníkovou akci k lidovému umění. Dotazník byl zaslán všem školním úřadům a NSČ pomáhala při přípravě. Výzkum se orientoval na informace o lidovém kroji, výzdobě bytu, domácím řemesle a lidových výrobních technikách. Měl zjistit i postoje obyvatel k památkám z oblasti lidové kultury. Následovaly další dotazníkové akce, které zahrnovaly spolupráci i se zahraničními výzkumnými institucemi. Například se jednalo o rozsáhlou dotazníkovou akci W. Lidgmana ze Švédska, člena Mezinárodního folkloristického svazu.

6 Archiv AV ČR, fond NSČ, spisy 1924, dopis F. Táborskému (nedatováno).

Interdisciplinární pojetí práce Národopisné společnosti československé po celé období od vzniku až do roku 1938 nelze pojímat jednostranně. Nejednalo se pouze o to, že na půdě této Společnosti se setkávali odborníci různých vědních oborů, kteří pak formovali obsah činnosti této vrcholné národopisné instituce své doby. Takto jednostranně nelze činnost pojímat, protože NSČ také působila opačným směrem. Inspirovala a ovlivňovala práci lidí působících v jiných oborech, kteří měli vztah k lidové kultuře. Některé dokonce přivedla k soustavnému studiu lidové kultury, ovlivnila jejich dílo způsobem, že národopisná tvorba se stala pro ně zásadní. Jedná se o například právě o malíře J. Kobzáně. Jeho výtvarný a spisovatelský zájem o lidovou kulturu Valašska se začal odvíjet při přípravách národopisného soupisu, v současnosti ve veřejnosti téměř neznámé kapitoly valašského národopisu. Tento fakt se ale netýká pouze Kobzáně. Sáheme-li jen o kousek vedle, můžeme to stejně tak konstatovat u profesora Karla Langra. Ten jako mladý učitel přišel na Valašsko a začal s Kobzáněm intenzivně připravovat ilustrace k valašskému dílu národopisného soupisu. Zájem o lidovou kulturu Valašska u něj pokračoval dále a projevil se v bohaté kresebné i další národopisné dokumentaci. V neposlední řadě i při koncipování Valašského muzea v přírodě, o jehož rozvoj má nemalou zásluhu. Přitom ani později ve svých vzpomínkách nepřipomínal, že by počátky jeho národopisné práce na Valašsku byly spojeny s přípravou valašského dílu národopisného soupisu. Příčiny prvotního odborného zájmu o lidovou kulturu se po několika desetiletích vtratily i z osobních vzpomínek. Toto napojení na přípravu národopisné monografie NSČ bylo sice jen epizodní, netrvalo dlouho, ale významným způsobem ovlivnilo další odborné směřování tohoto znalce lidové kultury Valašska. Stejně jako tomu bylo u jiných vlastivědných pracovníků.

Národopisná společnost československá svou přípravou národopisných regionálních monografií vtáhla do odborné spolupráce konkrétně na Valašsku i další zájemce. Jedná se například o penzionovaného středoškolského profesora ze Vsetína Josefa Válka. Mezioborové působení NSČ se projevilo například při vydávání časopisu *Naše Valašsko*. Tento časopis založil František Táborský kvůli shromažďování materiálu k valašskému dílu národopisného soupisu.

I někteří místní pracovníci ale požadovali mezioborové propojení příprav důležitějšího publikačního díla NSČ. Například redaktor pro Moravského Horácko J. F. Svoboda byl v čilém písemném styku s výborem NSČ, v kterém mimo jiné doporučoval spolupracovat s místními muzei. Byl přesvědčen, že pokud se národopisné práce na přípravě díla nezúčastní historikové a archiváři, nebude práce dobrá.

Národopisná společnost československá se stala ojedinělou institucí, kde se v tak velké intenzitě projevovalo mezioborové působení jejích členů. Platilo to na různých úrovních, mezi řadovými členy i ve vrcholných orgánech Společnosti. Žádná další věda nedokázala vzbudit podobný masový zájem o svůj předmět, jako se to podařilo lidovědě na konci 19. století. Mnozí z pracovníků NSČ se snažili, aby národopis

i po roce 1918 působil podobně jako v devadesátých letech 19. století a ovlivňoval chod společnosti a tím i další vědní obory.

S ukončováním práce starší generace národopisných pracovníků, především z doby Národopisné výstavy československé, postupně ztrácela ale Společnost vhodné regionální spolupracovníky působící v různých oborech. Upozornil na to například K. V. Adámek, když připomenul, že se soustavným sběrem látky z oblasti lidové kultury se mělo začít dříve, jak to on a jeho otec doporučovali při hlineckém sjezdu v roce 1893.⁷

Národopisná společnost chtěla z venkovských pracovníků získat především učitele. Věděla, že v nich může najít pro své úkoly zejména při vydávání regionálních dílů národopisného soupisu nejlepší spojení. Zejména byla výhodná početnost této vystudované skupiny odborníků, pronikající téměř do každé obce. Pro spolupráci s ní hovořily znalosti učitelů, jejich bohaté zkušenosti z vlastivědné práce, organizační předpoklady, znalost terénu a blízkost k lidové kultuře. Rada NSČ se neuzavírala spolupráci ani se zájemci z jiných profesí. V úvahu přicházeli zejména duchovní, kdysi hlavní nositelé vlastivědných snah. Po roce 1918 byla ale situace v členské základně NSČ výrazně jiná než na počátku působení této národopisné společnosti. Členská základna a tím oborová skladba NSČ se výrazně ve 30. letech proměnila proti stavu například před rokem 1918. V roce 1933, kdy otázka spolupráce s venkovskými členy NSČ byla opět ve vedení Společnosti nastolena, se duchovenstvo nenacházelo v popředí členské základny. V počtu členů NSČ bylo až na sedmém místě. Na předních místech byli středoškolští profesori a vedle nich učitelé národních škol. Z 1008 členů NSČ bylo v roce 1933 pouze 49 duchovních.⁸ Proto se Rada NSČ obrátila na pražského arcibiskupa se žádostí o spolupráci s duchovními. Tato snaha nepřinesla ale žádanou změnu.

K propojení různých oborových přístupů ve studiu lidové kultury měly přispět také národopisné sjezdy. Konaly se již v 90. letech 19. století, ale tehdy byly určeny hlavně k realizaci Národopisné výstavy československé. Po roce 1918 je organizovala pouze NSČ. Cílem bylo vytvořit široké fórum diskutujících, na němž by se vyjasnila stanoviska, zhodnotila dosavadní práce, vytyčily směry společné činnosti a konkretizoval program jednotlivých oblastí národopisné činnosti. Sjezd se uskutečnil v červnu 1924 v Praze a jeho programem se staly přípravy národopisné encyklopedie, dále soustavný popis národopisné látky v krajinských muzeích a její ústřední inventář v Praze. Kromě toho se počítalo s projednáním evidence soukromých národopisných sbírek, soupisem nemovitých památek a vytvořením jejich fotografického archivu. V programu nechybělo ani téma o založení archivu lidové prózy. Rada NSČ pozvala na sjezd například zástupce národopisného oddělení Ná-

7 Archiv AV ČR, fond NSČ, spisy 1927, dopis od K. V. Adámka z 2. 3. 1927.

8 Archiv AV ČR, fond NSČ, spisy 1933, dopis arcibiskupské konzistoři v Praze 1933, blíže nedatováno.

rodního muzea, Československého zemědělského muzea, Zemského moravského muzea, Slovenské muzeální společnosti v Turčianském sv. Martině, Památkového ústavu v Bratislavě. Z jednotlivců neměli být vynecháni zástupci národopisu na univerzitách. Za ně byli považováni K. Chotek, L. Niederle a J. Matiegka.⁹

Celkem bylo rozesláno šest set pozvánek. Směřovaly k jednotlivým pracovníkům, institucím nebo společnostem. NSČ zvala na sjezd všechny vážné zájemce o národopis. Národopisný sjezd v roce 1924 přišel s programem zavedení národopisu do škol, to jen potvrdilo skutečnost, že vztah NSČ a učitelstva se prohluboval. Docházelo zde k vzájemnému příznivému ovlivňování.

Sjezd sám o sobě představoval určitý zlom v činnosti NSČ, vnesl do ní přínosnou formu práce. Umožnil za účasti širokého spektra odborníků různého profesního zaměření řešit důležité programové a organizační otázky. Na půdě sjezdu se střetávaly podněty lidí z různých oborů a pomáhaly pak formovat a rozvíjet celý národopis. Platí to rovněž o dalším sjezdu, který se uskutečnil o rok později v Brně. Jeho program byl zaměřen na řešení pojmu národopis, dále na předmět národopisného výzkumu, lidový svéráz, národopisné památky a jejich ochranu i zachování význačných rysů lidové kultury.

Význam národopisných sjezdů nezmenšil ani fakt, že plánovaný třetí sjezd do Bratislavy se nekonal. Měl především vést k rozšíření působnosti NSČ na Slovensko. To, že se neuskutečnil, nelibě nesli někteří národopisci. Objevila se i kritika NSČ, že zanedbává práci na Slovensku. Proti tomu se Společnost ohradila, sjezd byl totiž odložen na přání Karla Chotka, který v té době v Bratislavě působil.

Kromě sjezdů měly pro mezioborové vztahy národopisu a jiných vědních disciplín rozvíjených na půdě Národopisné společnosti československé význam ve 20. letech také národopisné kursy. NSČ je připravila pro učitele ve spolupráci se Zemským ústředním spolkem učitelských jednot, Československou obcí učitelskou a Ústředním spolkem čs. profesorů. Předsedou přípravného výboru vědeckého kursu se stal Jan Jakubec. Podnět ke konání kursu vzešel při sjezdu v roce 1924. Tehdy se ukázalo, že učitelům chybí znalosti o metodách a výsledcích soudobého studia lidové kultury.¹⁰

Závěrem je nutné zdůraznit, že mezioborové působení na půdě Národopisné společnosti československé sehrávalo značnou roli. Platí to pro celé období od vzniku NSČ až do konce samostatné Československé republiky. Interdisciplinární pojetí práce je jedním ze základních rysů Národopisné společnosti československé. Ta byla institucí, jak vyplývá z výše uvedeného, kde se setkávaly různé odborné přístupy, různé názory na studium lidové kultury. Bylo to dáno i tím, že vrcholové orgány této národopisné instituce tvořili odborníci z odlišných vědních disciplín. Dále i tím, že součástí NSČ byla široká členská základna, jejíž počet přesahoval někdy i tisíc

9 Archiv AV ČR, fond NSČ, spisy 1923, dopis J. Horákovi z 6. září 1923.

10 Archiv AV ČR, fond NSČ, spisy 1926, dopis Ministerstvu školství a národní osvěty z 11. 1. 1926.

zájemců o lidovou kulturu. Nejednalo se přitom o pasivní nebo trpěnou část členů NSČ. Naopak, vedení společnosti se snažilo aktivně využít těchto lidí, často odborníků z různých oborů a významných regionálních pracovníků. Projevilo se to zejména při přípravě a realizaci národopisné encyklopedie. Přestože zůstala torzem, jedná se o jeden z nejvýznamnějších počinů Národopisné společnosti československé za dobu její existence.

Literatura:

- BROUČEK, S.: *Devadesát let od vzniku Národopisné společnosti československé*. Český lid 70, 1983, s. 105–107.
- HORÁK, J.: *Národopis československý*. In: *Československá vlastivěda II. Člověk*. Praha 1933, s. 305–472.
- CHOTEK, K.: *Program soupisu národopisného*. Praha 1914.
- LÁBEK, L.: *Lid na Plzeňsku*. Plzeň 1927.
- NIEDERLE, L. – CHOTEK, K.: *Projekt Slovanské výstavy národopisné*. Praha 1912.
- ROBEK, A.: *Dějiny české etnografie*. Praha 1976.
- SVOBODA, J. F.: *Moravské Horácko*. Praha 1930.
- STRÁNSKÁ, D.: *Akademik Jiří Horák. Jubilejní vzpomínka o činnosti v Národopisné společnosti Československé*. Národopisný věstník československý 53, 1956, s. 161–172.

Abstract

Sources of Inspiration in the Czechoslovak Ethnographical Society

For fifty years since its establishment in the early 1890s, the Czechoslovak Ethnographical Society was the principal representative of the field in the area of present-day Czech Republic and Slovakia. It was the centre of folk culture research; no other comparably significant institution existed in this area. The history of the Czechoslovak Ethnographical Society is interwoven with interdisciplinary relationships. The reason is that the people, who had helped to create this association up to the 1930s, did not engage themselves fully and professionally in ethnography as their only or at least main discipline. It was due to the fact that there was sparsely any workplace where they could find any existential and scholarly background. Inspiration was thus brought in by people from different fields that had a close relationship to folk culture. The same went for principal bodies of this ethnographical institution which were formed by experts from different disciplines, including the membership base which often counted above a thousand people actively interested in folk culture. The leadership of the Society endeavoured to actively employ these people, often experts from different disciplines or significant regional workers, in documentation of folk culture. This was apparent predominantly during preparation and compilation of ethnographical encyclopaedia in the 1920s and 1930s. Although it remained unfinished, it has been one of the chief projects of Czech ethnography in its history.

Keywords: Czechoslovak Ethnographical Society – History of the Branch – Interdisciplinary Cooperation – Ethnographic Encyclopedia

Využití a smysl „experimentální“ a „aplikované“ etnografie

Václav Michalička

Tento příspěvek je pojat především jako zamyšlení nad možnostmi obsaženými v propojení etnografických údajů získaných terénním a archivním výzkumem s praktickým ověřením nashromážděných dat experimentálním způsobem. K tomu se přidružuje i úvaha nad dalšími praktickými aplikacemi dosažených výsledků, které mohou následně vést k eventualitě vytvoření rekonstrukce historického životního prostředí.¹ Tyto přístupy samozřejmě směřují nejen k určitým přínosům, ale také úskalím v rámci dokumentace a prezentace minulosti. Zamyšlení je věnováno zejména materiální kultuře spjaté s výrobními postupy – technologiemi.

Označení experimentální a aplikovaná etnografie jsou zde použita jako pracovní názvy vyjadřující obsah metod pro získání poznatků, jejich ověření a následné uplatnění v rámci rekonstrukce historických skutečností směřující k potencionálním prezentačním formám.² Experimentální a aplikovaná etnografie se tak nabízí k využití pro muzeologické účely – tedy pro účely budování kulturní paměti zprostředkované a zpřístupněné veřejnosti.

Zatímco experimentální archeologie se snaží odhalit a popsat specifické jevy z lidské historie a prehistorie, experiment v etnografii se týká spíše ověření a upřesnění zdánlivě známého faktu. I etnografické experimentální pokusy by se měly držet vědeckých metod a předcházet jim musí maximálně možné poznání experimentovaného jevu v co nejširších souvislostech. Pokud má mít experiment smysl a přinést opodstatněný výsledek, je také nezbytné podrobovat ho neustále zpětné kritice, aby poznání nesklouzlo k mylným a chybným interpretacím. Jedná se tedy o experiment, který neobjevuje technologii novou, ale ověřuje technologii již v minulosti existující, avšak dnes nepoužívanou – zapomenutou. Velkým přínosem experimentu pro etnografické bádání je, že poukazuje na slabá místa v dosavadní dokumentaci.³ Také je schopen pomoci vytvořit potřebné analogie použitelné pro kritické srovnání s již známými údaji, ačkoliv se musí nutně počítat s tím, že dosažené výstupy nebudou

1 Srov. LANGER, J.: *Evropská muzea v přírodě*. Praha 2005, s. 12.

2 Označení etnografie ve spojeních experimentální etnografie a aplikovaná etnografie bylo použito především ve významu empirického výzkumu, sběru dat, jejich utřídění, vyhodnocení a zpracování. Toto pojmenování je v kontextu s metodami používanými experimentální a aplikovanou etnografií mnohem adekvátnější než termín etnologie či národopis.

3 LANGER, J.: *Generační aspekt prezentace lidové výroby v muzeích v přírodě*. In: Lidová výroba, její dokumentace a prezentace. Vsetín 1995, s. 9–10.

zcela odpovídat výchozím předlohám.⁴ Experiment a následné aplikování poznatků by mělo umožnit detailnější a konkrétnější popsání zaniklého jevu. Aplikování poznatků je jejich uplatnění, ke kterému lze, po vyhodnocení a interpretaci nashromážděných dat, případně přistoupit.

Aplikovaná etnografie tedy používá získané znalosti v rámci rekonstrukce některých prvků minulosti. Výsledkem aplikování etnografických poznatků může být i reálná rekonstrukce historického životního prostředí. Tu je možné také podrobit experimentům, které rovněž poskytnou analogické informace k srovnání s materiály dokumentujícími původní zobrazovanou skutečnost. Aplikování etnografických údajů a experimentální rekonstrukce by však měly být především prostředky k dalším poznáním a ne konečným vytčeným cílem, k němuž se chceme dostat.

Již v úvodu jsem zmínil, že tyto předkládané úvahy o experimentální a aplikované etnografii se týkají především historických – dnes převážně zaniklých technologií. V historii rukodělné produkce vždy coby rozhodující faktor figuroval materiál, který potenciálního zpracovatele bezprostředně obklopoval, ve spojení se snahou o jeho maximální využití. V touze po zdokonalení životních podmínek sehrálo významnou roli velké množství přírodnin, z nichž mnohé postupem času ztratily vlivem nových technologií svou důležitost a produkty z nich definitivně pozbyly opodstatnění. Povědomí o mnohých v minulosti nezastupitelných výrobcích a jejich zhotovování tak rychle zmizelo a znalost kdysi běžných technologických postupů, jakmile pominula jejich platnost v každodenním životě, upadla v zapomnění. Určité druhy rukodělné výroby, kdysi naprosto samozřejmé, lze dnes jen těžko definovat a jejich skutečná funkčnost vyplývá na povrch až po rozkrytí dalších souvislostí. Rekonstrukce technologií tak nabývá specifického významu a poukazuje na *zapomenuté* výrobní záležitosti, které coby nezbytná samozřejmost dotvářely svět našich předků. Jako příklad nepříliš známé problematiky je možné zmínit rekonstrukci zpracování stromové houby – troudnatce kopytovitého, která odkryla některé aspekty „tradičního“ způsobu života v minulosti a do jisté míry rozšířila pohled na běžné každodenní záležitosti – odívání horských pastevců a lesních dělníků v určitých lokalitách, dále rozdělování ohně, ošetření krvácejících ran a další.⁵

Smysl rekonstrukce znalostí a dovedností tradičních zaniklých technologií spočívá především ve vytvoření autentického spojení s minulostí právě prostřednictvím starých rukodělných technik. Budoucím generacím by tak tyto uchované technologie mohly zůstat jako aktivní paměť. Mnoho dochovaných popisů rukodělných postupů je nepřesných, z čehož plyne velice špatná rekonstruovatelnost. Jedna věc je tech-

4 KIRIPOLSKÝ, M.: *Špecifická prezentačních foriem v múzeu v prírode*. Múzeum 1992, č. 1, s. 15.

5 Rekonstrukce technologie zpracování troudnatce kopytovitého byla provedena ve Valašském muzeu v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm v letech 2006–2007. – MICHALIČKA, V.: *Role troudnatce kopytovitého v lidovém prostředí západních Karpat a rekonstrukce technologie zpracování ve Valašském muzeu v přírodě*. Museum vivum 2, Rožnov pod Radhoštěm 2, 2006, s. 69–78.

nologii popsat a druhá ji po letech či staletích, pokud již neexistuje v aktivní formě, oživit v odpovídající podobě. Mizející jevy tradičních rukodělných technologií jsou propojené s velice těžce zachytitelnými a uchovatelnými okamžiky výrobního postupu – jedná se o jistou rutinu – lidově označovanou například jako „grif“. Tohoto „grifu“ nejsme schopni dosáhnout v rámci ojedinělé rekonstrukce. Přiblížit se rutině původního výrobce lze jen s narůstajícím počtem zhotovených produktů. Důležitou roli hraje kontrola použití identického nářadí, pomůcek, materiálů, postupů ve vztahu s autentickými vzory.

Získání etnografických dat, jejich ověření a doplnění experimentem a následně aplikování poznatků v rámci rekonstrukce specifických historických jevů – to vše umožňuje aktivní prezentaci veřejnosti. Uplatněné poznatky a vytvoření nové reality odpovídající či se přibližující té historické, to vše může vést až k vytvoření historického životního prostředí – prostředí vhodného a vybízejícího k dalším aplikacím, a to nejen z oblasti materiální kultury založené na konkrétních technologiích, ale také z oblasti duchovní kultury – vše ve vzájemné provázanosti.⁶ Funkčnost rekonstruované a prezentované skutečnosti lze opět ověřit experimentálním pojetím, které by mělo při prezentaci nahradit pouhé předstírání. Experimentální rekonstrukce může významně ovlivnit problematiku muzejních expozic, filmová ztvárnění historických témat, populárně naučnou literaturu atd.

Rekonstrukce historického životního prostředí je zcela oprávněně vystavena pochybnostem, zda prezentuje danou problematiku pravdivě. Proto je nutné neustálé ověřování. K určitému odklonu od původní skutečnosti však zákonitě musí dojít. Otázkou je míra odklonu a důvody. Velká atraktivita takto pojaté aplikované etnografie hrozí značným rizikem komerčního zneužití. Při rekonstrukci historického životního prostředí je výrazné také nebezpečí upuštění od výrobních postupů shodujících se s těmi autentickými a technologiemi a přistoupení k pouhému přizpůsobení novodobých technologií vizuální podobě původních. To je cesta k definitivní ztrátě těchto znalostí a vytvoření důmyslné lži. Dochází tak k falešné rekonstrukci provedené úmyslně takovým způsobem, aby pozorovatel byl ošálen a předkládanou lež nerozpoznal. Získané poznatky v tomto případě neslouží k realizaci přenesené historické *metareality*, ale jakési historické *pseudoreality*.⁷ Vytvářený obraz minulosti tak může být snadno pokřiven a znehodnocen.

U etnografických experimentů a následných aplikací se také často objevuje jev, který lze označit jako hru na minulost. Podstatou by však měla být především odborná rekonstrukce a pomocí ní vytvoření historického životního prostředí odpovídajícího zvolené historické fázi minulosti. Potencialitu takovéto rekonstrukce v sobě obsahuje svým charakterem instituce muzea v přírodě, kde je možné nashromážděné

6 LANGER, J.: *Evropská muzea v přírodě*. Praha 2005, s. 12.

7 Pojem *metareality* je zde použit ve významu vytvoření nové skutečnosti coby obrazu skutečnosti již minulé a neexistující.

poznatky přímo aplikovat, experimentem ověřovat míru poznání a poznatky dále doplňovat, rozšiřovat a rozkrývat tak širší logické souvislosti.⁸ Muzea v přírodě tudíž mají velké předpoklady stát se potencionální etnografickou experimentální laboratoří.⁹ Účast tradičních technologií se totiž nemusí nutně omezovat jen na jejich využití při realizaci muzeí v přírodě a prezentaci v expozicích pomocí sbírkových předmětů. Vystavené „autentické“ expozice sice umožňují vnímat představovanou skutečnost v obsáhlejších sociálních kontextu, avšak uvedením předmětů v reálnou činnost lze jít v prezentaci ještě dále – k niternému lidskému vícesmyslovému vnímání. Přiblížením poznatků prostřednictvím takovéto „aktivní“ prezentace nastává opravdová komunikace mezi návštěvníkem muzea a předkládanou skutečností. A právě u muzeí v přírodě existuje mnoho příkladů, jak lze tyto možnosti zneužít. Jedním z hrozících problémů je zejména tvorba jakéhosi *stylového* prostředí vhodného pro různé komerční záležitosti. To je příklad chybného aplikování etnografických a historických informací vycházejících především z vizuálně podobného prostředí. Nezbytným předpokladem pro zachování všech logických vazeb prezentovaných v muzeu v přírodě je důkladná znalost zobrazovaných skutečností se všemi doprovodnými souvislostmi. Jedině při dodržení takovýchto principů se muzeum v přírodě může stát institucí tvořící pokud možno pravdivou kulturní paměť – mimo jiné i na základě využití experimentální a aplikované etnografie.

Jako závěr, názorněji přibližující předkládanou problematiku, dobře poslouží konkrétní příklad. Zvolena byla zdánlivě banální otázka zhotovování hliněné podlahy. V minulosti se jednalo o zcela běžnou činnost. V prostředí muzea v přírodě však často vyvstává několik sporných záležitostí při její realizaci. Jedná se především o technologii zhotovení a následnou údržbu – ačkoliv je toto specifické zpracování a využití hlíny celkem dobře popsáno. V muzeích v přírodě se objevuje snaha obejít původní postupy a vytvořit náhražku, tak aby to vypadalo přesně jako autentická podlaha. Důvodem je především časová úspora, nenáročnost údržby. Přitom experimentální rekonstrukce technologie zhotovení hliněné podlahy přináší mnohé pozitivní aspekty. Jedná se zejména o ověření popsaných technologických postupů (z čehož dále vyplývá správná volba podle podloží, jakosti jílu atd.) a také o získání údajů o časové i fyzické náročnosti. Rekonstrukce může poukázat také na okolnosti chodu domácnosti v době výroby podlahy i následně po zhotovení. Po dokončení se dále nabízí eventuality testování technologií spojených s údržbou a péčí o hliněnou podlahu. Jedná se pouze o stručný příklad, který však při hlubším poznání poskytuje širokou škálu odpovědí v rámci hledání pravdy, která je do jisté míry ještě ověřitelná.

8 KIRIPOLSKÝ, M.: *Špecifická prezentačních foriem v múzeu v prírode*. Múzeum 1992, č. 1, s. 15.

9 LANGER, J.: *Generační aspekt prezentace lidové výroby v muzeích v přírodě*. In: Lidová výroba, její dokumentace a prezentace. Vsetín 1995, s. 10. LANGER, J.: *Evropská muzea v přírodě*. Praha 2005, s. 12.

Experimentální a aplikované etnografie v sobě spojují mnoho využitelných možností při poznávání již zaniklých či mizejících skutečností ve sféře životního prostředí lidské společnosti. Vedle nesporných pozitiv je tu však i řada pochybností a úskalí, které mohou získané výsledky negativně ovlivnit a případné výstupy tak znehodnotit.

Literatura:

- BROMLEJ, J. V.: *Etnos a etnografia*. Bratislava 1980.
- KIRIPOLSKÝ, M.: *Špecifická prezentačných foriem v múzeu v prírode*. Múzeum 1992, č. 1, s. 12–15.
- LANGER, J.: *Evropská muzea v prírodě*. Praha 2005.
- LANGER, J.: *Generační aspekt prezentace lidové výroby v muzeích v přírodě*. In: Lidová výroba, její dokumentace a prezentace. Vsetín 1995, s. 9–10.
- MICHALIČKA, V.: *Role troudnatce kopytovitého v lidovém prostředí západních Karpat a rekonstrukce technologie zpracování ve Valašském muzeu v přírodě*. Museum vivum 2, Rožnov pod Radhoštěm 2, 2006, s. 69–78.
- MONTANER, J. M.: *New Museums*. New York 1991.
- NIKIŠIN, N. – SEVAN, O (Ed.): *Na puti k muzeju 21. veka*. Muzei-zapovedniki. Moskva 1991.
- SCHEUFLER, V.: *Národopisná i jiná muzea v přírodě (skanzeny)*. Český lid 82, 1995, č. 4, s. 336–340.
- SOUKUP, V.: *Dějiny sociální a kulturní antropologie*. Praha 1994.
- ŠULĚŘ, P.: *Autenticita – identita, aneb o potřebě užitečného napětí*. Národopisné aktuality 17, 1980, č. 2, s. 73–75.
- WAIDACHER, F.: *Príručka všeobecnej muzeologie*. Bratislava 1999.

Abstract

Use and Significance of “Experimental” and “Applied” Ethnography

The terms “experimental” and “applied” anthropology express substance of methods of acquiring information, their verification and subsequent use within the frame of historical facts leading to potential presentation forms. “Experimental” and “applied” ethnography can be used for the purposes of building cultural memory which is mediated and accessible to the public. This experiment is a great contribution to the ethnographical study because it shows weak points in existing documentation and it is able to create necessary analogies. “Applied” ethnography uses assembled data for reconstruction of some elements of the past. Application of ethnographical knowledge can result in a realistic reconstruction of historic environment. Acquisition of ethnographic data, their verification, filling in blank spaces and subsequent application of knowledge in reconstruction of specific historical phenomena enables active presentation to the public. Experimental reconstruction can significantly influence e.g. the issue of museum expositions and cinematization of historical subjects, etc.

Keywords: Experimental Ethnography – Applied Ethnography – Reconstruction – Extinct Technologies – Cultural Memory – Presentation of Folk Culture – Open-Air Museum

Město Brno z pohledu etnologie, geografie a sociologie¹

Jana Pospíšilová – Antonín Vaishar – Annett Steinführer

V rámci mezinárodního výzkumného projektu conDENSE (Sociální a prostorové důsledky demografických změn ve velkoměstech východostřední Evropy)² spolu v letech 2006–2009 úzce spolupracují jak sociologové, tak geografové a etnologové z Německa, Polska, České republiky a Velké Británie, a tak překonávají dosavadní obvyklou praxi oborových výzkumů, které nejsou vzájemně propojeny. Projekt je zaměřen vedle nedávných a právě probíhajících změn i na pravděpodobné budoucí proměny ve vnitřních městech Brna a Ostravy a také v dalších městech, v Lodži a Gdaňsku v Polsku.

Urbánní etnologie se v našem prostředí zabývá způsobem života, kulturou a sociálními vztahy v městském prostředí, při čemž navazuje na sociologické studie první poloviny 20. století, které předcházely moderní sociologii a urbánní etnologii. Česká etnografie se začala zabývat problematikou města na konci 50. let 20. století, a to zejména v souvislosti výzkumem kultury dělnictva.³ Postupně opouštěla zaměření na lidové tradice, které si městský člověk přinesl ze starého bydliště a které ho spojovaly s jeho vesnickou minulostí; brněnský etnograf Karel Fojtík, iniciátor výzkumů města, propagoval metodu monografického výzkumu menších uzavřených celků, které reprezentují větší části města.⁴

I když je velkoměsto zdánlivě produktem lidské společnosti, sehrály a ještě stále sehrávají přírodní podmínky důležitou roli při jeho vzniku, vývoji a dokonce i při současném provozu. Geografie je disciplínou, která studuje vztahy mezi přírodou a společností v regionálním průmětu. Sociologický a geografický výzkum města se převážně věnuje proměnám městských struktur a částí v průběhu času. Teoretické a koncepční nástroje se přitom v současnosti zaměřují na objasnění takových jevů jako segregace, suburbanizace, gentrifikace nebo revitalizace.

1 Příspěvek vznikl v rámci projektu viz pozn. 2 a na základě společných i individuálních výzkumných aktivit a pozorování autorského kolektivu a vychází také z příspěvku STEINFÜHRER, A. – POSPÍŠILOVÁ, J. – GROHMANNOVÁ, J.: *Ne/nápadné proměny vnitřního města v postsocialistickém období. Sociologický a etnologický výzkum v Brně*. In: Ferenčuhová, S. – Galčanová, L. – Hledíková, M. – Vacková, B. (eds.): *Město: proměnlivá ne/samozřejmost*. Brno–Praha 2009, s. 129–152.

2 Projekt conDENSE 2006–2009 je financován německou nadací VolkswagenStiftung (Az II/8115; www.condense-project.org).

3 FOJTÍK, K.: *Problémy a metody národopisného výzkumu průmyslového města a oblasti*. Slovenský národopis 13, 1965, s. 413–430. SKALNÍKOVÁ, O.: *Etnografické výzkumy velkoměsta v Československu*. Slovenský národopis 35, 1987, s. 403–409.

4 FOJTÍK, K.: *Dům na předměstí. Etnografická studie o životě obyvatel činžovního domu v Brně*. Brno v minulosti a dnes 5, 1963, s. 45–68.

Kooperace shora uvedených tří disciplín přináší nové přístupy k předmětu společného výzkumu – k městu nebo k jeho části, v našem případě k vnitřnímu městu Brna. Brno se stalo již v raných letech sociologického urbánního výzkumu centrem empirických studií. V roce 1946 realizovala tzv. Brněnská sociologická škola projekt Sociologický výzkum Brna, v jehož rámci proběhlo celkové interdisciplinární šetření městského života, které nebylo dokončeno.⁵ V roce 1948 byly tyto výzkumy v důsledku politických okolností na celá desetiletí přerušeny, a tak až donedávna to byli zejména geografové a etnografové, kdo prováděli společenskovědně orientované výzkumy v druhém největším městě České republiky.⁶

Ze soudobých sociologických prací je třeba zmínit například longitudinální výzkum sídlišť,⁷ disertační práci Aleše Burjana o problému urbánní deprivace⁸ a práce Annett Steinführer,⁹ k nimž autorka přistupovala se zkušenostmi z prostředí východního Německa.

Prostorové podmínky vývoje města Brna – pohled geografa

V případě Brna hrála interakce mezi požadavkem vzniku významného opěrného centra královské moci a střediska obchodu a konkrétními přírodními podmínkami rozhodující úlohu. Město vzniklo v typické kontaktní zóně, kde úrodné roviny na jihu poskytovaly půdu, zatímco lesy na ostatních stranách nabízely další zdroje – zvěř, dřevo, pitnou vodu. Několik izolovaných vyvýšenin sehrálo mimořádně významnou roli v obranné koncepci města. Konečně jediný vhodný přechod přes řeku Svratku (při němž vznikla původní osada Staré Brno) měl rozhodující význam pro dálkovou dopravu.

5 *Sociologický výzkum Brna*. Sociologická revue 15, 1949, s. 33–67.

6 Viz např. HÁJEK, Z.: *Demografie Brna*. Praha 1973; FOJTÍK, K.: *Dům na předměstí...*; KOVÁŘŮ, V.: *Brněnská předměstí a jejich vztah k městu v 19. a 20. století*. Slovenský národopis 35, 1987, s. 429–436; TONCROVÁ, M.: *Národopisné studie o Brně*. Brno 1990; SIROVÁTKA, O. a kol.: *Město pod Špilberkem. O lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí*. Brno 1993; MIKULÍK, O. – VAISHAR, A.: *Residential environment and territorially functional structure of the Brno city in the period of transformation*. Geografie – Sborník České geografické společnosti 101, 1996, s. 128–142; VAISHAR, A. – ZAPLETALOVÁ, J.: *Problems of European Inner Cities and Their Residential Environments*. Moravian Geographical Reports 11, č. 2, 2003, s. 24–35; MULÍČEK, O.: *Město Brno v období transformace*. Disertační práce. Přírodovědecká fakulta, Masarykova univerzita Brno, 2004.

7 CICVÁRKOVÁ, R.: *Longitudinální výzkum sídlišť. 1–3*. Brno 1988; BURJANEK, A. a kol.: *Longitudinální výzkum sídlišť. Výsledky šetření z let 1988 až 1995*. Brno 1995.

8 BURJANEK, A.: *Problém urbánní deprivace*. Rukopis disertační práce. Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita Brno, 1996.

9 STEINFÜHRER, A.: *Sociálně prostorové struktury mezi setrvalostí a změnou. Historický a současný pohled na Brno*. Sociologický časopis 39, 2003, s. 169–192; táž: *Wohnstandortentscheidungen und städtische Transformation. Vergleichende Fallstudien in Ostdeutschland und Tschechien*. Wiesbaden 2004; táž: *The Urban Transition of Inner-City Areas Reconsidered (a German-Czech Comparison)*. Moravian Geographical Reports 14, č. 1, 2006, s. 3–16.

Interakce přírodních podmínek s primární industrializací města vedla k vytvoření průmyslového pásu podél řeky Svitavy, která poskytovala energetickou i technologickou vodu. Tato skutečnost se odráží ve struktuře města dodnes. Stavební boom v období kapitalistické i socialistické industrializace rovněž reflektoval přírodní podmínky. Připomeňme jen socialistický zákon o ochraně zemědělské půdy, který nedovolil Brnu rozšíření na jih. Nová sídliště proto vznikala na zalesněných svazích severní podkovy kolem jádra. To ovšem znamenalo šíření města na sever, zatímco jádro zůstávalo na místě a relativně se tak posunovalo téměř do okrajové jižní polohy. Na to reagují dnešní projekty, například budování Jižního centra.

Ve 20. století začaly být aktuální otázky životního prostředí, které také vznikají jako interakce přírodních podmínek a lidských aktivit. Je třeba ocenit, že rezidenční čtvrti Brna, umístěné převážně v kopcovitém severním půloblouku, měly značnou výhodu, neboť jak převažující směry větru, tak i vodní toky směřovaly od nich směrem k průmyslovým částem. Proto znečištění životního prostředí průmyslem, ačkoliv bylo značné, nebylo tolik kritické jako v některých jiných místech Česka. Ke změně došlo, až když se hlavním znečišťovatelem stala automobilová doprava. Kopcovitý terén se stal spíše nevýhodou, neboť zvyšuje spotřebu pohonných hmot.

Podobně i stále vzrůstající význam rekreace je velmi často výsledkem vztahu mezi přírodou a společností. Nejstarší park na českém území – Lužánky – vznikl (jak už jméno napovídá) v nivě říčky Ponávky (dnes zatrubněné), a tedy v terénu nevhodném pro výstavbu kvůli vysoké hladině podzemní vody. Hlavní rekreační areály brněnských občanů jsou při vodních tocích – Brněnská přehrada na řece Svratce (zde však je v současné době v létě koupání prakticky nemožné kvůli vysokému obsahu dusičnanů), Riviéra v Pisárecké kotlině u téže řeky nebo Mariánské údolí v Líšni při potoku Řičce.

Jak tedy vypadá dnešní sociální struktura Brna z pohledu historických a současných interakcí *příroda – společnost*?¹⁰ Jádro města se opírá o izolované vyvýšeniny Špilberku (s královským hradem) a Petrova (s biskupskou katedrálou sv. Petra a Pavla). Hradní vrch zároveň představuje poměrně kvalitní a rozlehlou oázu zeleně přímo v centru města. Konfigurace terénu ovšem do určité míry limituje dopravu, zejména radiální směry, které jsou výrazněji modifikované. Dnes ovšem městské jádro ztrácí svůj rezidenční význam a na významu nabývá otázka jeho atraktivit pro návštěvníky. Působivé je zde uspořádání terénu ve vztahu s architekturou – bohužel v jádru města bez vodního prvku, neboť obě řeky jsou od centra dosti vzdáleny.

Vnitřní město je značně diferencováno. Staré průmyslové čtvrtě jsou situovány v Posvitavské zóně a ve vazbě na vlakové nádraží. Historicky v nich docházelo k prolínání průmyslových, infrastrukturních a obytných objektů. Bydleli zde především průmysloví dělníci a tomu odpovídal i standard objektů. Nyní jsou tyto části města předmětem přestavby, řešení problémů brownfields, místy gentrifikace.

10 Viz podrobněji VAISHAR, A. – ZAPLETALOVÁ, J. (eds.): *Město Brno v širších souvislostech*. Brno 1999.

Podstatně jiná situace je u těch čtvrtí vnitřního města, které byly stavěny pro vyšší střední třídu a pro bohaté obchodníky a podnikatele. Nejatraktivnější rezidence vznikly v kopcovitém terénu Stránic a Černých Polí. Opět se zde projevil přírodní prvek, konkrétně atraktivní výhled na město. Vyšší střední třída bydlela především v prostoru severozápadně od jádra. Tyto části města jsou urbanisticky a částečně i architektonicky cenné a ani čtyřicet let socialismu nezpůsobilo úplnou nivelizaci kvality bydlení ve srovnání s rezidenčními částmi průmyslové zóny vnitřního Brna.

Po vzniku Československé republiky bylo převážně německé jádro města sloučeno s převážně českými předměstími, mezi nimiž byla i některá malá města (Královo Pole, Husovice). Nově připojené části měly různý charakter: od rezidenčních čtvrtí převážně vilového charakteru přes dělnické celky až po původní venkovská sídla. Jejich zakládání a vývoj byl ovlivněn vztahem přírodních a sociálních podmínek podobně jako u města samotného.

Jak už bylo řečeno, „socialistická“ sídliště vznikala především v západním půllobouku. Některá z nich patří dodnes mezi prestižní adresy zejména pro své prostředí ve zvlněném reliéfu v blízkosti lesů a vodních toků. Je zajímavé, že i suburbanizovaná sídla se rozvíjejí zhruba stejným směrem (ale ve větší vzdálenosti od jádra). Atraktivita krajiny hraje zřejmě větší úlohu než vyšší investiční i provozní náklady.

Směrem na jih, otevřená do dopravně dobře přístupné úrodné roviny Dyjsko-svrateckého úvalu, se po roce 1989 začala rozvíjet komerční a průmyslová suburbanizace (i když velká část průmyslových firem zde lokalizovaných má spíše logistický charakter). Vedlo k tomu zrušení přísné ochrany kvalitního zemědělského půdního fondu, nové lokalizační faktory průmyslu (u dálnic) a samozřejmě blízkost velkoměsta.

Jak bude interakce přírodních a společenských faktorů ovlivňovat další přestavbu a fungování velkoměstského organismu Brna? Nová výstavba a přestavba bude zřejmě probíhat na místě staré a málo kvalitní průmyslové, dopravní a rezidenční zástavby. Existuje řada příkladů (IBC, Vaňkovka) a projektů (zejména výškové budovy jižního centra), které tento trend dokládají. Původní přírodní atraktivita bude možno revitalizovat – hovoří se například o nábřezích řeky Svitavy. Investiční záměry se budou stále více dostávat do konfrontace se skutečnou, nebo domnělou ochranou přírody (odpor proti přesunutí hlavního nádraží, boj proti dokončení a zprovoznění rychlostní silnice R43 v původní trase, ale i menší akce jako například boj proti vybudování lávky pod hradem Veveří). Tento odpor nezastaví výstavbu, ale může jít korigovat.

V současné době existují technologie, které za jistých finančních nákladů mohou překonat velkou část existujících přírodních bariér. Je to ale efektivní a je to třeba? Zdá se, že by mohlo být daleko efektivnější využívat spíše toho, co nám příroda nabízí. Nejde jen o ochranu, ale i o takové využití území, které by bylo výhodné z hlediska udržitelného využití přírodních zdrojů. K tomu by měla geografie v budoucnu zaujímat stanovisko.

Sociálně prostorová a kulturní charakteristika

Sociálně prostorové nerovnosti mezi městskými částmi Brna mohou být ve velké míře odvozovány od sociálněekonomické, demografické a etnické dimenze – tedy od stejných faktorů, které byly významné při formování rezidenční segregace i v četných jiných evropských a severoamerických městech.

Jak vzhledem ke stavebním, ekologickým a bytovým faktorům, tak vzhledem ke klíčovým ukazatelům sociálního statusu, existuje v Brně výrazný západovýchodní gradient.¹¹ Představují ho katastrální území Pisárky a Stránice s vysokým sociálněekonomickým statusem na jedné straně a na druhé straně na východ, respektive na jihovýchod od centra, jsou to oblasti „urbánní deprivace“ – Zábřdovice, Trnitá, Komárov a části Husovic.¹² Tyto oblasti na ose západ – východ tvoří dva téměř protikladné světy. Etnický aspekt v tomto případě představuje především koncentrace Romů ve zmíněné východní části města (v městských částech Brno-střed, Brno-jih a Brno-sever) se všemi problémy, které nese problematika sociálně vyloučených obyvatel. Zmíněný gradient se vyznačuje setrvalostí;¹³ jeho kořeny sahají do minulosti a souvisí se specifickou historií industrializace a urbanizace města.

V Brně se zvláštním způsobem utvářela také kulturní identita jeho obyvatel. Na její formování mělo zajisté vliv postupné připojování velkého množství předměstských sídel a ulic v roce 1850 a venkovských obcí v roce 1919, 1944, 1960, 1971 a 1980. Dva kulturní okruhy, městský a venkovský, tvoří základ obrazu každodenní kultury obyvatel Brna. Prolínání a stýkání kultury venkovské a městské či české a německé vyústilo v 19. století v Brně v kulturní systém napojený na místní tradice, inspirovaný kulturou blízkých regionů (Slovácko, Valašsko, Haná) a postupně vstupující do národních a mezinárodních vazeb.¹⁴ V rámci Brna se relativně silně udržovaly prvky tradiční lidové kultury během celého 20. století a s novou intenzitou se uplatňují i v současnosti.

Původně česko-německé Brno se po II. světové válce stalo etnicky téměř homogenním městem a další proměny v etnickém obraze doznalo až s příchodem ruz-

11 ŽIŽKOVÁ, L.: *Brno. Sociálněekologická interpretace výsledků sčítání lidu, domů a bytů*. Rukopis rigorózní práce. Filozofická fakulta, Univerzita J. E. Purkyně Brno, 1972. BURJANEK, A.: *Sociální topografie Brna*. Rukopis diplomové práce. Filozofická fakulta, Univerzita J. E. Purkyně Brno 1984. MIKULÍK, O. – VAISHAR, A.: c.d.; BURJANEK: *Problém urbánní deprivace...*; KELLNEROVÁ, H. – TOUŠEK, V.: *Brno from the viewpoint of factor ecology*. Moravian Geographical Reports 5, č. 1, 1997, s. 45–51.; STEINFÜHRER, A.: *Sociálněprostorové struktury...*; CICVÁRKOVÁ, R.: *Percepce prostorových disproporcí v současných i připravovaných dokumentech města Brna*. In: Sýkora, L. – Temelová, J. (eds.): *Prevence prostorové segregace*. Praha 2005, s. 102–106. MULÍČEK, O.: *Faktorová analýza – příklad Brna*. In: Sýkora, L. – Temelová, J. (eds.): *Prevence prostorové segregace*. Praha, 2005, s. 60–70.

12 BURJANEK: *Problém urbánní deprivace...*

13 STEINFÜHRER, A.: *Sociálně prostorové struktury...*

14 SIROVÁTKA, O. a kol.: *Povaha a kořeny...*

ných skupin cizinců, gastarbeiterů a žadatelů o azyl po roce 1989.¹⁵ Soužití – včetně konfliktů – s Cikány/Romy bylo v socialismu součástí každodenního života a při oficiálních snahách o jejich asimilaci byli Romové veskrze vnímáni jako část zdejší populace bez ambicí na vlastní identitu. Výraznými a pozitivně vnímanými menšinami byli v Brně Řekové a Bulhaři.¹⁶

I přes nově se vytvářející etnické menšiny (Ukrajinci, Vietnamci, Rusové, Arméni aj.) zůstávají nejpočetnější menšinou Romové. V městské části Brno-sever je podíl romského obyvatelstva oproti průměru desetinásobný, nezaměstnanost je dvojnásobná stejně jako počet osob s nejnižším vzděláním, podíl rodin s více dětmi osminásobný, podíl bytů bez vlastního WC dvanásobný.¹⁷ Zvnějšku, tj. od většinového obyvatelstva, dostala tato oblast (ulice Cejl, Bratislavská a blízké okolí) v polovině 90. let verbální stigma „Bronx“.

Výzkumný záměr projektu

Ve zmíněném interdisciplinárním projektu conDENSE se na příkladu vnitřního Brna zabýváme některými patrnými i méně nápadnými sociálněprostorovými změnami postsocialistické fáze. Vnitřní město Brna se podobně jako v Praze vyznačuje vysokou kompaktností zástavby a značnou hustotou zalidnění.¹⁸ Pro účely projektu conDENSE bylo vnitřní město Brna definováno následujícím způsobem:¹⁹ Na základě administrativního členění do 278 tzv. základních sídelních jednotek ve Sčítání lidu, bytů a domů 2001 byly brány v úvahu ty základní sídelní jednotky, kde podíl domů postavených před rokem 1945 byl vyšší než 65 % a kde podíl bytů umístěných ve vícepodlažních budovách byl také vyšší než 65 %. Tak byly vyloučeny oblasti s paneláky a rodinnými domky.²⁰ Mimo „vnitřní město“ jsou ve vědecké literatuře uváděny jako běžné pojmy také „jádrové části velkých měst“ anebo „centrálně

15 POSPÍŠILOVÁ, J. – FISCHER, G.: *Nástin etnické situace v Brně po roce 1989*. In: Luther, D. – Salner, P. (eds.): *Menšiny v meste. Premeny etnických a náboženských identit v 20. storočí*. Bratislava 2004, s. 115–132.

16 Tamtéž, s. 120–121, 126.

17 SIROVÁTKA, T.: *Trh práce, nezaměstnaní a sociálně potřební v Brně. Analýza a doporučení pro koncepci Magistrátu města Brna*. Brno 2000; VAŠEČKA, I.: *Utváranie sa problémových rómskych zoskupení v mestách ČR*. In: Sirovátka, Tomáš (ed.): *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno 2002, s. 245–262.

18 SYKORA, L.: *Proměny prostorové struktury Prahy v kontextu postkomunistické transformace*. In: Hampl, M. a kol. (eds.): *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha 2001, s. 137.

19 KLUSÁČEK, P. – MARTINÁT, S. – VAISHAR, A. – ZAPLETALOVÁ, J.: *Brno and Ostrava Data Analysis Report*. Nepublikovaná zpráva projektu conDENSE. Brno 2007, s. 6–7.

20 VAISHAR, A. – ZAPLETALOVÁ, J.: *Problems of European...*, s. 31–33.

položené městské části“²¹ „subcentrální části velkoměsta“²² nebo také „centrum města“.²³

Těžiště našeho výzkumu spočívá ve sledování demografických změn, ve změně etnického složení, v proměnách nových majetkových poměrů vlastníků bytů, stejně tak jako v postojích obyvatel k některým proměnám během postsocialistické transformace. Zajímáme se v rámci vnitřního města o jednotlivé obytné domy, ale také o byty, čili domácnosti, o sousedské vztahy a o vztah obyvatel k domu, ve kterém žijí a k místě bydliště.

Ve středoevropském kontextu tvoří oblasti vnitřního města osobitou část městského historického dědictví. Jsou symbolem rychlé změny a expanze během období industrializace od konce 18. a počátku 19. století, současně vytvářejí významnou nárazníkovou zónu mezi městskými centry, jejichž původ často sahá až do středověku, a pozdějšími oblastmi typu zahradních měst z poloviny 20. století.²⁴ Vnitřní města spojují újeji vymezená městská centra s jejich předměstským zázemím, a postihuje je tak silný stupeň silničního provozu.

V západoevropských zemích i v oblasti východního Německa v nich v minulých desetiletích probíhaly změny nazývané renaissance, reurbanizace, revitalizace nebo regenerace.

Na základě geografických, sociologických a etnologických výzkumných aktivit autorů v minulých letech a také s ohledem na pokračující empirické práce ve výše zmíněném projektu se domníváme, že za zdánlivou stagnaci zde probíhá mnoho různých změn. Pro hloubkový výzkum se zdají být zvláště užitečné a plodné následující dimenze proměn:

- socio-ekonomická struktura (např. odliv skupin s vyšším sociálním statutem),
- demografie (např. s ohledem na klesající číslo populace nebo stárnutí obyvatel),
- etnické složení (které je např. ovlivněno přílivem Romů a jiných migrantů),
- fyzická podoba (např. renovace a pokračující chátrání),
- stav obytného prostředí (včetně ekologických aspektů),
- majetkové a nájemní struktury (např. privatizace obecního bytového fondu),
- verbální symboly (např. stigmatizace určitých městských oblastí),
- veřejná místa komunikace a setkávání.

21 MULÍČEK, O. – SEIDENGLANZ, D.: *Aktuální demografické procesy ve městě Brně a jejich prostorová diferenciaci. Díl I: Aktuální demografické procesy. Zpráva pro Odbor územního plánování a rozvoje Magistrátu města Brna*. Brno 2004, s. 37.

22 VAISHAR, A. – ZAPLETALOVÁ, J.: *Problems of European...*, s. 24.

23 MULÍČEK, O. – SEIDENGLANZ, D.: *Aktuální demografické procesy...*, s. 37.

24 VAISHAR, A. – ZAPLETALOVÁ, J.: *Problems of European...*

Výzkum brněnského vnitřního města navazuje na rozmanité resultáty. V projektu conDENSE aplikujeme řadu sociálněvědných metod:

– re-analýzu dat ze Sčítání lidu, domů a bytů (z let 1991 a 2001)²⁵; spolu s dotazníkovým šetřením zaměřujícím se na otázku sociability ve vnitřních městech v Brně a Ostravě,

– polostrukturované rozhovory s obyvateli vnitřního města a mj. s „netradičními“, tj. zejména nerodinnými domácnostmi, jakož i etnologické metody zúčastněného pozorování a hloubkové analýzy jednotlivých domů jako kvalitativní metody přinášející obraz jiného vlastnického vztahu k bytu, jiný etnický a sociální vzorek obyvatel a jiný vztah k bytu a k místu bydliště.

V našem výzkumu zohledňujeme poznatek, že obyvatelé se se svým městem identifikují prostřednictvím lidí (rodina a přátelé), architektonických památek, ulic, náměstí („magická místa“), geografických a krajinných fenoménů, historie, událostí kulturně-společenských slavností, jazyka, městských symbolů vzpomínek, emocí, stereotypů.²⁶

Některé dosavadní výsledky výzkumu

V Brně je proměna vlastnictví domů a bytů ve vnitřním městě z historických důvodů značná, neboť budovy v centru patřily z velké části německým a židovským obyvatelům Brna²⁷ a po roce 1945 byl tento majetek zestátněn. Ovšem na rozdíl například od východního Německa zde restituce sehrály zanedbatelnou roli.²⁸ Privatizace nemá důsledky pouze pro město jako celek nebo jeho centrální části, ale také pro sociální vztahy mezi lidmi-sousedy, tj. mezi jednotlivými rezidenty budov, jichž se přeměna vlastnictví týká.

Na jednom příkladu domu na tzv. lepší adrese výzkum ukázal, jak se změnil vztah jeho obyvatel k bytu, domu a zejména k jeho společným prostorám po privatizaci a po vzniku Sdružení vlastníků jednotek. Přestože je složení obyvatel domu velmi pestré (staří lidé, rodiny s dětmi, bezdětné páry, jednotlivci i společenství studentů), projevila se u naprosté většiny z nich snaha o zlepšení interiéru domu, o udržování čistoty na chodbě, zvýšilo se jejich (sebe)vědomí jednak obyvatele bytu v osobním vlastnictví a jednak obyvatele renovovaného, pěkného domu. V kontrastu k tomuto příkladu se jeví postoje obyvatel nájemního domu v sociálně vyloučené oblasti Cejlu, kde se jeho obyvatelé nacházejí v odlišné sociální a vzdělanostní úrovni. Jsou to

25 KLUSÁČEK, P. – MARTINÁT, S. – VAISHAR, A. – ZAPLETALOVÁ, J.: *Brno and Ostrava...*

26 BITUŠÍKOVÁ, A.: *Čo je mesto? Mesto v predstavách jeho obyvateľov*. Český lid 90, 2003, s. 219.

27 POSPÍŠILOVÁ, J.– ALTMAN, K.: *Kulturní a etnická identita Brna z národopisného hlediska*. In: Brno – město uprostřed Evropy. Referáty z mezinárodní konference konané ve dnech 2.–4. 12. 1993. Brno 1993, s. 77.

28 STEINFÜHRER, A.: *The Urban Transition of Inner-City Areas Reconsidered (a German-Czech Comparison)*. Moravian Geographical Reports 14, č. 1, 2006, s. 4–5.

většinou Romové, z nichž někteří by chtěli bydlet jinde, ale nemají schopnost a ani možnost sami svoji situaci změnit. Bydlí ve středu města v bytech bez koupelny, bez teplé vody a se společným WC na pavlači. Hygienické podmínky se příliš neliší od stavu popsaného ve stejném domě na počátku 20. století.²⁹

Sousedské vztahy v obou domech vykazují širokou škálu od nesnášenlivosti, netolerance, přes neutralitu až po těsné, přátelské kontakty pěstované na návštěvách, půjčováním si běžných denních potřeb aj. Pro dotazované obyvatele domů je důležitá v místě bydliště existence obchodů, restaurace, parkovací místa, popřípadě park a místo, kde si mohou hrát děti.

Specifickými a dosud nezkoumanými obyvateli bytů ve vnitřním městě (v menší míře i v sídlištích na okraji města) jsou studenti, tzv. studentské domácnosti a k nim se řadí také jiné nerodinné domácnosti. Na základě poznatků získaných při rozhovorech uskutečněných v Brně v roce 2007 a 2008 usuzujeme, že tyto domácnosti nazývané vědci „netradiční“ jsou z perspektivy mladé vysokoškolské generace něco zcela běžného, normálního. Společné bydlení svobodných nesezdaných párů (kohabítace) navíc někdy i s dalšími svobodnými jedinci nežijícími v páru (singles) je ve vnitřním městě široce rozšířeným fenoménem, využívajícím s oblibou strukturu bytů vnitřního města – jsou to převážně velké byty v činžovních domech s několika zhruba stejně velkými pokoji, společnou kuchyní a sociálním zařízením. Pro členy těchto domácností je důležitá dostupnost městského centra s divadly a restauracemi/kluby, u studentů brněnské Fakulty sociálních studií, Filozofické fakulty nebo Přírodovědecké fakulty je to pěšky dostupná budova školy. Studentské domácnosti jsou různorodé. Vykazují těsné vztahy, přátelské i partnerské, ale i případy, kdy se studenti v rámci jednoho velkého bytu ani neznají jménem a potkávají se jen zřídka ve společných místnostech (kuchyň, koupelna aj.)

Toto zjištění souvisí s procesem, který zatím nebyl v oficiálních statistikách zaznamenán. Jde o tzv. znovuzahušťování anebo znovuzabydlování středu města neregistrovanými rezidenty, zejména studenty. Tuto novou situaci, nenápadný proces projevující se v posledním desetiletí, jsme poznali během terénního výzkumu: Až na dvě výjimky (jednou z nich byl cizinec několik let bydlící v Brně) nebyla žádná z dotázaných osob včetně všech spolubydlících/spolunájemníků registrována v místě, kde bydlela. Tento běžný a oblíbený způsob bydlení studentů a pronajímání bytů je velmi častou sociální praxí, která silně zpochybňuje výpovědní hodnotu oficiálních statistik.

První výsledky výzkumu tedy ukazují na rozdílné tendence ve vnitřním městě Brna. Zatímco zčásti pokračuje trend vyliďňování města a suburbanizace, některé výpovědi svědčí o tom, že alespoň pro určité období životního cyklu může být vnitřní město atraktivní lokalitou s mnoha výhodami. Jsou to především mladí lidé, lidé se středními a vyššími příjmy a cizinci, kteří vyhledávají byty v centru města. Stále

29 LANGROVÁ, M.: *Bytová otázka dělníků v Brně v letech 1890–1910 na příkladu ulice Cejl*. Brno v minulosti a dnes 21, 2008, s. 219–237.

ale přetrvává zájem pouze o určité části vnitřního města. Potvrdilo se, že ve vnitřním městě zůstává také starší nebo chudší obyvatelstvo;³⁰ to je na jedné straně déletrvající znak vnitřního města a na druhé straně se tento jev prohlubuje vlivem probíhajícího suburbanizačního procesu, v němž z vnitřního města odcházejí především vyšší sociální třídy. Současně se ve vnitřním městě vytvářejí nové společenské příležitosti a místa setkávání především mladých lidí-studentů, jejichž počet ve městě stále narůstá. Tyto zachycené jevy a nenápadně probíhající proměny a diferenciaci vnitřního města mající souvislosti demografické, fyzické, etnické a kulturní považujeme za vhodné téma dalšího komplexního urbánního výzkumu. Spojení etnologie, sociologie a geografie v probíhajícím projektu se ukazuje jako výzva pro všechny zúčastněné obory.

Literatura:

- BITUŠÍKOVÁ, A.: *Čo je mesto? Mesto v predstavách jeho obyvateľov*. Český lid 90, 2003, s. 217–224.
- BOČKOVÁ, H.: *Formování národopisné struktury Velkého Brna*. In: Toncrová, M. (ed.): *Národopisné studie o Brně*. Brno 1990, s. 5–27.
- BURJANEK, A.: *Sociální topografie Brna*. Rukopis diplomové práce. Filozofická fakulta, Univerzita J. E. Purkyně Brno, 1984.
- BURJANEK, A. a kol.: *Longitudinální výzkum sídlišť. Výsledky šetření z let 1988 až 1995*. Brno 1995.
- BURJANEK, A.: *Problém urbánní deprivace*. Rukopis disertační práce. Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita Brno, 1996.
- CICVÁRKOVÁ, R.: *Longitudinální výzkum sídlišť. 3 sv.* Brno 1988.
- Táž.: *Percepce prostorových disproporcí v současných i připravovaných dokumentech města Brna*. In: Sýkora, Luděk; Temelová, Jana. (eds.): *Prevence prostorové segregace*. Praha 2005, s. 102–106.
- FOJTÍK, K.: *Dům na předměstí. Etnografická studie o životě obyvatel činžovního domu v Brně*. Brno v minulosti a dnes 5, 1963, s. 45–68.
- Týž.: *Etnografické aspekty formování brněnských předměstí*. Český lid 34, 1974, s. 17–32.
- Týž.: *Problémy a metody národopisného výzkumu průmyslového města a oblasti*. Slovenský národopis 13, 1965, s. 413–430.
- HAASE, A. – STEINFÜHRER, A.: *New life in old houses. Silent residential change in the postsocialist inner city*. Leipzig 2009 [cit. 30. 04.2009]. Dostupné z: www.evropskemesto.cz, 13 s.

30 SÝKORA, L. a kol.: *Projekt diferenciacie: Představení projektu*. Praha s.d. [cit. 30.04.2009]. Dostupné z: <http://web.natur.cuni.cz/cvmr/?predstaveni>.

- HÁJEK, Z.: *Demografie Brna*. Praha 1973.
- KELLNEROVÁ, H. – TOUŠEK, V.: *Brno from the viewpoint of factor ecology*. Moravian Geographical Reports 5, č. 1, 1997, s. 45–51.
- KLUSÁČEK, P. – MARTINÁT, S. – VAISHAR, A. – ZAPLETALOVÁ, J.: *Brno and Ostrava Data Analysis Report*. Nepublikovaná zpráva projektu condENSE. Brno 2007.
- KOVÁŘŮ, V.: *Brněnská předměstí a jejich vztah k městu v 19. a 20. století*. Slovenský národopis 35, 1987, s. 429–436.
- LANGROVÁ, M.: *Bytová otázka dělníků v Brně v letech 1890–1910 na příkladu ulice Cejl*. Brno v minulosti a dnes 21, 2008, s. 219–237.
- MIKULÍK, O. – VAISHAR, A.: *Residential environment and territorially functional structure of the Brno city in the period of transformation*. Geografie – Sborník České geografické společnosti 101, 1996, s. 128–142.
- MULÍČEK, O.: *Město Brno v období transformace*. Rukopis disertační práce. Přírodovědecká fakulta, Masarykova univerzita Brno, 2004.
- MULÍČEK, O.: *Faktorová analýza – příklad Brna*. In: Sýkora, Luděk; Temelová, Jana (eds.): *Prevence prostorové segregace*. Praha 2005, s. 60–70.
- MULÍČEK, O. – SEIDENGLANZ, D.: *Aktuální demografické procesy ve městě Brně a jejich prostorová diferenciacie. Díl I: Aktuální demografické procesy. Zpráva pro Odbor územního plánování a rozvoje Magistrátu města Brna*. Brno 2004.
- POSPÍŠILOVÁ, J. – ALTMAN, K.: *Kulturní a etnická identita Brna z národopisného hlediska*. In: *Brno – město uprostřed Evropy. Referáty z mezinárodní konference konané ve dnech 2.–4.12.1993*. Brno 1993, s. 76–78.
- POSPÍŠILOVÁ, J. – FISCHER, G.: *Nástin etnické situace v Brně po roce 1989*. In: Luther, D. – Salner, P. (eds.): *Menšiny v meste. Premeny etnických a náboženských identít v 20. storočí*. Bratislava 2004, s. 115–132.
- SIROVÁTKA, O.: *Povaha a kořeny lidové kultury na Brněnsku*. In: Sirovátka, O. a kol.: *Město pod Špilberkem. O lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí*. Brno 1993, s. 8–19.
- SIROVÁTKA, O. a kol.: *Město pod Špilberkem. O lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí*. Brno 1993.
- SIROVÁTKA, T.: *Trh práce, nezaměstnaní a sociálně potřební v Brně: Analýza a doporučení pro Koncepti Magistrátu města Brna*. Brno 2000.
- SKALNÍKOVÁ, O.: *Etnografické výzkumy veľkomesta v Československu*. Slovenský národopis 35, 1987, s. 403–409.
- Sociologický výzkum Brna*. Sociologická revue 15, 1949, s. 33–67.
- STEINFÜHRER, A.: *Wohnstandortentscheidungen und städtische Transformation. Vergleichende Fallstudien in Ostdeutschland und Tschechien*. Wiesbaden 2004.
- STEINFÜHRER, A.: *Sociálně prostorové struktury mezi setrvalostí a změnou. Historický a současný pohled na Brno*. Sociologický časopis 39, 2003, s. 169–192.

- STEINFÜHRER, A.: *The Urban Transition of Inner-City Areas Reconsidered (a German-Czech Comparison)*. Moravian Geographical Reports 14, č. 1, 2006, s. 3–16.
- SÝKORA, L. a kol.: *Projekt diferenciacie: Představení projektu*. Praha s.d. [cit. 30.04.2009]. Dostupné z: <http://web.natur.cuni.cz/cvmt/?predstaveni>.
- SÝKORA, L.: *Proměny prostorové struktury Prahy v kontextu postkomunistické transformace*. In: Hampl, M. a kol. (eds.). *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha 2001, s. 127–166.
- TONCROVÁ, M.: *Národopisné studie o Brně*. Brno 1990.
- VAISHAR, A. – ZAPLETALOVÁ, J. (eds.): *Město Brno v širších souvislostech*. Brno 1999.
- VAISHAR, A. – ZAPLETALOVÁ, J.: *Problems of European Inner Cities and Their Residential Environments*. Moravian Geographical Reports 11, č. 2, 2003, s. 24–35.
- VÁŠEČKA, I.: *Utváranie sa problémových rómskych zoskupení v mestách ČR*. In: Sirovátka, T. (ed.): *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno 2002, s. 245–262.
- ŽIŽKOVÁ, L.: *Brno. Sociálněekologická interpretace výsledků sčítání lidu, domů a bytů*. Rukopis rigorózní práce. Filozofická fakulta, Univerzita J. E. Purkyně Brno, 1972.

Abstract

City of Brno from the Point of View of Ethnology, Geography and Sociology

This paper informs about an interdisciplinary project conDENSE. It deals with urban research, geographical, socio-spatial and cultural transformations of Brno, namely of its inner city in the period of postsocialism. It traces transformations in the neighbourhood relations as well as changes in the relationship to dwellings, houses and their environs within the frame of the property changes. It also deals with newly established student households.

Keywords: Urban Ethnology – Geography – Sociology – Brno – Inner City – Postsocialism

Mezi obory: vizuální kultura

Alena Křížová

Venkovské prostředí nebylo na většině území Čech, Moravy a Slezska natolik izolované, aby neexistoval kontakt obyvatelstva s profesionální kulturou a uměním. Docházelo k němu minimálně prostřednictvím církevního umění, které mělo do velké míry normotvorný charakter, a to pochopitelně nemohlo zůstat ani v lidových vrstvách bez odezvy. Je proto přirozené, že v oblasti studia lidové výtvarné kultury spolupracuje mladší etnologie se starší historií umění již více než století, v některých obdobích a pod vlivem některých směrů jí dokonce ve výkladu jevů podléhala. Bez znalosti uměleckohistorického vývoje se neobejdeme nejen při studiu lidového výtvarného projevu, ale ani ve stavitelství, lidovém oděvu, ornamentu a dalších. Nezbytnost těsné provázanosti obou disciplín se prokázala při ikonologickém a ikonografickém rozboru rozmanitých vyobrazení se světskou a zvláště náboženskou tematikou. Názorným příkladem a jakýmsi vzorem může být sborník příspěvků vydaný berlínskou katedrou (Institut für deutsche Volkskunde) v roce 1960 jako pamětní spis k sedmdesátinám profesora Wilhelma Fraengera s názvem *Zwischen Kunstgeschichte a Volkskunde*. Kromě nejpočetnějšího zastoupení německy píšících autorů z Německa, Švýcarska a Rakouska se ocitl mezi příspěvateli také Petr Bogatyrev s článkem o zobrazení Jánošíka na Slovensku slovem i obrazem a Ludvík Kunz se statí o vyobrazení hudebních nástrojů. Co se týká objevnosti a preciznosti zpracování témat s ikonografickým a ikonologickým výkladem zaměřené na vyhledávání předloh v profesionálním umění, nelze nezmínit Richarda Jeřábka. K autorovým pětasedmdesátinám se připravovalo vydání souhrnu jeho statí s tematikou výtvarného umění roztroušených v odborných časopisech českých, slovenských a německých, ale k realizaci tohoto záměru již nedošlo.

Až do poloviny 20. století měla etnologie a historie umění jasně vymezená pole své působnosti. Etnologie soustřeďovala svou pozornost výhradně na projevy tzv. lidového umění, dějiny umění badaly jen v oblasti tzv. vysokého umění. Pouze kulturní historie rozšířila nakrátko na přelomu 19. a 20. století úzce stanovené mantinely národopisného zájmu a především na základě německého, potažmo francouzského příkladu zahrnula do svého studia život a kulturu městského obyvatelstva, a to nejen jeho nejnižších vrstev, ale také představitelů střední třídy. Tím však zůstávala téměř bez povšimnutí celá široká sféra neprofesionálního, amatérského či triviálního umění a masové kultury. Vzhledem k tomu, že jde z výtvarného hlediska povětšinou o naivní, mnohdy spíše kýčovitý projev, nebylo jeho studium myslitelné pro exkluzivně zaměřené dějiny umění, stejně tak národopis promítající do hodnocení lidového výtvarného projevu obdobná estetizující kritéria jako kunsthistorie nepovažoval tuto

produkcí, která navíc nevykazovala prokazatelnou lidovost, za hodnou svého zájmu. Tento kategorický postoj měl zpětně velký a bohužel neblahý vliv na sběratelství a formování veřejných sbírek. Takto uniklo množství tisků, grafik, svatých obrázků, pohlednic, blahopřání, upomínek na první přijímání a biřmování, devocionálií, suvenýrů a dekorativních předmětů. Pokud se dostávaly do muzeí, tak se staly většinou součástí historických souborů a také historikové, kteří nebyli zatíženi přílišnými estetizujícími hledisky, byli jediní, kdo se těmito předměty badatelsky zabývali.

Je tomu již více než osmdesát let, kdy Josef Čapek upozornil na „*nejskromnější umění*“, na bezprostřední výtvarný projev v ulicích měst na reklamách a vývěsních štítech. Byl to však osamocený výkřik bez větší odezvy. Zatímco na americkém kontinentu byli badatelé tolerantnější k masové kultuře a kýči, Evropa si až do šedesátých let uchovala vysokou laťku danou vlastní historií umění. Vstřícnější postoje historiků umění k historismům 19. století, které byly do té doby považovány pouze za epigonské, a k secesi, jež dostala již v první čtvrtině 20. století punc nepřijatelné dekorativnosti, otevřely cestu k zájmu o masovou kulturu, což bylo první vykročení dějin umění ke kultuře širokých vrstev. Nástup pop artu přinutil teoretiky k vnímání různých projevů vizuální kultury (filmu, videoklipů, reklamy) v širších souvislostech – nejen z hlediska formální stylové analýzy, ale včetně filozofického a sociologického pohledu na umění. Průkopnickou cestu naznačila *Filozofie umění* Arnolda Hausera, v níž byly stanoveny kategorie profesionálního i neprofesionálního umění a jejich vzájemný vztah a zároveň význam a role ve společnosti. Zájem o masovou kulturu se k nám dostal ze západní Evropy prostřednictvím Polska a v průběhu sedmdesátých let se projevy masové kultury staly předmětem studia historiků a historiků umění, méně však etnologů.

Ve druhé polovině sedmdesátých let probíhaly na brněnské katedře etnografie a folkloristiky výzkumy zaměřené na vztah venkovského obyvatelstva k lidovému umění, na výtvarné aktivity, na výzdobu soukromých interiérů uměleckými předměty a na vztah ke vkusu a kýči. Výsledkem byla jednoznačná zjištění, že obyvatelé ve zkoumaných lokalitách, především Strážnici, Petrově a Brumovicích, sice nezažívají negativní postoj k tradičnímu lidovému umění, ale jejich hodnotová měřítko určuje právě masová vizuální kultura, v té době především tisk a televize. Takže i na základě těchto výzkumů se potvrdilo, že nelze opomíjet masovou kulturu jen proto, že se vymyká zavedeným estetickým normám. Vždyť lidová výtvarná kultura zahrnuje kromě tradičního i současného lidového umění také umění zlidovělé, její součástí je tedy též masové umění, umění amatérské, naivní, umění sociálních a profesních skupin, triviální masové umění, masový a folklórní kýč, kutilství a současné výtvarné aktivity, projevy tradiční lidové estetiky a mimoumělecké estetiky.

Není náhodou, že přístupnější a otevřenější k tomuto předmětu studia byla německá etnologie. Do kategorie *Völkskunst* vnímané jako lidové umění zahrnovala i tzv. *Bauernkunst*, takže selské umění – tedy to, co u nás bylo považováno za zlidovělé umění – a stejně tak městskou kulturu, popř. kulturu všedního dne tzv. *Alltags-*

kultur. Již v sedmdesátých letech vycházely v edici *Volksleben* v Tübingenu práce věnované brakové literatuře, dobrodružným a kriminálním románům, triviálnímu filmu a reklamě. V německé časopisecké literatuře se již po tři desetiletí objevují články jednou zaměřené na sociologii, jindy čerpající z kulturní historie či historické antropologie. Týkají se např. současné oděvní kultury a vizuální kultury v takové šíři, která dosud u nás nebyla přijata pod křídla tradičně pojaté etnologie. Příspěvky o tzv. *populäre Kunst*, tedy o masové grafice, pohlednicích, blahopřáních, etiketách na zboží, o masových tiscích reprodukcí apod. nemají u nás v takové míře obdobu. Jedním z představitelů tohoto směru je dnes již emeritní profesor Wolfgang Brückner z Würzburgu, jehož články – příkladné z metodologického hlediska – zaměřené na masové tisky, podmalby na skle, fotografie a interiérové dekorace jsou shromážděny ve sborníku *Kunst und Konsum*.

Tyto posuny v badatelském zájmu etnologie postupně nazrávaly v průběhu sedmdesátých let především v Německu a severských zemích. Na začátku osmdesátých let vystoupil profesor Nils-Arvid Bringeus ze švédského Lundu s novým termínem *Bildlore*, v německé podobě *Bildforschung*. Na konferenci uskutečněné v roce 1988 v maďarském Miškolci, kterou uspořádala *Kommission für ethnologische Bildforschung* spadající pod *Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore* (SIEF – UNESCO) s názvem *Bildkunde – Volkskunde*, se vynořily další pojmy jako *visual anthropology*, *visuelle Kulturforschung* nebo *volkstümliche Bildkunde* a *ethnologische Bildforschung*. Tato bádání o *obrazech* či o různých podobách *zobrazování*, pro něž nemáme v češtině jednoslovný a hlavně srozumitelný ekvivalent, můžeme zahrnout do obsahově širokého a zatím ne zcela ohraničeného pojmu *vizuální antropologie*. Jak vyplývá z názvu, nejde výhradně o bádání v oblasti tradičního lidového umění, ale především o doklady zlidovělého tzv. populárního umění, kdy venkovský nebo městský člověk nemusí být výrobcem, ale stává se konzumentem většinou profesionálně nebo poloprofesionálně zhotovených produktů, např. maleb a grafik nebo obrazových sdělení zprostředkovaných nejrůznějšími médii. I když slovo *populární* má oficiální výklad jako *přístupně podaný, srozumitelně vyložený, lidový* nebo *známý a oblíbený*, získalo v češtině – na rozdíl od němčiny a angličtiny – pejorativní nádech a významový posun a setkáváme se s ním spíše v jiných souvislostech. Přesto je přívlastek *populární* – míněno jako výraz masové kultury – výstižný. Zastupuje širokou oblast kulturních jevů a potřeb, kterou nelze opomíjet, neboť v životě nejširších vrstev obyvatelstva jak na venkově, tak zvláště ve městě hrála naprosto zásadní roli v utváření hodnotového měřítka a vkusu. Studium masové či populární výtvarné kultury je pak zaměřeno na její funkci ve společnosti, na objasnění procesů zlidovování, na proměnu konkrétních ikonografických schémat z individuálního akademického umění do trivializovaných podob v často masově šířených formách. Co je však zcela zapovězeno, to je hodnocení projevů masového umění z estetického hlediska, použití kritérií obvyklých v teorii umění.

Následná zasedání *Kommission für ethnologische Bildforschung* v roce 1990 v rakouském Innsbrucku, 1995 v norském Vossu, 2000 ve švédském Lundu a zatím poslední 2006 v italském Trentu, organizovaná mnohde společně etnologickými a uměnovědnými katedrami nebo alespoň historiky umění a etnologie (což je mimochodem v našich podmínkách nepředstavitelné), pokračovala různě zaměřenými okruhy témat v problematice vizuální kultury a vizuálního umění. Je to tedy již dvacet let, která jen potvrzují jeden ze směrů, jímž by se měla ubírat i etnologie. Takže zatímco ještě před několika desítkami let uvízla masová kultura mezi dějinami umění a etnologií jako nechtěné dítě, dnes je její širší pojetí jako vizuální kultury předmětem intenzivního mezioborového zájmu, v němž se uplatňuje sociologie, psychologie, kulturní historie, dějiny umění, vizuální antropologie, hudební, divadelní a filmová věda. A etnologie by rozhodně neměla dlouho přešlapovat stranou.

Literatura:

- BRINGEUS, N.-A.: *Volkstümliche Bilderkunde*. München 1982.
- BRÜCKNER, W.: *Kunst und Konsum*. Würzburg 2000.
- JEŘÁBEK, R.: *Bildlore: nová disciplína na obzoru?* Umění a řemesla, 1988, č. 4, s. 85.
- JEŘÁBEK, R.: *Lidové umění a výtvarná kultura lidu (Pojmoslovné úvahy)*. Slovenský národopis 26, 1978, s. 404–414.
- JEŘÁBEK, R.: *Od akademického umění k populárním obrazům*. Umění a řemesla, 1996, č. 1, s. 73–74.
- JEŘÁBEK, R.: *Výtvarná kultura lidu (Miniterminologie)*. Umění a řemesla, 1979, č. 2, s. 4–7.
- JEŘÁBEK, R.: *Výtvarná kultura lidu (Pokus o systemizaci lidového a zlidovělého umění)*. Umění a řemesla, 1989, č. 2, s. 8–11.
- KŘÍŽOVÁ, A.: „Kistenbrief“ – *Téma neznámé?* Národopisná revue 11, 2001, s. 59.
- KŘÍŽOVÁ, A.: Nils Georg Brekke (ed.): *From Academic Art to Popular Pictures. Principles of Representation, Reproduction and Transformation*. Bergen Museum, University of Bergen 2000. 262 s., 210 barevných a černobílých reprodukcí. Národopisná revue 11, 2001, s. 225–226.
- PEESCH, R. (ed.): *Zwischen Kunstgeschichte und Volkskunde. Festschrift für Wilhelm Fraenger*. Berlin 1960.
- R. J.: *Národopis na holičkách*. Umění a řemesla, 1991, č. 1–2, s. 7–9.
- SALZMANN, R.: *Jak se antropolog dívá na výtvarné umění*. Český lid 86, 1999, s. 293–309.

Abstract

Between the Branches: Visual Culture

In the field of the folk and popularized art, ethnography and art history cooperated for the entire 20th century, especially in the iconographic and iconological studies. However, the folk and popularized art remained a subject matter of ethnology, while the art history was concerned with the professional art. This was the reason that mass culture and visual art were marginalized until the 1960s, regardless of the social groups which are consumers of this type of culture, and regardless of the aesthetic rating. This barrier was broken only within the last three decades under the influence of the increased interest in everyday culture and its manifestations such as mass graphic, occasional prints, greeting-cards, souvenirs, recently also advertisement and new media products. The whole sphere of the so-called visual culture became an object of interdisciplinary research with participation of sociology, psychology, cultural history, art history, musicology, teatrology and filmology, visual anthropology as well as ethnology. Within the frame of ethnology, the new specialization was named Bildlore or Bildforschung.

Keywords: Folk Art – Mass Culture – Visual Culture – Visual Anthropology

Fotografie jako ikonografický pramen pro studium lidové hudby

Jan Blahůšek

Při studiu historického vývoje lidové hudby využíváme celou řadu různých dokumentačních pramenů, mezi nimiž mají své důležité místo bezesporu také fotografie. Jejich nenahraditelná pramenná hodnota spočívá v povaze vizuálního dokumentu, který – pokud nebyl stylizován, nebo jinak upravován – přináší zcela jasnou výpověď o zobrazené skutečnosti.¹ Konkrétně lze díky fotografiím v rámci etnomuzikologického a hudebně folkloristického bádání potvrdit výskyt, určit přesnou podobu, způsob využití a rozšíření starých hudebních nástrojů pro lidovou hudbu. Pomocí fotografií můžeme poznávat různá nástrojová seskupení, hudební příležitosti i sociální zařazení hudebníků. Fotografické prameny tedy nepotvrzují jen výskyt určitého fenoménu, ale mohou posloužit také jako vizuální podklad pro podrobnější ikonologické studium zkoumaného jevu. To platí zvláště tehdy, jedná-li se o takové zachycení skutečnosti (v mnoha případech zcela náhodné), které je z hlediska výskytu určitého fenoménu ojedinělé.

Hudební věda jako jeden z oborů věd o umění samozřejmě s ikonografickými prameny při svém výzkumu počítá. V rámci své systematiky ustavila samostatnou disciplínu – hudební ikonografii,² jejíž pevné místo bylo v muzikologii zakotveno po řadě dílčích monografií a edičních počínů především mezinárodními aktivitami organizace na podporu hudebně ikonografického výzkumu RiDiM (Répertoire International d'Iconographie Musicale).³ V členských státech této organizace existují národní sekce, které se snaží řídit výzkum ve své zemi. Výzkum hudební ikonografie má v těchto zemích institucionální podporu vybraných hudebních archivů, muzeí, univerzit či akademických pracovišť.⁴ V České republice i přes poměrně velký počet muzikologických a uměleckohistorických institucí bohužel samostatné specializované pracoviště pro výzkum hudební ikonografie a ikonologie chybí. Základy

1 V publikaci Anny Gregorové *Fotografická tvorba: náčrt estetiky a teorie umeleckej fotografie* je fotografie definována jako záznam skutečnosti pomocí světla na světelně citlivém materiálu. Fotografie však podle ní může být buďto jednoduchým záznamem, konstatováním skutečnosti nebo estetickým odrazem skutečnosti, který se projevuje v uměleckém díle nesoucím záměr svého tvůrce.

2 Viz. LÉBL, V. – POLEDŇÁK, I. (Red.): *Hudební věda. Historie a teorie oboru, jeho světový a český vývoj II. Disciplíny hudební vědy 1. Část*. Praha 1988.

3 RiDiM byla založena na 9. kongresu Mezinárodní asociace hudebních knihoven (AIMB) v srpnu 1971. Její činnost je také pod patronací Mezinárodní rady muzeí (ICOM) a Mezinárodní muzikologické společnosti (IMS).

4 V USA existuje dokonce větší badatelské centrum The Research center for musical iconography v New Yorku, ve Francii pak Centre d'iconographie musicale et d'organologie v Paříži.

takového centra položil Pavel Kurfürst, který v Ústavu hudební vědy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity přednášel problematiku organologie a organologické ikonologie od počátku 90. let 20. století. Navíc, jak uvedl ve své propedeutické publikaci věnované organologické ikonologii,⁵ existují zkušenosti české (dříve československé) skupiny Mezinárodní asociace hudebních knihoven při budování souborného hudebního katalogu, máme také k dispozici rozsáhlou dokumentaci v Národní galerii.⁶ Optimismus těchto tezí profesora Kurfürsta byl bohužel přerušen jeho úmrtím. Záleží tedy na nejmladší vědecké generaci, kterou vychoval, zda naváže na jeho práci.

Jak vyplývá ze všech statí o historiografii oboru hudební ikonografie, pravý smysl má ikonografická a ikonologická práce, je-li při ní postupováno systematicky a je-li podpořena institucionálně. Částečně se to daří v průniku oborů etnologie a hudební vědy, kdy se v roce 2003 podařilo obhájit ve výzkumném záměru Národního ústavu lidové kultury výzkumný úkol dokumentující ikonografické doklady hudebníků a hudebních nástrojů na fotografiích, kresbách a malbách do roku 1930. Dále bylo v této instituci v roce 2004 uspořádáno 20. strážnické sympozium s názvem *Fotografie jako ikonografický pramen*, ze kterého byl v témže roce vydán stejnojmenný sborník příspěvků.⁷ K prohloubení studia fotografie jako ikonografického pramene přispělo jistě také monotematické číslo Národopisné revue věnované právě fotografii a jejímu vztahu k tradiční kultuře a etnografii.⁸

Vzhledem k poslání Národního ústavu lidové kultury⁹ nebylo a ani nemohlo být snahou uvedených aktivit zahájit systematickou práci v oboru hudební, příp. organologické ikonografie a ikonologie. Podařilo se však alespoň částečně podtrhnout význam fotografie pro pramenné studium,¹⁰ načrtnout historii fotodokumentace ve službách etnografie na území našeho státu¹¹ a otevřít některé metodologické otázky,¹² jejichž zodpovězení je pro rozvoj oboru nezbytné. Jak uvedl prof. Kurfürst: „... *organologická ikonologie si svou badatelskou problematiku a svébytnou metodologii*

5 KURFÜRST, P.: *Základy organologické ikonologie*. Brno 2001.

6 KURFÜRST, Pavel, c. d., s. 40.

7 *Fotografie jako ikonografický pramen. Sborník příspěvků*. (Red. BLAHŮŠEK, J.). Strážnice 2004.

8 Národopisná revue 13, 2003, č. 4.

9 Viz zřizovací listina Národního ústavu lidové kultury na <http://www.nul.kz/Informace.aspx?sid=1&em=1> [cit. 1. 9. 2008].

10 Srov. např. KRÍŽOVÁ, A.: *Fotografie jako jeden z ikonografických pramenů při studiu zdobení*. In: *Fotografie jako ikonografický pramen. Sborník příspěvků*, Strážnice 2004, s. 55–60, nebo tamtéž HABARTOVÁ, R.: *Známi i neznámi autoři snímků fondu Slovákého muzea v Uherském Hradišti*, s. 107–126.

11 Především studie PÁTEK, J.: *Fotografie, etnografie, tradiční kultura – průniky a inspirace*. Národopisná revue 13, 2003, č. 4, s. 179–190.

12 Srov. např. POPELKOVÁ, K. – ZAJONC, J.: *Multiaspektová analýza ikonografických pramenů: fotografie*. In: *Fotografie jako ikonografický pramen. Sborník příspěvků*, Strážnice 2004, s. 16–24.

*teprve začíná vypracovávat.*¹³ Snad i to je jeden z důvodů, proč se u nás ještě plně nerozvinula. Využívání ikonografického materiálu je dosud záležitostí jednotlivých badatelů a prozatím nepatří k požadovaným aspektům muzikologických ani etnomuzikologických prací.¹⁴ Přesto i u nás existují práce, které muzikologické ikonogramy využívají,¹⁵ nebo přinášejí jejich soupis.¹⁶ Až na výjimky se však nejedná o práce ikonologické. Rozdíl mezi ikonografií a ikonologií tkví právě v užitých metodách. Zatímco ikonografií jde „jen“ o zajištění souboru ikonogramů, jejich katalogizaci a evidenci, která je zúžena na vnější popis díla, tedy zjištění autora, provenience, názvu, techniky, rozměrů, datování, uložení, eventuálně dalších poznámek jako např. kde byl ikonogram publikován, či popsán, ikonologie jde dále směrem k hlubšímu významovému rozboru. Zde se již metodologicky můžeme opírat o školy dějin umění. Mám na mysli především školy ikonologie, které byly rozpracovány v metodách Aby M. Warburga¹⁷ a poté především v ikonograficko-ikonologické metodě Erwina Panofského, která je složená z trojdílného postupu, připomínající metodiku sémiologickou, v níž lidský intelekt poznává empiricky, analyticky a tematicky. Panofsky své pojetí sestavil do tohoto schématu:

a) předikonografický popis: všímá si přirozeného významu – historik musí mít praktickou zkušenost s předměty a událostmi, zpracovává dějiny stylu,

b) ikonografická analýza: zjišťuje konvenční význam vytvářející svět obrazů, příběhů a alegorií – historik musí znát literární prameny, témata a pojmy, zpracovává dějiny typů,

c) ikonologická syntéza: zjišťuje vnitřní význam – historik má mít „syntetickou intuici“ se znalostí sociální psychologie a světového názoru, zpracovává dějiny kulturních symptomů nebo symbolů obecně.¹⁸

I když se při organologicko-ikonologickém studiu ikonogramů souvisejících s lidovou kulturou nejedná ve většině případů o umělecké dílo v pravém slova smyslu a nahlížíme na ně především jako na dokumenty, je nutné po základním ikonografickém popisu využívajícím výsledků oboru dějin umění, zvláště pokud jde o problémy datování, autorství, vlivů, mezinárodních souvislostí, okruhových zvláštností apod., uplatnit srovnávací metodu, a to jak z diachronního, tak i synchronního hlediska.

Pavel Kurfürst dále píše: „... *ani v ikonologickém bádání nemůže však srovnávací metoda nikdy ulpět na ryze formalistickém srovnávání vzorů a vnějších podrobností. Mají-li být komparativní postupy plodné, musí vycházet z důkladných strukturálních*

13 Viz KURFÜRST, P: c. d., s. 45.

14 Srov. tamtéž s. 38.

15 Např. ZÍBRT, Č.: *Jak se kdy v Čechách tancovalo*. Praha 1895, nebo BUCHNER, A.: *Hudoucí andělé na Karlštejně*. Sborník Národního muzea v Praze, řada A, svazek XXI, 1967, č. 1.

16 Jedná se především o publikaci VOLEK, T. – JAREŠ, S.: *Dějiny české hudby v obrazech. Od nejstarších památek do vybudování Národního divadla*. Praha 1977.

17 Srov. KROUPA, J.: *Školy dějin umění. 1, Metodologie dějin umění*. Brno 1996, s. 236–239.

18 Tamtéž s. 240.

*analýz porovnávaných jevů a musí na ně nazírat vždy v nerozlučných souvislostech s hospodářsko-sociální a kulturní totalitou příslušné společnosti.*¹⁹

Při srovnávacím studiu je vždy důležitá zajisté také snaha o verifikaci vizuálních dat. A to i v případě dokumentárních fotografií, které by měly odpovídat zachycené skutečnosti. Příkladem manipulace s obrazovým materiálem mohou být polemické příspěvky Richarda Jeřábka v Národopisné revue,²⁰ ve kterých vyslovil a později i doložil vážnou pochybnost o věrohodnosti a tím také o míře vědecké hodnoty fotografie v obrazové příloze posledního díla Antonína Václavíka *Výroční obyčeje a lidové umění* s legendou *Vynášení figury Smrti v Hrubé Vrbce*.²¹ Otištěný snímek se výrazně liší v zobrazené figurině Smrti, která je v publikaci oproti originálu neúměrně větší, vyčnívá nad okraj střechy, liší se v krojových součástkách i jejich detailech a navíc má doretušovány obličejové rysy. I když vyobrazená fotografie při podrobnějším studiu vzbuzuje dojem nežádoucí fotomontáže, v publikaci profesora Václavíka by jistě takový podvrh nikdo neočekával.

Pečlivé archivní studium fotografických ikonogramů je poměrně zdoluhavé, což mohu potvrdit na základě vlastního výzkumu, který jsem prováděl v Národním ústavu lidové kultury ve Strážnici, ve Slováckém muzeu v Uherském Hradišti, v Muzeu jihovýchodní Moravy ve Zlíně, v Muzeu Jana Amose Komenského v Uherském Brodě a v některých soukromých sbírkách. Celkem jsem musel projít přibližně 50.000 fotografií. Z metodologického hlediska se jistě v současnosti zlepšuje badatelova práce pomocí digitalizovaných dat a vyhledávacích databází. Přes všechny výhody novodobých informačních technologií je však stále neefektivnější pracovat pokud možno s originálem. Indexace věcného třídění prováděné muzejními pracovníky obsahují stále řadu chyb a nepřesností. Při pouhém využití vyhledávání v elektronické databázi by se snadno mohlo stát, že bude řada ikonogramů jednoduše přehlédnuta. Při shromáždování ikonografických údajů by měl ovšem badatel naopak vynaložit snahu zpracovat co nejpřehlednější a zároveň nejdetailnější soupis získaných informací včetně náhledů do takovéto databáze. Výrazně se tak urychlí a usnadní jakékoliv další nakládání se zkoumaným souborem dat.

V případě badatelského zájmu o hudební nástroje a lidovou hudbu se musí etnoorganologické a ikonologické bádání opírat o takové historické ikonogramy, které jakýmkoliv způsobem dokumentovaly lidovou kulturu. Mezi nimi je pak nutné vybrat ty, které jakýmkoliv způsobem mohou pomoci interpretovat události vztahující se k hudebně folkloristické problematice.

19 KURFÜRST, P.: *Základy organologické ikonologie*, s. 45.

20 JEŘÁBEK, R.: *Dichtung und Wahrheit*. Národopisná revue 8, 1998, s. 205–207 a JEŘÁBEK, R.: *Dichtung und Wahrheit... podruhé*. Národopisná revue 10, 2000, s. 61.

21 VÁCLAVÍK, A.: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959, tab. II.-2. – z archivu ÚLUV v Uherském Hradišti, 1940.

Až do poloviny 19. století se vizualizace národopisných projevů omezovala ve středoevropském prostoru v podstatě jen na zobrazování podoby krojů. Jako média k tomu sloužily mědirytiny, dřevořezy a litografie. Tyto etnograficko-dokumentární obrazy zhotovovali na svých cestách umělci malíři nebo vznikaly v malířských koloniích. Vzniklé grafiky reprodukovány na listových kalendářích, obrazových arších a v ilustrovaných časopisech v poslední třetině 19. století inspirovaly potulné a maloměstské ateliérové fotografy ke snímkům krojů, které pro ně byly zdrojem nemalých příjmů. Fotografie vznikaly jako inscenace v ateliéru nebo při oblíbených slavnostních průvodech, v nichž patřily krojované skupiny k hlavním účinkujícím.²² Vzhledem k pokračující industrializaci sílilo ve dvou posledních desetiletích 19. století u městské inteligence vnímání folkloru „jako protilehlého světa“.²³ Zájem o etnografická témata spočíval v muzeálním myšlení. Rada národopisců se snažila sbírat v terénu všechny možné doklady související s lidovou kulturou. Často vycházely výzvy v národopisných publikacích, aby lidé zaslali muzeu lidové kroje, nábytek a ostatní předměty z lidového prostředí. Architekturu a další nemovité artefakty lidového umění i zvykoslovné úkony měli pro další generace zaznamenat na fotografické desky především amatérští fotografové. Pro dokumentaci rurálních předmětů byl fotoaparát jako stvořený: existoval názor, že svým realistickým způsobem zobrazování nahradí postupem doby sběr originálních předmětů. Intenzivní vizuální inventarizací artefaktů, o nichž se tehdy domnívali, že je stisknutím spouště zachraňují, vznikaly velké veřejné a soukromé obrazové archivy, které dnes ukrývají skutečné poklady pro srovnávací výzkum.

První, kdo se začal fotografií metodicky zabývat, byl rakouský etnograf Michael Haberlandt. V roce 1896 vytvořil šest motivických kategorií, na jejichž základě měl badatel s fotoaparátem zachytit v terénu: *obrazy antropologických typů, snímky budov, obrazy krojů, kultické předměty na polích a pozemcích, folklorní hry a zábavy a různé scény a situace při venkovské práci*. Tento zakladatel *Rakouského etnografického muzea* se při tom odvolával na hlavní témata etnografického studia. Nejdůležitějším cílem byla dokumentace a uchování. Rozvoj tištěných médií v letech před 1. světovou válkou podstatně přispěl k tomu, že ilustrované časopisy stále častěji vizuálně reprodukovaly etnografická schémata. Lidová kultura a s ní i národopis se tak staly populárními mezi širokým měšťanským publikem. Svůj podíl na tom měl i Haberlandt, který v roce 1896 založením etnografického časopisu *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* vytvořil platformu pro články s bohatými fotografickými ilustracemi.

22 ASSION, P.: *Zur Geschichte der Fotografie in Baden. Ein Beitrag zum 150. Geburtstag der Lichtbildkunst*. In: *Badische Heimat*, 69, 1989, 625. Cit. *Methoden der Volkskunde*, c.d.

23 BAUSINGER, H.: *Volkskunde. Von der Altertumsforschung zur Kulturanalyse*. Darmstadt 1970, s. 86.

Naproti tomu ve Švýcarsku již brzy vykrystalizovalo přání sbírat pro etnografii nejen fotografie budov, krojovaných průvodů a nářadí, ale i „*revolucí*“ a „*stávek*“.²⁴ Uvažovalo se také o národním obrazovém archivu švýcarské etnografie. Vedoucí osobností při dokumentaci předmětů důležitých pro etnografii byl Eduard Hoffmann-Krayer.

Němečtí etnografové využívající fotografický materiál se v té době soustředili především na svůj region. V Sasku podnítilo *Národní sdružení pro fotografii ve službách saského národopisu* fotografické snímkování „... předmětů a procesů, které jsou zajímavé a důležité pro saský národopis, např. typické krajiny, malebné pohledy na domy, nápisy na domech, charakteristické selské budovy, interiéry, snímky ze svateb, křtů dětí apod., lidové kroje, typické dopravní prostředky aj.“. Fotografové byli žádáni, aby vždy jednu kopii odevzdávali „*k trvalé úschově*“.²⁵ Podobné aktivity vznikaly z podnětu *Zemského muzea v Altoně*, které již v 60. letech 19. století založilo sbírku dokumentárních obrazů také v *Národopisném muzeu v Berlíně* (dnes *Muzeum evropských kultur*), jehož fotografická sbírka se však později rozdělila do několika dalších berlínských muzejních institucí.²⁶ V etnografických archivech Německa převažovaly fotografie architektury, krajiny, zvykosloví, inscenované portréty a skupinové obrazy.

V českém prostředí je rozvoj dokumentární etnografické fotografie spjat se snahami o národní samostatnost. Významně k tomu přispěla příprava *Národopisné výstavy československé*, jejíž *Fotografický odbor* vyzval v červenci r. 1893 fotografy profesionály i amatéry v Čechách, na Moravě a ve Slezsku k dokumentaci pro účely národopisu. Mezi množstvím fotografů, kteří provolání kvitovali, najdeme např. malíře Ferdinanda Velce fotografujícího lidové zvyky, církevní obřady a pracovní výjevy v Postřekově na Chodsku, slánského fotografa Františka Durase, amatéra Karla Dvořáka nebo Bohumila Vavrouška, který dokumentoval lidovou architekturu. Tematicky se venkovu již na přelomu osmdesátých a devadesátých let 19. století věnoval kolínský fotograf František Krátký. Na jihovýchodní Moravě působil na počátku 20. století slavný německý fotograf Erwin Raupp. Série jeho snímků ze Slovácka pořizená v roce 1904 je jedinečná nejen dokumentární hodnotou snímků, ale rovněž také mimořádnou uměleckou kvalitou. V oborových vědeckých publikacích se objevují snímky Josefa Šímy, Jana Kouly a Josefa Klvani, kteří prováděli fotodokumentaci již od poloviny osmdesátých let 19. století. Mezi významné fotografie přelomu 19. a 20. století patřil původním školením malíř Pavol Socháň, který

24 Viz *Kleine Chronik. – Chronique*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde 5, 1901, s. 135. Cit. *Methoden der Volkskunde*, c.d.

25 Jahresbericht der Dresdner Gesellschaft zur Förderung der Amateur-Photographie. Erstattet in der zweiten ordentlichen Hauptversammlung am 9. Januar 1899. Cit. *Methoden der Volkskunde*, c.d.

26 ZIEHE, I.: „*Dem Trachtenmuseum zu Berlin gewidmet...*“ *Die Anfänge der Fotosammlung des Museums für Volkskunde Berlin*. Fotogeschichte 14, 1994, sv. 52. cit. *Methoden der Volkskunde*, c.d.

společně s Dušanem Jurkovičem organizoval slovenskou část Národopisné výstavy československé v Praze. Jako další polohu spojení zájmu o národopis s fotografií lze uvést aktivity četných amatérských fotografů ze středních a vyšších vrstev, kteří po sobě zanechali série snímků uložené v současnosti v různých regionálních muzeích a archivech. Jiří Pátek hodnotí ve své studii tuto tvorbu následovně: „*Tento druh záběrů zaujatě sledujících nejbližší okolí tvůrce nás dnes okouzluje nenuceností scén, svou dokumentaristickou „moderností“ postrádající stylizaci, která nezřídka zatěžuje snímky koncepčních fotografií.*“²⁷

Významným momentem pro vývoj české dokumentační fotografie bylo založení *Klubu fotografů amatérů v roce 1889*,²⁸ jenž svými pobočkami zasáhl do mnoha koutů českých zemí. „*Kluby se staly základnami, skrz které se mohly velmi pružně šířit v řadách amatérů progresivní ideje. Důležitou roli zprostředkovatele hrál v tomto případě časopis Fotografický obzor, který začal ČKFA vydávat v roce 1893. Kolem časopisu se sdružili nejlepší odborníci domácí fotografie. Periodikum referovalo o technických novinkách, pokrocích v technologii, ale zaměřovalo se rovněž na propagaci fotografie coby média s možností hlubšího emotivního sdělení.*“²⁹ Obsah časopisu dokazuje, že téma lidové kultury a tradičního způsobu života bylo pro fotografy atraktivní po celou dobu jeho existence do roku 1944.

Ve výčtu nejdůležitějších jmen a momentů spojených s genezí fotodokumentace projevů lidové kultury na území našeho státu nemůžeme samozřejmě opomenout osobnost Leoše Janáčka, který si jako předseda *Pracovního výboru pro českou národní píseň na Moravě a ve Slezsku* v rámci nadnárodního podniku *Lidová píseň v Rakousku* dobře uvědomoval jedinečné možnosti fotografické dokumentace především s ohledem na snahy zachytit lidový tanec. I když je ze srovnávacích studií³⁰ patrné, že autorství některých snímků je možné připsat Janáčkově, k systematické fotodokumentační práci na projektu byl v roce 1906 vybrán Dušan Jurkovič. Výbor však spolupracoval také s brněnským Ateliérem Rafael. V červenci roku 1906 koncipoval Janáček prohlášení výboru *Sbíráme českou národní píseň na Moravě a ve Slezsku*, ve kterém byla popisována metoda sběru lidových písní. V páté části tohoto letáku je uvedeno: „*Voláme fotografy – amatéry k záslužné práci. Ofotografujte nám aspoň každé takové místo v obci, jež zajisté ne bez příčiny má svoje zvláštní jméno. Celkový pohled obce, pohledy z povýšených míst do okolí budou vítány. Místopisnou mapku obce očekáváme od uvědomělého učitelstva.*“³¹ Pod Janáčkovým dohledem se zájem o národopisnou fotografii soustředil do čtyř základ-

27 PÁTEK, J.: *Fotografie, etnografie, tradiční kultura – průniky a inspirace*, s. 184.

28 V roce 1902 přejmenován na Český klub fotografů amatérů (ČKFA).

29 PÁTEK, J.: *Fotografie, etnografie, tradiční kultura – průniky a inspirace*, s. 186.

30 PROCHÁZKOVÁ, J.: *Janáčkovy snahy o fotografickou dokumentaci v rámci podniku Lidová píseň v Rakousku*. Národopisná revue 13, 2003, č. 4, s. 199–211.

31 *Leoš Janáček: O lidové písni a lidové hudbě. Dokumenty a studie.* (Red. VYSLOUŽIL, J.). Praha 1955.

ních rovin: fotografie lidového tance, portréty interpretů lidových písní, zobrazení hudebních nástrojů a prostředí, kde se lidová píseň provozuje.³² Po roce činnosti pracovního výboru požádal Janáček v lednu 1907 Ministerstvo osvěty a vyučování o povolení zakoupit fotografický aparát. Žádost však byla bohužel zamítnuta, čímž přišel náš obor o možný podrobný fotografický materiál k hudebnímu a tanečnímu folkloru z první dekády 20. století.

Z naznačeného přehledu přesto jednoznačně vyplývá, že zájem o fotografickou dokumentaci lidové kultury a jejích hodnot byl v teritoriu střední Evropy, české země nevyjímaje, značný. Touha společnosti zachytit „mizející svět“ rostla s postupujícím technickým pokrokem i v souvislosti se snahou prokázat jedinečnost vlastní tradiční kultury. I když se málokterý z tehdejších fotografů při své dokumentaci soustředil primárně na hudební nástroje a na lidovou hudbu, ve fotografických sbírkách obsahujících nejstarší fotografické doklady můžeme hudební nástroje i lidové hudebníky často objevit. Jako takové tyto prameny vypovídají o hudebním folkloru doby svého vzniku. Jsou svědectvím, že hudba byla v zobrazených situacích běžnou součástí života všech složek společnosti. Pomocí fotografických pramenů máme možnost tyto situace navíc jednoduše konkretizovat. Zbývá jediné: pustit se do práce.

Literatura:

- GÖTTSCHE, S. – LEHMANN, A. (Red.): *Methoden der Volkskunde. Positionen, Quellen, Arbeitsweisen der Europäischen Ethnologie*. Berlin 2001.
- GREGOROVÁ, A.: *Fotografická tvorba: náčrt estetiky a teorie umelecké fotografie*. Martin 1977.
- JEŘÁBEK, Richard: *Dichtung und Wahrheit... podruhé*. Národopisná revue 10, 2000, s. 61.
- KROUPA, J.: *Školy dějin umění. 1. Metodologie dějin umění*. Brno 1996.
- KURFÜRST, P.: *Základy organologické ikonografie*. Brno 2001.
- LÉBL, V. – POLEDŇÁK, I. (Red.): *Hudební věda*. Praha 1988.
- PÁTEK, J.: *Fotografie, etnografie, tradiční kultura – průniky a inspirace*. Národopisná revue 13, 2003, č. 4, s. 179–190.
- PROCHÁZKOVÁ, J.: *Janáčkovy snahy o fotografickou dokumentaci v rámci podniku lidová píseň v Rakousku*. Národopisná revue 13, 2003, č. 4, s. 199–211.
- VYSLOUŽIL, J. (Red.): *Leoš Janáček: O lidové písni a lidové hudbě. Dokumenty a studie*. Praha 1955.

³² PROCHÁZKOVÁ, J.: *Janáčkovy snahy o fotografickou dokumentaci v rámci podniku lidová píseň v Rakousku*, s. 204.

Abstract

Photography as an Iconographic Source for Study of Folk Music

Iconographic sources are very important for the study of the historical development of the folk music. They require a specific methodology. The musical science and ethnomusicology perceive musical iconography as an independent discipline. From the point of view of Czech musicology, it is necessary to acknowledge that ethnomusicology has not yet fully developed in our milieu, although it is possible to monitor some significant activities in this field abroad already in the second half of the 20th century. The development of this discipline leads, of course, to generalization of the themes being investigated, therefore it is better to consider nowadays this musicological discipline as musical iconology: while iconography deals “just” with preservation of a set of iconograms, their cataloguing, which is narrowed down to the outer description of the product, it means to the detection of author, provenance, name, technique, dimensions, dating, deposition, respectively to some other comments such as the place where the iconogram has been published or described, iconography goes further towards deeper analysis of meaning of the work. In the case of the research interest in the musical instruments and folk music, the iconological research must be based on such historical iconograms, which document the folk culture in any way and then select relevant evidence from such a whole. It is always necessary to apply a critical perspective and to verify the depicted information. Some types of iconograms facilitate this perspective to some extent. Their documentary value may be great when the depicted situation is not stylized. We mean above all the photographic sources from the second half of the 19th and the first half of the 20th century. As this study states by means of a commented specification, already at that time there was a considerable interest in documentation of folk culture in the area of Central Europe. And so was it in the Czech lands. Thanks to it, there are preserved source documents which may thus become an object of the musical-iconological research.

Keywords: Iconography – Iconology – Ethnomusicology – Photography – Pictorial Sources

Spolupráce národopisců a výtvarných pracovníků v bývalém Ústředí lidové umělecké výroby

Helena Šenfeldová

Činnost Ústředí lidové umělecké výroby je již více jak patnáct let uzavřenou záležitostí. Přes to se domnívám, že je užitečné zmínit se v souvislosti s tématem konference o spolupráci etnografů pracujících v této organizaci s kolegy výtvarníky. Byli ve své práci těsně svázáni a výsledky jejich spolupráce se rychle projevovaly v praktickém využití. Jejich činnost se rozvíjela více jak čtyřicet let a téměř po celou tu dobu pracoval v ÚLUV tým čtyř národopisců. Vzhledem k tomu představuje jejich práce určitý dosti významný úsek historie našeho oboru.

Protože někteří mladší již ÚLUV nepamatují, jen krátce se zmíním o této organizaci. Ústředí lidové a umělecké výroby bylo v roce 1945 zřízeno na pomoc drobným výrobcům, řemeslníkům a malým dílnám. Ti pracovali samostatně, ale pokud se přihlásili do tohoto svazku, Ústředí jim pomáhalo při různých těžkostech v poválečné době a hlavně vytvořilo síť prodejen, kam výrobci mohli svou produkci dodávat. Důležitou součástí činnosti byly také návrhy na uplatnění znalostí a rukodělných a řemeslných technik na nových výrobcích, které byly v dané době prodejné. Vznikly tzv. vzorové dílny, kde výtvarníci ve spolupráci s tehdejšími významnými výrobci vyvíjeli nové vzory. Ty se pak na přehlídkách nabízely drobným výrobcům k použití. Výrobci v terénu obvykle znali dokonale techniku, znali potřeby svého prostředí. Jakmile však měli své technické znalosti uplatnit v jiném prostředí (např. pro prodej městským spotřebitelům), nedovedli si mnozí z nich s takovouto pozměněnou situací poradit.

Návrhy poučených výtvarníků jim měly pomoci uplatnit dovednosti i na výrobcích určených širšímu okruhu zákazníků. Tvůrci tehdejšího ÚLUV nazývali tuto svou činnost „zvelebováním“ lidové výroby a řemesel.

Tento způsob práce ale po několika letech ukončilo období socializace výroby, protože výrobci nesměli samostatně vyrábět. Po několika organizačních změnách se vytvořilo nové Ústředí lidové umělecké výroby, které zastřešilo drobné výrobce jako své zaměstnance. Ti povětšinou zůstali pracovat ve svých dílnách nebo jako domácí pracovníci, později postavil ÚLUV i několik menších dílen v místech, kde to bylo účelné. Kromě této výrobní základny, která se dělila do tří středisek s centry v Praze, v Brně a v Uherském Hradišti, měl ÚLUV ještě dvě poslužné organizační součásti – tzv. úsek rozvoje a obchodní úsek se sítí prodejen Krásná jizba.

Úsek rozvoje byla ta součást, jejíž činnost souvisela s tématem naší konference. Pracovali zde národopisci, kteří budovali bohatou dokumentaci, a výtvarníci, jež na základě sebraných materiálů a svých znalostí vývojových výtvarných trendů v oboru, ve kterém pracovali, navrhovali pro výrobce nové výrobky.

Práce národopisců v ÚLUV (v organizaci měli funkci výzkumných pracovníků) byla rozmanitá a pohybovala se asi ve třech základních okruzích.

Jednak to byl většinou první přímý styk s výrobcí, jejich vyhledávání (zejména v prvních letech ÚLUV), prvé posouzení možností spolupráce a pozdější určitá patronace nad nimi (tvůrčí soutěže, výstavy, propagace jejich osobností i jejich práce).

Druhým okruhem bylo zpracovávání technologií jednotlivých oborů lidových výrob, jejich forem a historie. Toto byla skutečně odborná práce a její výsledky se jednak ukládaly do dokumentace, jednak také publikovaly.

Třetím okruhem činnosti výzkumných pracovníků v ÚLUV byla příprava dokumentačních souborů, které sloužily jako výchozí materiál pro inspiraci vývojových pracovníků-výtvarníků. Tento okruh činnosti vyžadoval nejužší spolupráci s těmito pracovníky. Byli to výtvarníci, každý byl ve svém oboru vystudovaným odborníkem. Jejich úkolem bylo vytvářet výrobní program pro jednotlivé výrobce a dílny a jejich návrhy na nové výrobky musely být takové, aby odpovídaly soudobému vkusu, vývojovým trendům v interiéru i v odívání, aby byly prodejné. Při tom ovšem byli do určité míry ve své práci omezováni ještě dalším požadavkem – jejich návrhy musely vycházet z technologií, kterými pracovali výrobci, pro něž navrhovali, při jejich výrobě muselo být použito tradičních materiálů a hlavně musely v sobě nést určitou pocitovou atmosféru, která navazovala na výrobky tradiční. Ta nespočívala v kopírování vzorů a ornamentů (to byla chyba svérázového hnutí), ale v čemsi, co je těžko vyslovitelné a definovatelné u každého dobrého uměleckořemeslného výrobku.

První výtvarníci ÚLUV se hodně pohybovali v terénu, kde bylo ještě po roce 1945 možno mnohé z tradičního života shlédnout, a tak získávali potřebné znalosti a inspiraci. Později pak bylo nutno pro ně připravovat široké soubory studijních materiálů – literaturu, fotografie z terénu i z muzeí, motivické i tvarové přehledy. To byl úkol výzkumných pracovníků-národopisců.

Některé materiály byly širší, obsáhlejší a obecnější, jiné měly odpovědět na určitou podrobnější otázku. Na rozdíl od přísně historického zpracovávání daných témat se musely tyto materiálové přehledy připravovat z určitého úhlu pohledu. Byly to soubory inspirativního materiálu, a tak se při jejich zpracovávání do značné míry uplatňovalo i estetické hledisko výběru. To se museli v průběhu své práce etnografové v ÚLUV naučit a svou práci těmto požadavkům přizpůsobit. Pak docházelo k úspěšné spolupráci mezi výzkumnými a vývojovými pracovníky. Je nutno podotknout, že se to také vždy nepodařilo. Výsledkem byly nové výrobky, které měly všechny zamýšlené vlastnosti, zejména pak pocitovou návaznost na tradice, určitou specifičnost nebo osobitost, vše vyjádřené technikou, tvarem, barevností nebo materiálem.

Z dnešního pohledu hodnocení je nutno říci, že šlo o určité umělé prodlužování výrobních technik a někdy i forem, které ztratily své původní opodstatnění (slouži-

ly původně pro výrobu běžných užitných předmětů, které obecný vývoj překonal). Na druhou stranu ale tato snaha nebyla zbytečná. Lidé ve spěchu průmyslové doby hledají zastavení, hledají své kořeny, snaží se vytvořit si pro sebe osobité prostředí a v tom užitné výrobky navazující nějakým způsobem na tradice nalézaly svůj nový smysl. Je škoda, že s rozpuštěním Ústředí lidové umělecké výroby odešly do historie i vypracované teoretické a metodické postupy návaznosti, jejichž výsledky byly ve své době znalci oceňovány.

Abstract

Cooperation of Ethnographers and Artists in the Former Center for Folk Art Production

Center for Folk Art Production was established in 1945 as an organization intended to support the folk manufacturers, small craftsmen and small workshops. After the various reorganizations, which had been enforced by the social changes, the Center became an organization that covered this small manufacturing. Besides the production base, the Center for Folk Art Production had still two service sections – a network of its own shops and a development section. Ethnographers and trained artists worked in this department, and cooperated in formulation of the production program for the small manufacturers and workshops. The non-professional manufacturers perfectly mastered the production technique and smoothly manufactured traditional products for people around them. However, as soon as they had to sell their products in a different environment, the manufacturers did not know how to use their skills.

The trained artists, who knew the trends in their branch, developed for the small producers new product designs. However, they needed further knowledge for this activity, so the ethnographers prepared for them documentation files of the study materials – photos from the terrain and the museums, motif and shape overviews. They served as an inspiration resource for the artists so they could develop new patterns. Those patterns were to have modern utilization, but in the same time they should have had a certain relationship to the traditions as well as some peculiarity and originality – all this expressed by the shape, technique, color or material. During the almost fifty-year existence of the Center for Folk Art Production elaborate theoretical and methodical procedures for taking up the old traditions were worked out. The practical results of those procedures were appreciated by experts of that time.

Keywords: Center for Folk Art Production – Handicraft Production – Artist – Support of the Handicraft Manufacture

Lidový tanec jako pohyb i emoce¹

Martina Pavlicová

Výzkum lidového tance u nás téměř výsostně patří do zkoumání etnologie; v některých intencích jej zmiňuje např. hudební nebo taneční věda, ale i sem vnášejí erudovaná hlediska badatelé, kteří většinou mají etnologické či folkloristické školení. Je paradoxem, že umělecké obory velmi často obecně marginalizují projevy lidové tradice jako mimoumělecké, ale etnologie sama během různých etap svého vývoje hovoří o lidovém umění, do kterého řadí projevy výtvarné, hudební, taneční či slovesné. Připomeňme zde např. Antonína Václavíka (1891–1959), Karla Chotka (1881–1967) a řadu dalších jmen, která vlastně kontinuálně od počátků národopisu a vůbec společenského zájmu o lidovou kulturu vnášela do zkoumání lidové tradice mj. i kvality estetické.² „*Nicméně přiznávám se, že národopisná individualita našeho lidu je mi tak drahá, že přes všechny rozumové důvody těžce se smíruji s myšlenkou, že vše to má vzítí v poměrně krátké době za své a zmizeti v nivelisující prostřednosti a nevkusy,*“³ píše Karel Chotek v roce 1926. Toto pojetí, kdy estetická funkce byla upřednostňována v analýze tradičních projevů lidové kultury, a to zejména ve výtvarné kultuře a ve folkloru, na dlouhou dobu podvědomě ovlivnilo náhled na předmět oboru, i když formující se etnologie již vstřebávala významné teoretické proudy sociologických či antropologických orientací – v době meziválečné u nás připomeňme zejména Inocence Arnošta Bláhu (1879–1960), Vladimíra Úlehlu (1888–1947), Bedřicha Václavka (1897–1943) ad.⁴ Zůžeme-li pohled pouze na lidový tanec, vidíme, že situace v odvětví, které se zabývalo jeho studiem, ještě

1 Studie vznikla s podporou grantu IAA901640803 (GA AV ČR) „Zdenka Jelínková (1920 – 2005). Cestami lidového tance.“

2 Ve výtvarné oblasti se snažil korigovat tuto terminologii např. R. Jeřábek, který prosazoval pojem *výtvarná kultura lidu* (tedy ani *lidová výtvarná kultura*, ani *lidové umění*).

3 CHOTEK, K.: *Národopisné slavnosti a národopis*. Národopisný věstník československý 19, 1926, s. 1.

4 V souvislosti s tradiční kulturou pracuje současná etnologie nejen s pojmy *lidová estetika* (podle definice „... tradiční, volný a proměnlivý proces estetického vnímání, hodnocení a tvorby, který se vytváří latentní systematizací kolektivních vkusových norem... . Z hlediska estetických kritérií teorie a dějin umění nakonec obstojí z obrovské produkce lidové tvorby jen zlomek, který zpravidla tvoří výjimečná špičková díla, z národopisného zřetele netypická.“ Srov. JEŘÁBEK, R.: *Lidová estetika*. In: Brouček, S. – Jeřábek, R. (eds.): *Lidová kultura I*. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Praha 2007, s. 481–482), ale i *mimoumělecká estetika, nonartifciální estetika* („... vyabstrahovaná kategorie norem a projevů, mj. výtvarných, které provázejí tisíciletý vývoj kultury i umění a stávají se také předmětem estetického hodnocení. Jde tedy o objekty nebo výtvořby působící podle dobově platných měřítek esteticky, vyznačující se trvalými i proměnlivými estetickými hodnotami, aniž by to do nich bylo intencionálně vkládáno jejich strůjci či tvůrci.“ Srov. JEŘÁBEK, R.: *Mimoumělecká estetika*. In: Brouček, S. – Jeřábek, R. (eds.): *Lidová kultura I*, c. d., s. 560–561).

v druhé polovině 20. století nejevila příliš mnoho změn od doby, kdy zájem o lidový tanec nabral širších rozměrů, tedy od konce 19. století. Důvodů bylo více. Tanec se začal zkoumat a popisovat později než většina artefaktů tradiční kultury – souviselo to zejména s problematikou zápisu tance, který byl pro laika složitou záležitostí.⁵ Sesbíraný fond lidových tanců nebyl velký a nadto rychlé společenské proměny v první polovině 20. století tuto část lidové kultury přímo před očima proměňovaly. Školení badatelé, kteří s rozvíjející se folkloristikou na přelomu 40. a 50. let přistoupili k výzkumu lidového tance, tedy museli provádět mnohde záchranné sběry tradičního tance, což je ještě více orientovalo především na lidovou tradici venkova. Absence materiálu a rychlý zánik tanečních tradičních projevů je ale přivedly k obdivuhodné terénní práci. Vždyť Zdenka Jelínková (1920–2005) pořídila v době svého profesního působení více než 5 000 záznamů lidového tance (zejména na Moravě a ve Slezsku), Hana Podešvová (1927–1989) jenom v jednom roce výzkumu (1950) v oblasti Opavska a Bílovecka získala 63 tanců a stejný počet variant.⁶ Na těchto a podobných fondech, jen s minimální možností komparace se staršími prameny (výjimku tvoří české sbírky, zejména Holasovy a Vycpálkovy, které byly vydány knižně a které vycházejí z terénních sběrů konce 19. století), tedy vyrostla česká poválečná etnochoreologie a byla zároveň vytvořena představa o lidovém tanci Čech, Moravy a Slezska. Známé stesky nad zánikem lidové kultury, se kterými se setkáváme už od 19. století, platily i o lidovém tanci. Možná právě proto se také pozornost badatelů většinou upínala na jevy, které byly rezidui archaické taneční tradice, nebo alespoň toto zdání plnila často už za přispění vnějších společenských zásahů. V literatuře nalezneme mnohdy mimoděk řadu dokladů, která to potvrzují. Cyril Zálešák (1920), etnochoreolog působící na Slovensku, v roce 1969 napsal: „*Jako rodák z Horňácka, všeobecně považovaného za kraj, kde ještě folklór žije, si pamatuji, že ani zde nebyla síla folklórních tradic tak velká (jedná se hlavně o tanec), aby nebyly nutné občasně injekce pro jejich zachování. Např. ve své rodné obci Kuželově jsem se v dětství s tanečním folklórem vlastně vůbec neseťkal. V Hrubé Vrbce to nebylo o mnoho lepší. Ve Velké nad Veličkou existovala v té době folklórní skupina, organizovaná a vedená místní inteligencí. Podle běžných tanečních zábav mimo dosah této skupiny se zdálo, že ona je tu hlavní udržovatelkou folklórních tradic. Bez ní by pravděpodobně i zde byla kontinuita v taneční folklórní tvorbě narušena. Když jsem se sháněl po prvcích horňáckého odzemu, který jsem chtěl zapsat, bylo nutné vynaložit hodně času a námahy, abych vůbec něco sehnal. Odzemek sice není typickým příkladem, nicméně stav v tomto období byl takový. Proč tyto vzpomínky? Odzemek jsem sám tancoval ve vzpomenué folklórní skupině a až doda-*

5 STAVĚLOVÁ, D. – TRAXLER, J. – VEJVODA, Z. (eds.): *Tanec – záznam, analýza, pojmy*. Praha 2004.

6 PAVLICOVÁ, M.: *Z historiografie bádání o lidovém tanci ve Slezsku – zastavení u Hany Podešvové (1927–1989)*. In: Válka, M. (ed.). *Lidová kultura Slezska*. Brno 1994, s. 131.

tečně zjišťuji, že většinu prvků jsem si podvědomě vytvořil sám. Samozřejmě že bez pozorování starších tanečníků a bez vžití do celkové atmosféry hornácké zábavy by se mi to nepodařilo, anebo by z toho byl paskvil, lidovému tanci nepodobný. Později při popisování těchto prvků jsem si uvědomil, že to vlastně byla jakási obnova a do-tvoření tance – něco mezi spontánní (folklorní?) tvorbou a uvědomělou rekonstrukcí. Podobný proces zřejmě probíhal v mnohých dalších moravskoslováckých krúžcích, folklorních skupinách a souborech – a nejen v těchto.“⁷ Potvrzení uvedených slov, a to ze zcela jiné oblasti, můžeme nalézt např. v příspěvku Margity Méryové, která popisuje výzkum lidových tanců v 50. a 60. letech 20. století v obci Tvrdošovce na jihozápadním Slovensku, do roku 1945 osídlené maďarskými obyvateli. Všimá si zásadních impulsů v dané lokalitě, které vedly také k proměně tanečního niveau. Na začátku 20. století to bylo zakládání venkovských spolků, které rozdělily komunitu podle majetkových poměrů (na taneční příležitosti pořádané vyšší sociální vrstvou neměli přístup nemajetní); se spolkovou činností začal být kulturní a společenský život daleko více ovlivňován inteligencí. Rok 1908 znamenal obrat – byl postaven kulturní dům, který opět spojil dohromady celou obec. Taneční zábavy se z jednotlivých hospod přesunuly do nového prostoru, kde se stýkaly znovu všechny vrstvy obyvatel. Velkým předělem pak byla 1. světová válka – znamenala přerušení tradice a příchod nových taneční vlivů. Založení taneční školy v roce 1922 přineslo nejen výuku městských tanců, ale i lekce etikety a unifikaci taneční kultury. Tradiční tance se dostaly do pozadí, zanikaly. Až v roce 1955 byla založena folklorní skupina, která lidové tance (zejména čardáše) oživila a znovu dostala do povědomí, dokonce i na taneční zábavy. Po zániku souboru byl tanec navázán již jen na projevy taneční kultury populární (disco tance apod.).⁸

Nedá se říci, že by v poválečné české a slovenské etnochoreologii byly tyto vývojové tendence zcela ignorovány, často byly v terénu zachyceny, ale dále se s nimi téměř vůbec nepracovalo. V souvislosti s vývojem lidové hudební tradice jsem již upozorňovala, že linii folklor – folklorismus byla věnována větší pozornost než linii folklor – kultura masová.⁹ Platí to i o lidovém tanci. Převažující repertoár polky, valčíku a nejrůznějších módních stylů nebyl pro poválečnou etnochoreologii, která u nás za jádro taneční tradice označovala párové tance točivé, případně figurální,¹⁰ příliš zajímavý – nebyly to tance původní, jejich hudební stránka se spojovala většinou s dechovou hudbou, která v té době zdaleka nebyla považována za tradiční. O to větší pozornost a péči si vydobývaly folklorní slavnosti a festivaly, které

7 ZÁLEŠÁK, C.: *Mé zkušenosti z rekonstrukce zanikajících lidových tanců*. Taneční listy 7, 1969, č. 9, s. 18.

8 MÉRYOVÁ, M.: *Veková a sociálna diferenciacia lokálneho spoločenstva (Na príklade tanečného života)*. Slovenský národopis 38, 1990, s. 175–177.

9 PAVLICOVÁ, M.: *Lidová kultura a její společensko-historické reflexe (mikrosociální sondy)*. Brno 2007, s. 152.

10 Tance točivé a figurální jsou starším označením tanců s volnou a pevnou vnitřní vazbou.

(pomineme-li zpolitizovaný přelom 40. a 50. let) se snažily prezentovat esteticky nosné projevy taneční tradice – zpočátku i z terénu, později především z široce se rozvíjejícího folklorního hnutí. Tím se vlastně dostáváme k tomu, jak, proč a kým (z hlediska oborové disparity) má být lidový tanec sledován a studován. Tradiční tanec ve formách, v jakých byl zapisován sběrateli, a v odvozených formách, mírně stylizovaných, můžeme v „živé“ podobě vidět dnes už jen v pódiových představeních. My jej ale často nevnímáme jenom jako folklorismus, tedy jako jev přenesený do jiného prostředí, ale jako tanec skutečně lidový a z této pozice jej i posuzujeme. Toto vnímání podporují do jisté míry právě folklorní festivaly a jejich dramaturgie. Prezentace nejrůznějších regionálních pořadů málokdy výrazně rozčleňuje taneční projevy více spjaté s vlastním terénem a souborová podání. Režijní složka (z hlediska působivosti scénického programu) zde zcela logicky převažuje nad odborným zařazením předváděných jevů, což samozřejmě většinový divák vítá, ale míra vlastní životnosti tance mu tak zůstává utajena.¹¹ V těchto pohledech se stále promítá charakteristika lidového tance jako tanečního projevu tradiční kultury, který se s určitou mírou continuity a v téměř nezměněné podobě uchoval a tradoval minimálně od dob jeho prvních zápisů na konci 19. století. Etnologie, resp. folkloristika, zde může poskytnout znalost pramene, komentář k němu, ale analýza pódiové prezentace lidového tance včetně výtvarné stránky patří i jiným oborům – taneční vědě, choreografii, scénografii. Pro tyto obory však scénický folklorismus, stejně tak jako vlastní lidový tanec, nikdy nebyl plnohodnotnou sférou zájmu. Pohyb a technika tance nespĺňovaly kritéria tance uměleckého, výrazová stránka nebyla zohledňována. Přitom už sběratelé starších období, i když nedokázali často provést formalizovaný pohybový zápis tance, si uvědomovali hloubku emocí vyjádřených tancem. Příkladem může být Leoš Janáček (1854–1928), jehož poznatky o lidové kultuře nepostrádají literární esprit, ale třeba i Čeněk Holas (1855–1939), který v *Pamětech hudebníků a dudáků* (1926) uvádí postřehy směřující k psychologii tanečníka: „*Vypravovala mi jedna mladá, statná žena učitele, selská dcera: 'Šla jsem v zimě podívat se s mužem do Dědové (na Hlinecku) k muzice. Popad mě k tanci dědoušek 70 letý. Jak byl rozkurážen, vysvlékl se již z kabátu a vesty, ačkoli venku mrzlo, jen to praštělo a tančil rozhalen s takovou náruživostí a mladickostí, že jsem byla v jeho rukou již téměř polomrtvá. Ohlížela jsem se po muži, jestli ten vidí, co se se mnou děje, aby mě vysvobodil, ale ten toho nepozoroval a stařík mě nepustil dříve, dokaváde nebyl tanec u konce.'*“¹² V knize Josefa Müldnera o moderním tanci z roku 1923 se naopak dočteme: „*Staré*

11 Dělení programu na různé klenotnice apod. (viz dramaturgie Mezinárodního folklorního festivalu ve Strážnici; srov. např. JANČÁŘ, J.: *Strážnická ohlédnutí. 50 let Mezinárodního folklorního festivalu ve Strážnici*. Strážnice 1995, s. 153–182) bylo v podstatě také jenom hypotetické. Až na výjimky šlo spíše o méně stylizované taneční projevy ve srovnání se souborovým podáním; sama menší stylizace ještě neznamenaá původnější podobu tance.

12 HOLAS, Č.: *Paměti hudebníků a dudáků*. Národopisný věstník československý 18, 1926, s. 67.

*způsoby taneční (třasák, mazurka, čtverylka) nepřiváděly k platnosti svéráz individuální; byly pláštikem nejrůznějších povah, člověk se jimi neprozrazoval. Mohl se jim naučiti každý, i ten, kdo neměl smyslu rytmického, člověk drsný tančil je právě tímž způsobem jako snílek... Moderní tanec je náladovým projevem duše a tvořivou radostí estéta, jemuž je požítkem přelévati tělesné do éteru, ze síly tvořiti ornamenty, hmotné činíti nehmotným, rozechvívati tělo do vln, oslavovati život a množiti krásu... Dříve... stačilo být důkladně obut a rozhánět se, dupat a strkat, skákat a šlapat na nohy.*¹³

Vzhledem k poválečnému vývoji folklorního hnutí a scénického folklorismu vůbec byly sice určité kroky k přiblížení pohledů různých tanečních disciplín ve vztahu k lidovému tanci nasměřovány, záleželo často však spíše na osobním zájmu a hledání. Spojení s etnomuzikologií bylo vzhledem k synkretické povaze tanečního projevu přirozené, teoretická taneční věda však nevěnovala lidovému tanci pozornost téměř žádnou. Hlubší ponor do problematiky lidového tance z břehu taneční vědy přinášeli většinou jen choreografové (např. Libuše Hynková, Alena Skálová, Jiřina Mlíkovská), kteří jej studovali pro svou scénickou práci. Výzkum lidového tance tak zůstával v hranicích prvotního vymezení, ovšem byl zde zásadní problém – předmět studia se proměnil a základní charakteristika folklorního výzkumu – dynamičnost – nebyla akceptována.¹⁴

Nové možnosti pro studium tance obecně přinesla antropologická orientace, jejíž pohledy se od 90. let 20. století i v české etnologii silně ujmají. Umožnila zohlednění nejrůznějších pohledů na tanec, které bychom v dřívějších obdobích mohli nazývat pohledy interdisciplinárními. Hledání sociálních funkcí tance, psychologických apod. nám lidový tanec staví do zcela jiného světla, než tomu bylo v klasických národopisných výzkumech. Příležitost prezentace mimo širší veřejnost, „pro sebe“, zůstává dnes u tance vzešlého z tradiční kultury v podstatě jen v uzavřené skupině: na zábavách folklorního typu se stejnými návštěvníky, v rámci neformálních schůzek členů folklorních souborů nebo v rámci festivalů, jak uvádí např. Daniela Stavělová: „V rámci festivalových a jiných souborových událostí totiž existuje projev, který ani zdaleka nemá jevištní nebo reprezentativní ambice a má výhradně společensko-zábavní charakter. Jeho aktéři odchovaní souborovou tradicí volí jako prostředek pro své vzájemné pobavení folklorní projevy, které znají odkudkoli. Nelámou si hlavu tím, zda je to projev regionu, který se svým souborem reprezentují nebo to, co slyšeli a viděli dejme tomu i u jiného souboru. To, že tito lidé volí ke svému pobavení tradiční hudební a taneční projevy, je bezesporu zásluhou jejich působení v souboru a navštěvováním folklorních festivalů, kde se podobným projevům učí. Avšak jejich

13 MÜLDNER, J.: *Moderní tance. Vznik, vývoj a kulturní význam tance s návodem tanců moderních a 40 nákresey tanečních figur pro samouky*. Praha 1923, s. 44–48.

14 PROFANTOVÁ, Z.: *Folklór a folkloristika na prahu milénia*. In: Profantová, Z. a kol. (eds.). *Na prahu milénia. Folklór a folkloristika na Slovensku*. Bratislava 2000, s. 37.

*spontánní provedení je autentickou produkcí každého jedince, který si tyto jevy v danou chvíli přivlastnil.*¹⁵ Ukazuje se však zároveň, že ani v těchto případech vztah k tradičnímu tanci nemusí být primární, zvýrazňují se spíše faktory vnitřní realizace, společenské či zábavní.¹⁶ I choreografické zpracování lidového tance může mimo pódiá plnit rozmanitější spektrum funkcí – obřadní (slavnostní), zábavní, identifikační ve smyslu prezentace regionu či lokality; zůstává mu ale také stále (i když potlačena) funkce scénická. Dnes se jako předmět tanečního výzkumu z pozice etnologa vymezuje jakýkoli taneční projev vyjma tance scénického, možná však můžeme jít ještě dál: také prezentaci lidového tance na scéně lze chápat v tom nejširším pohledu – nikoli jako prezentaci tradičního tance v jiném prostředí, nikoli jako umělecké ztvárnění, ale jako pohybový projev, který je emoční potřebou člověka, vyjádřením jeho vnitřního světa bez ohledu na to, jakou formou jej provádí. Dokládají to slova choreografky Jiřiny Mlíkovské o jejím seznámení se s lidovým tancem v roce 1946 na tehdejších národopisných slavnostech ve Strážnici: „*Suggestivní projev tanečnicků slováckého verbuňku – zvláštním způsobem jakoby do sebe uzavřených a z pomalého vnitřního náboje vybuchujících do rychlých krokových variací a cifer – mne uchvacoval. Ať už to byly verbuňky Podlužáků, Horňáků z Velké, nebo Strážničanů, svůj specifický styl tančili technicky virtuózně. V náročných točkách na jedné noze v nízkém dřepu, ve výskocích vedených švihem i prudce odpíchnutých do hbitých, drobených kroků. Byly to jakési taneční věty, ne prosté opakování jednoho pohybového prvku za sebou. Tančící muži se nedívali při tom 'do obecenstva', ani na sebe navzájem. Spíš každý do svého nitra. Celé dětství s ostatními na jevišti a v baletní škole jsem slyšela: 'Usmívej se, no, usmívej se přece' – pokyn, který často sváděl od prožitku, motivujícího tanec, k pohledu do obecenstva – k předvádění se. Tady jsem viděla vnitřně pravdivý pohyb, připomínající spíše principy moderního chápání tance...*“¹⁷

Německá badatelka Marianne Bröckerová nazvala jednu ze svých studií *Tanzforschung zwischen Tradition und Disco*.¹⁸ V tom je antropologický pohled zcela jednoznačný – „člověk tancující“. To je také budoucnost etnochoreologie – nejen odkaz tradiční kultury, který nám dává základní představu o typu taneční kultury různých geografických celků na základě jejich pohybového schématu, ale i vyjádření tanečnicka, jeho emoce, bez ohledu na to, jakou taneční formou ji vyjadřuje.

15 STAVĚLOVÁ, D.: *Lidová taneční tradice v současnosti – k otázkám její ekologie*. Národopisná revue 8, 1998, s. 150.

16 PAVLICOVÁ, M. – UHLÍKOVÁ, L.: *Folklorní soubory jako výrazný činitel etnokulturních procesů: úcta k tradici i naplňování sociálních a osobních potřeb*. In: Toncrová, M. (ed.). *Vývojové proměny etnokulturní tradice*. Brno 2008, s. 25–36.

17 MLÍKOVSKÁ, J.: *Tance, Špalíčky, Kytice a jiná díla obsahující inspiraci lidovým uměním*. Praha 2004, s. 7–8.

18 BRÖCKER, M.: *Tanzforschung zwischen Tradition und Disco*. In: Noll, G. (ed.). *Musikalische Volkskunde – heute*. Köln 1992, s. 203–217.

Musíme si však uvědomit ještě jedno úskalí, v předcházejícím textu v podstatě již naznačené. Antropologický pohled nám velmi rozšířil obzory tanečního výzkumu – od tradičních tanečních projevů až po tance módních stylů, od pohybové struktury po jeho ekologii. V oblasti tradičního tance však musíme akceptovat ještě vývoj folklorismu, který mu v mnoha případech určil jeho podobu, ale i funkci a způsob existence. Řecký badatel Alkis Raftis navrhol např. rozlišení dvou termínů: tanec tradiční, přenášený transmisí v původním prostředí, a tanec folklorní, který je už spjat s výukou a choreografickým zpracováním.¹⁹ I zde ale vidíme, že neexistují přesné kontury daného vymezení. Protože však nelze zkoumat tanec bez dalších kulturně-historických, etnologických či psychologických znalostí, měla by se nám daná problematika vždy osvětlit ve své plasticitě na základě široce definovaného výzkumu. Naznačená mezioborová východiska jsou pro současnou etnochoreologii nezbytná, má-li se tato specializace dále vyvíjet. Jak uvádí Zuzana Profantová, folkloristika musí pracovat nejen interdisciplinárně, ale i transdisciplinárně.²⁰ A výzkum tance stojí opravdu na pomezí – nejen na pomezí oborů, které dále určují směry, jimiž se můžeme ubírat při studiu tance, ale (a to platí zvláště o tanci tradičním) také na pomezí přístupů a prezentací, které jej rozvíjejí do uměleckých podob. Všem naznačeným možnostem dává legitimitu osobnost tanečníka: pokud se nevytratí jeho potřeba tancovat, zůstane i nadále prostor pro naše bádání.

Literatura:

- BRÖCKER, M.: *Tanzforschung zwischen Tradition und Disco*. In: Noll, G. (ed.). *Musikalische Volkskunde – heute*. Köln 1992, s. 203–217.
- HOLAS, Č.: *Paměti hudebníků a dudáků*. *Národopisný věstník československý* 18, 1926, s. 49–68.
- CHOTEK, K.: *Národopisné slavnosti a národopis*. *Národopisný věstník československý* 19, 1926, s. 17–22.
- JANČÁŘ, J.: *Strážnická ohlédnutí. 50 let Mezinárodního folklorního festivalu ve Strážnici*. Strážnice 1995.
- JEŘÁBEK, R.: *Lidová estetika*. In: Brouček, S. – Jeřábek, R. (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska I*. Praha 2007, s. 481–482.
- Týž: *Mimoumělecká estetika*. In: Brouček, S. – Jeřábek, R. (eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska I*. Praha 2007, s. 560–561.
- KYRIACOU, Ch.: *Preservation of Culture: Whose Culture, Which Part and How to Preserve It?* <http://www.filetron.com/grkmanual/iofa95.html> (cit. 15. 12. 2005)

19 KYRIACOU, Ch.: *Preservation of Culture: Whose Culture, Which Part and How to Preserve It?* <http://www.filetron.com/grkmanual/iofa95.html> (cit. 15. 12. 2005)

20 PROFANTOVÁ, Z.: *Folklor a folkloristika na prahu milénia*, c. d., s. 38.

- MÉRYOVÁ, M.: *Veková a sociálna diferenciácia lokálneho spoločenstva. (Na príklade tanečného života)*. Slovenský národopis 38, 1990, s. 173–180.
- MLÍKOVSKÁ, J.: *Tance, Špaličky, Kytice a jiná díla obsahující inspiraci lidovým uměním*. Praha 2004.
- MÜLDNER, J.: *Moderní tance. Vznik, vývoj a kulturní význam tance s návodem tanců moderních a 40 nákreby tanečních figur pro samouky*. Praha 1923.
- PAVLICOVÁ, M.: *Z historiografie bádání o lidovém tanci ve Slezsku – zastavení u Hany Podešvové (1927–1989)*. In: Válka, M. (ed.). *Lidová kultura Slezska*. Brno 1994, s. 130–134.
- Táž: *Lidová kultura a její sociálně – historické reflexe (mikrosociální sondy)*. Brno 2007.
- PAVLICOVÁ, M. – UHLÍKOVÁ, L.: *Folklorní soubory jako výrazný činitel etnokulturních procesů: úcta k tradici i naplňování sociálních a osobních potřeb*. In: Toncrová, M. (ed.). *Vývojové proměny etnokulturní tradice*. Brno 2008, s. 25–36.
- PROFANTOVÁ, Z.: *Folklór a folkloristika na prahu milénia*. In: Profantová, Z. (ed.). *Na prahu milénia. Folklór a folkloristika na Slovensku*. Bratislava 2000, s. 29–39.
- STAVĚLOVÁ, D.: *Lidová taneční tradice v současnosti – k otázkám její ekologie*. Národopisná revue 8, 1998, s. 148–150.
- STAVĚLOVÁ, D. – TRAXLER, J. – VEJVODA, Z. (eds.): *Tanec – záznam, analýza, pojmy*. Praha 2004.
- ZÁLEŠÁK, C.: *Mé zkušenosti z rekonstrukce zanikajících lidových tanců*. Taneční listy 7, 1969, č. 9, s. 18–19.

Abstract

Folk Dance as Motion and Emotion

It is first of all ethnology, which deals professionally with the folk dance in the Czech milieu, even when the interest in it falls into the other branches of science. Musicology or choreology consider it rather as a marginalized object of their research. It is a certain paradox, because ethnology, in certain phases of its development, considered the dance as folk art and in this spirit it dealt with this phenomenon. Attention was concentrated on the aesthetically valuable dance presentations and interest was thus oriented, above all, to the traditional dance culture and its residues. Human being, however, expresses his emotions by all kinds of motion and disappearance of traditional repertoire did not imply disappearance of the dance as such. The anthropological approaches help us to study dance culture in the broadest sense of the word. It is the stage folklorism, which we should include in this culture as well. In addition to intermediation of the folk dance knowledge, this way of dance can reveal the inner world of the dancer. Broadly defined research and interference of branches is thus the basis for further development of ethnochoreology, a significant subdiscipline of ethnology.

Keywords: Ethnology – Ethnochoreology – Folk Dance – Folklorism – Stage Folklorism

Evropská pověrečná pověst a její předoasijské prameny¹

Dagmar Klímová

Až dosud jsme mohli o původu a vývoji pověrečných představ usuzovat více méně hypoteticky na základě především nepřímého materiálu: na podkladě lingvistickém – původ slova avizoval i původ objektu. Analogie s dnešními techniky či civilizačně málo vyvinutými národy dávají možnost ověřit „psychologické pochody“ a „ideové zázemí“ představy. Přitom výsledky srovnávací folkloristiky, která sledovala a vyhodnocovala dnešní rozšíření té které představy, respektive té či oné folklorní skladby, nebyly vždy uspokojivé, protože zjištěním konečného stadia bylo lze jen ve velmi hrubých obrysech usuzovat na reálné směry někdejšího šíření, na jejich nositele i na časovou posloupnost.

Přesto právě pomezní disciplíny vykonaly pro folkloristiku velmi mnoho. Bádatelé v oboru lingvistiky, srovnávací literatury či mytologie odkryli pro nás v minulých obdobích několik důležitých starověkých zdrojů dnešního evropského folkloru: jedny z prvních vzbudily centrální pozornost mýty staroindické, později texty staroegyptské. Do minuciózních podrobností byl prostudován přínos kultury řecké i s jejími staršími středozezemními kulturními předchůdci. Přesnou evidencí prvků a motivů se velmi významně hlásí o slovo biblistika.

Počáteční optimismus vystřídala záhy skepse. Teorie Benfeyova, navazující na soudobou koncepci o tzv. jedině „kolébce lidstva“, ukázala se záhy jako jednostranná a přirozenou reakcí byla zcela pochopitelně teze o polygenezi prvků i celých soustav folkloru. Otázka o konkrétním původu těch či oněch kulturních jevů však nepozbyla svého významu, jen je třeba vymezit si svůj úkol jinak metodicky. Podle mého soudu bude třeba si ještě velmi dlouho klást otázku, které soubory jevů v dnešním evropském folkloru mají společný původ z určitého, dnes již zasunutého kulturního pramene starověku, a který to byl národ, jenž je vytvořil, eventuelně jaké jsou nejstarší dnes přístupné doklady o existenci těchto jevů v kultuře toho kterého národa, té které geografické oblasti jednotlivých etap kulturního vývoje lidstva v minulosti.

Metodicky snažší je postup obrátit. Vyjít ze souboru tradic určité dobře prozkoumané oblasti a bez toho, že bychom ze svých zjištění činili tak dalekosáhlé závěry, jako tomu bylo v 19. století v případě vzpomenuté již teorie „indické“, snažit se zjistit, co z tohoto odkazu mohlo přejít do kulturních tradic, respektive přímo do folkloru období následujících s možností dochování až do současnosti.

¹ Tento příspěvek byl připraven v roce 1964 jako teze pro referát na konferenci ISFNR v Tokiu, jehož se autorka nemohla zúčastnit.

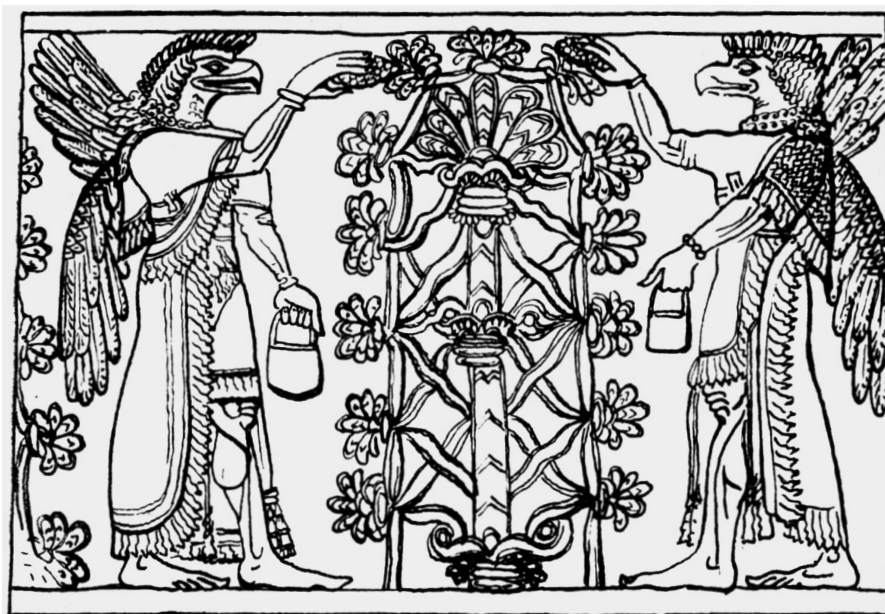
Měla jsem možnost sledovat nejdůležitější výsledky, vytěžené v uplynulých desetiletích z bohatých archeologických nálezů z těch zemí Přední Asie, které byly ve starověku spojeny společným statkem kulturním – klínovým písmem. Tyto nálezy dodávají folklornímu bádání skutečně novou dimenzi. Jsou poměrně velmi soustavné, zkoumá se paralelně několik důležitých kulturních center této oblasti, takže máme možnost sledovat prameny představ pozdějších stadií evropského folkloru v podobě velmi konkretizované. Jsou určené časově a máme u nich možnost ověřit návaznost kultů představ, literatury, výtvarných stylů atd., a to v kontinuitě dlouhých staletí. Že je to materiál důležitý, ukázal zájem folkloristů hned o první výsledky sond v této oblasti. Také český srovnávací pohádkolog Václav Tille těžil z motivů mezopotamského mýtického hrdiny Gilgameše pro svou studii o Plaváčkovi z okruhu *Cesta na onen svět*.

Publikace, zveřejňující materiál i výsledky bádání z „klínopisné oblasti“, tvoří dnes již celou bibliotéku, ztěžší zvládnutelnou v celé své šíři jednotlivcem. Přesto folklorista musí podniknout nevděčný úkol probrat se takřka celou šíří tohoto materiálu, neboť údaje, které hledá, jsou roztroušeny v knihách nejrůznějšího zaměření. Nejen totiž vlastní díla literární – epos, mýty nebo hymny, případně i soubory přísloví, slovních obrátů, omin² apod., mohou poskytnout potřebný materiál. Mnoho lze vyčíst i ze samotných náleзовých zpráv jednotlivých archeologických expedic, kde již samo situování předmětů dokládá stav nejranějších právních a kultovních zvyklostí důležitých i pro slovesného folkloristu; náleží k nim například nálezy votivních figurek v základech architektury, zařízení domácích oltářů s ochrannými soškami. I samy ozdobné prvky palácových nebo měšťanských interiérů nám mohou být důležitým vodítkem: od gigantických fantaskních zvířat a démonů palácových nebo chrámových bran a vstupních schodišť nebo koridorů až k „žánrovým“ scénám ze života na stěnách jednotlivých síní nebo na inkrustovaných plaketkách, až k drobné keramice „z volné ruky“ a k pečatním válečkům, které byly zároveň společenskou vizitkou, dokládající postavení svého majitele, a amuletem zároveň.

Bronzová figurka lva s lidskou hlavou a rukama. Obličej z alabastru. Objevena sovětskými archeology v Toprach-kale. Výška 16 cm. Státní Eremitáž, Leningrad.

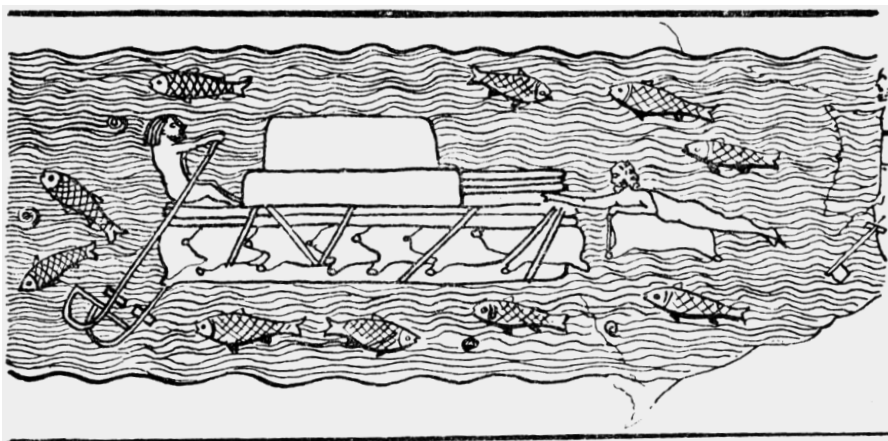
2 Špatné předzvěsti.

Asyrský reliéf Aššurnasirpala II. z Kalchu, představující démony s orlí hlavou, opylující datlovník, považovaný za „strom života“. Výška reliéfu 1,42 m. Britské muzeum, Londýn.

Jednotlivé prvky mezopotamského umění a řemesel nám v průběhu tří tisíciletí dokládají velmi názorně, jak staré jsou některé představy, o nichž jsme se domnívali, že pocházejí nanejvýš z období přelomu našeho letopočtu, nebo nanejvýš o nějaké století před ním. Sedmihlavá saň je doložena na pečeti z Súz z 3. tisíciletí př. n. l. a podobně pevně začleněná v systému představ a s doklady neméně starobylými je i postava gryfa, hadí královny, jednookého démona, sfingy. Charakteristické postavy sedmi démonů se zvířecími hlavami doprovázejí scény početných amuletů proti bohyni horečky omladnic Lamaštu i hraniční kameny zv. kudurru, chráněné ve své funkci celým systémem pověr, zaklínání, právních zvyklostí a předpisů. Jako ochranný i zdobný prvek se objevují na nejrůznějších předmětech postavy Eových kněží v rybním převleku. I ryboocasa postava vodního démona není příliš vzdálena od představ vodníka, s nimiž se podnes můžeme setkat v lidové tradici karpatské oblasti. Votivní figurka démona s vlčí hlavou třímající holubici i četná znázornění démona s odpuzující tváří, zv. Pazuzu, to jsou velmi výrazné a velmi konkrétní doklady k dějinám pověr a pověrečné povídky. Příložené kresby převzaté z jiné publikace³ ilustrují některé představy o démonech vyskytující se v předoašijské, ale i evropské kultuře.

3 Srov. KLÍMA, J.: *Společnost a kultura starověké Mezopotámie*. Praha 1962.

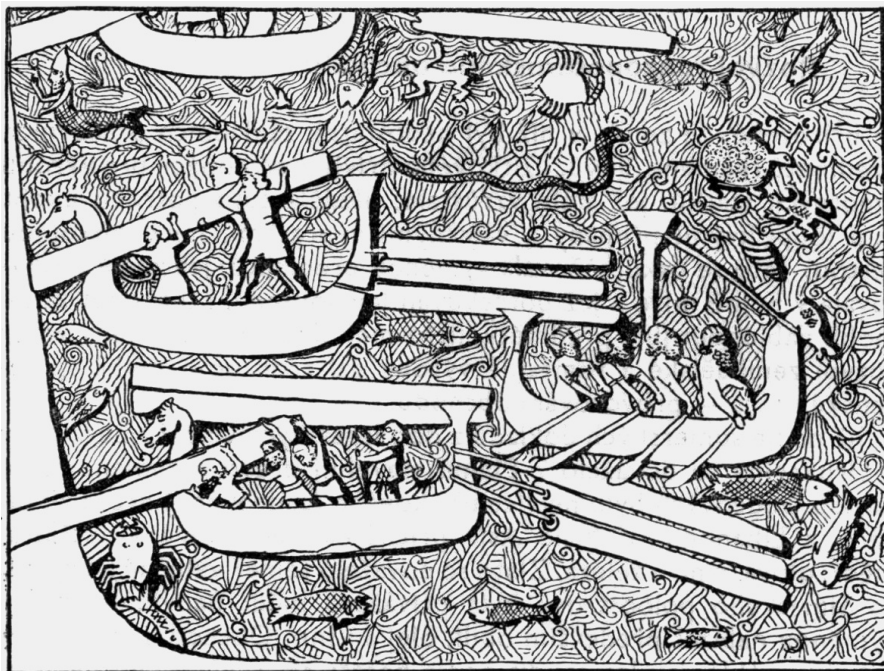

Říční doprava nákladů po keleku. Výsek asyrského reliéfu ze Sancheribova paláce v Ninive. Britské muzeum, Londýn.

K těmto motivům je třeba přičíst principy stylistické, které se podnes uplatňují jako charakteristické rysy právě ve folkloru: doklady o funkci hyperboly, obrazného líčení opísem, o významu dvojího opakování (např. v omínech), o využití kontradikce, paralelismu, znalost stylistického principu rámcové povídky atd. Náměty v literatuře i ve výtvarném umění dosvědčují obdiv k tělesné síle, zálibu v humoru, parodii, bajce či parabole.

Avšak i v reáliích této oblasti shledáme leckterý prvek, který přešel jako skladebný motiv do folkloru: obřadní dvorský ceremoniál (například při přijímání vyslance nebo při udělení darů), prototyp „spících“ nebo „zkamenělých“ portálových zvířat-ochránců nalézáme v palácovém umění. Právě ze složitosti klínového písma, přizpůsobovaného postupně jazykům založeným na zcela odlišném gramatickém principu, lze vysvětlit funkci „plynulého čtení“ jakožto principu v magii dnešních pověrečných povídek; do této zajímavé kategorie spadají ostatně i známé amulety Tisíce a jedné noci, jejichž písmo je jakoby „od mravenců vykousáno“ a jejichž obsah se „čte“ pouhým dotykem. Forma hrazení škody dobytčetem, jak je formulována v chetitském zákoníku, se uplatňuje na pozadí soudobé hastrmanské povídky v podobě morálního pozadí příběhu. Na ustanovení zvykového práva, ochraně zaklínáním apod. lze sledovat principy, které se uplatňují v lidovém myšlení podnes a které tvoří základy ustálených motivů soudobých pohádek i pověstí. Míru jejich ustálenosti a typizace snáze pochopíme, uvědomíme-li si, o jak staré principy vlastně jde.

Je přirozené, že mnoho z toho, co jsme uvedli jako příklady, náleží prozatím jen do oblasti nedostatečně prověřených hypotéz. Abychom mohli vše správně posoudit, je třeba seznámit se s desítkami analogických dokladů a pro detail nepouštět ze zřetele systém, jehož je součástí. Taková práce již pro naši zvolenou oblast našťastí do velké míry existují: Amietovo tematické utřídění mezopotamské glyptiky starších období,

Doprava kmenů ke stavbě veřejných budov. Výsek alabastrového reliéfu ze Sargonova paláce v Düršarrukinu (8. stol. př. n. l.) Výška celého reliéfu 2,93 m. Louvre, Paříž.

Krausovy komentované edice omin, Gordonova dokonce dvojitě komentovaná edice sumerských přísloví (při nejistých interpretacích neváhá publikovat i odlišný názor jiného odborníka – T. Jakobsena), systematická edice nálezů v Mari, jehož nejnovějšího dílu se ujal André Parrot atd. Důležitou oporou jsou i práce slovníkové: *Assyrian Dictionary* počínaje a publikací *Mythologischer Wörterbuch* konče.

Konečně je třeba zmínit se i o příkladu, který folklorista nachází u disciplíny sobě nejbližší – etnografie, která nám mezitím již zjistila četné doklady, že hmotná kultura na současném území starověké Mezopotámie (v dnešním Iráku i u nomádských kmenů arabských) pokračuje v mnoha až překvapivě shodných detailech: říční plavidla včetně názvu odvozeného z některého z jazyků starověku této oblasti, ovčí měchy-zásobnice, doprava břemen na plochých ošátkách na hlavě, formy šperků, princip závoje, ideál krásy s výraznými očima a se spojenou linií obočí atd. Tyto a další základní prvky mezopotamské kultury, které zajímají etnology, jsou obsaženy ve výběru padesáti kreseb publikovaných bez uvedení jména autorky v knize *Společnost a kultura starověké Mezopotámie*.⁴

4 Tamtéž.

Pokračuje-li hmotná kultura, je třeba analogicky předpokládat i kontinuitu ve folkloru. Povídkové soubory arabského středověku, jmenovitě ústřední sbírku Tisíce a jedné noci bude třeba podrobit systematické analýze rovněž i s ohledem na možnosti kontinuity starověkých tradic. Pro látky okruhu biblického byla tato kontinuita rovněž již několikrát ověřována: tradice o Nimrudovi, báje o potopě, cestách na onen svět, ikarovská tradice o Etanovi aj. Na své objevení a zhodnocení čekají nyní zejména dílčí práce. Cesty, jimiž se k nám jednotlivé motivy ubíraly, jsou rozmanité: přes kabalu a chaldejský snář, přes bibli, tóru a korán, přes povídky Tisíce a jedné noci, přes démonický svět islámu, přes řecké a byzantské výtvarné umění a mytologii nebo přes apokryfní texty raného křesťanství. Práce nás čeká velická, ale vděčná.

Literatura:

- AMIET, P. : *La glyptique mésopotamienne archaïque. l'interprétation du répertoire iconographique (constitue la 2. p. de l'ouvrage)*. Paris 1961.
- GORDON, E. : *Sumerian proverbs: glimpses of everyday life in ancient Mesopotamia*. Philadelphia 1959.
- HEIMPEL, W.: *Tierbilder in der sumerischen Literatur*. Roma 1968.
- KLÍMA, J.: *Společnost a kultura starověké Mezopotámie*. Praha 1962 (autorka kreseb D. Klímová).
- KLÍMOVÁ, D.: *Folkloristické a klínopisné prameny*. Nový Orient 22, č. 10, 1967, s. 304–306.
- LLOYD, S.: *Foundation in the Dust. A Story of Mesopotamian exploration*. London 1955.
- PARROT, A.: *Sumer*. Paris 1960.

Abstract

European Superstitious Legend and Its Near East Sources

This paper was prepared in 1964 as a thesis for the Tokio ISFNR conference report, but the author couldn't participate in this conference. This report deals with identical motifs in the European (Czech and Moravian) folklore and in the non-European sources, namely in the Near East ones. It mentions cooperation of folkloristics with comparative linguistics and archeology. Benefit of this cooperation is evident especially in the ancient culture studies, when the folkloristics can utilize the results of the archeological discoveries. A thorough study of those ancient discoveries proves that roots of some European literary traditions may be found already in Mesopotamia (motifs of dragons and demons, etc.).

Keywords: Folkloristics – Superstitious Legend – Comparative Studies – Europe – Near Asia

Prolínání oborů a přesahy žánrů v realistické próze Terézy Novákové¹

Irena Štěpánová

Vzájemná propojenost literárního realismu a etnografie, formující se v devadesátých letech 19. století ve vědní obor, je známou skutečností. Dobové tendence kulturní, politické a do značné míry i sociální způsobily, že v mnoha případech došlo i k překryvům „personálním“, a to nejen oborovým v obecném smyslu.

Generace Masarykových realistů, generace mladých literárních kritiků reprezentovaných F. X. Šaldou a F. V. Krejčím a generace umělců typu J. Herbena, V. Mrštíka, G. Preissové nebo K. V. Raise, inspirující se prostředím vesnice a lidu a tvořící v duchu realismu, to jsou současníci. Působení mnoha těchto lidí bylo široké, zasahovalo vedle umění do politiky, žurnalistiky, sociologie, archeologie, kulturní historie, estetiky, do rodící se etnografie nebo dějin (české) literatury, dokonce i do otázek ženské emancipace. Mnohé tehdy činné osobnosti se postupně nebo současně angažovaly ve více směrech a je příznačné, že v různých disciplínách bývá jejich práce interpretována poměrně jednostranně, dominující je právě ta stránka, která má význam pro daný obor, zatímco ostatní působení je zmiňováno jako záležitost sice zajímavá, ale okrajová. Etnologie není výjimkou, byť jako „malý“ obor vždy akceptovala pojetí oborů „velkých“, především historie a dějin literatury.

Překonat bariéru oborovosti není snadné a tato studie si na něco podobného nedělá nárok. Snaží se být na základě prostudování obsáhlého archivního materiálu² spíš ilustrativním dokladem toho, že tvůrčí osobnost dokáže vystihnout společenskou potřebu a reagovat na ni „interdisciplinárně“, že postupně s tím, jak zraje a získává bohatství zkušeností a znalostí, dokáže stejné nebo podobné reálie představit publicisticky, odborně a také je použít jako inspirativní podklad pro umělecké dílo nezpochybnitelné kvality.

Teréza Nováková (1853–1912) byla takovou osobností. Její umělecká tvorba byla a je literární historií hodnocena opakovaně a mnohokrát³ a jako spisovatelka je také vnímána širší kulturní veřejností. Etnologové znají její význam pro obor. Nako-
lik je v příslušných kruzích známá jako žurnalistka si netroufám hodnotit, v poslední

1 Text je součástí řešení *Výzkumného záměru MSM 0021620827 České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes*, jehož nositelem je Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

2 Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále jen LAPNP), Pozůstalost Terézy Novákové a Arne Nováka; Regionální muzeum Litomyšl, Pozůstalost Terézy Novákové; Národopisné odd. Národního muzea, Soubor národopisných archiválií z pozůstalosti spisovatelky a národopisné badatelky Terézy Novákové (dále NONM).

3 Nejucelenější přehled podává OPELÍK, J. a kol.: *Lexikon české literatury*. 3/1. M–O. Praha 2000, heslo Teréza Nováková, šifra v.f. (Vladimír Forst), s. 585–587.

době však vystupují do popředí zájmu její feministické aktivity.⁴ Na jeden nijak dlouhý život a šestinásobné mateřství je to úctyhodná bilance.⁵

Skutečný bezprostřední kontakt s lidovou kulturou nastal pro Terézu Novákovou v roce 1878, kdy se s manželem, nedávno jmenovaným profesorem na gymnáziu v Litomyšli, přestěhovala na místní předměstí Záhrad'. Přestože do městského centra bylo nedaleko, atmosféra toho koutu byla spíš venkovská než maloměstská a pro oba Pražany, především však pro Terézu, těžko chápající maloměstskou mentalitu místní honorace (hlavně její ženské části), mnohem příjemnější a zajímavější.

V té době byla přetížena mateřskými povinnostmi, ale přesto dokázala vstřebávat to, co ji obklopovalo, to, co je obsaženo v pojmu lidová kultura v jeho nejširším smyslu. Někde tady začaly klíčit zárodky budoucích povídek z polovenkovského prostředí (*V Zákoutí, U dědků, ...*). Navíc začala sbírat drobné národopisné artefakty, což v 70. letech 19. století ještě nebyla příliš rozšířená záliba. Zřejmě právě proto narůstala sbírka bez většího úsilí a finančních nákladů, ovšem s nebezpečím, že její majitelka bude považována za podivínku, která shromažďuje staré hadry a krámy.

Když na počátku roku 1880 začali manželé Náprstkovi připravovat první výstavu lidových výšivek, mohla Teréza Nováková část své kolekce nabídnout a udělala to s potěšením. Zнала se s Náprstkovými od dětství a byla členkou Amerického klubu dam. Účast na výstavě z ní poprvé učinila oficiální reprezentantku litomyšlské lidové kultury. Byl v tom paradox, protože Novákoví se usilovně snažili dostat zpět do Prahy a svůj (nakonec téměř dvacetiletý) pobyt Litomyšli chápali jako vyhnanství.

Mladá Teréza Nováková se ovšem touží realizovat především jako umělkyně – spisovatelka. Tomu podřizuje většinu svých aktivit mimo rodinu. Udržuje bohatou korespondenci s pražskými spisovateli, respektive spisovatelkami (K. Světlá, E. Krásnohorská) a pracuje na malých romanticky laděných povídkách z měšťanského prostředí, které nabízí právě Krásnohorské k publikování v *Ženských listech*.⁶ Zatím neúspěšně, ale objevuje se „vedlejší efekt“, motivace přispívat do regionálních a ženských časopisů jednak jako umělkyně, jednak, a to se ukáže mnohem důležitější, jako publicistka, dokonce redaktorka pravidelných rubrik.

Tímto ženským časopisem se vedle poličské *Jitřenky*, kde vyšlo několik publicistických i beletristických příspěvků, stala v Olomouci vydávaná *Domácí hospodyně*.⁷ Teréza Nováková tady začala publikovat v roce 1886.⁸ Založila pravidelnou

4 HORSKÁ, P.: *Naše prababičky feministky*. Praha 1999. Zde je zmíněna i žurnalistická činnost. LENDEROVÁ, M.: *K hřichu i k modlitbě*. Praha 1999; POLIŠENSKÝ, J. – OSTROVSKÁ, S.: *Ženy v dějinách lidstva*. Praha 2000; BAHENSKÁ, M.: *Počátky emancipace žen v Čechách*. Praha 2005.

5 ŠTĚPÁNOVÁ, I.: *Teréza Nováková*. Praha 2008.

6 SVADBOVÁ, B.: *Z lidské sonáty*. Praha 1988.

7 Šéfredaktorkou *Domácí hospodyně* byla členka dámského odboru olomouckého muzea M. Procházková. Časopis vycházel v letech 1883–1893.

8 Korespondence T. Novákové a M. Procházkové je součástí pozůstalosti Terézy Novákové LAPNP.

rubriku *ženských* fejetonů, nazvanou *Hovory po práci* (název se v průběhu jednotlivých ročníků měnil) a vedle toho přispívala i dalšími články s širokou škálou témat včetně etnografických. Rychle se ukázalo, že časopis se bez ní vlastně neobejde a zároveň je tady možné sledovat osobní vývoj autorky. Šéfredaktorka a vydavatelka M. Procházková byla zajímavá emancipovaná a angažovaná žena, *Hospodyni* však vedla v konzervativním, tradičním a poněkud mentorském duchu. T. Novákové to zpočátku (příliš) nevadilo, ale postupně se postoje obou redaktorek začaly vzdalovat. Rozcházele se především v názorech na interpretaci literárních děl s ženskými protagonistkami a děl ženských autorek (G. Sandová, Ibsen, Bjørnsen, Strindberg, B. Němcová). Sama Nováková v té době teprve svůj názor hledá, je nejistá, řídí se spíš intuicí a bude jí trvat ještě řadu let, než zaujme vyhraněná a argumentačně podložená stanoviska. Navíc ctí „naladění“ časopisu a je tedy ochotna ke kompromisům.

Ne ale vždycky. V momentě, kdy se začalo jednat o českou realistickou vesnickou prózu (příznačné je, že v dobových textech se často zaměňují adjektiva *realistický* a *naturalistický*), se spory vyhrtyly: „*Budete-li psát o realismu, prosím Vás, velebte ho jen pokud drží se mravních zásad. Neschvaluji vše (...) I u Preissové viděla bych ráda jinou látku než stále jen kleslost ženskou probírat. Ženy to není důstojno,*“ píše M. Procházková.⁹ Na takové omezení ovšem Teréza Nováková nepřistoupila: „*Ne lze popřít, že Pastorkyňa¹⁰ má v sobě mnoho nejtemnějších stránek lidského života (...), že jest to drama pravdivé, o tom poučila spisovatelka veřejnost sama (...). Zevní forma dramatu, až úzkostlivě slušnost zachovávající, nemá nic pohoršlivého. (...) Mnozí řeknou, že černá tato malba nemá nijakého mravního významu, leč snad právě vyličením těch kterých vášni chtěla básnířka poukazovati k tomu, v jaké příčině by měly příslušné kruhy zušlechtovati lid venkovský a jakých pudů kořeny z mysli jeho vyvracovati. A dále – kdož ví, zdali ve svém zbabělém, hříšném a přece spoluobčany vyhýčkaném Števovi nechtěla na pranýř postaviti ty muže, již pošlapavše svévolně jeden květ, zcela bezstarostně těší se z vůně druhých? Z ženského stanoviska měly bychom autorce za stigmatizování podobné mužské zbabělosti býti vděčny.*“¹¹ Tady se prolíná rovina literární, etnologická i feministická, i když zatím v nehotové formě.

Na stránkách *Hospodyně* se mohly realizovat feministické a kulturně historické zájmy T. Novákové. Z cyklu medailonů ženských mýtických a historických postav, který tady vycházel, vznikl *Slavin žen českých*.¹²

Hospodyně posloužila rovněž jako tribuna k popularizaci právě se rodící odborné etnografie. Objevují se tu zprávy o výstavkách lidového (národního) vyšívání,

9 Dopis M. Procházkové z 18. prosince 1890, LAPNP, pozůstalost T. Novákové.

10 PREISSOVÁ, G.: *Její pastorkyňa*. Premiéra dramatu 1890, premiéra opery L. JANÁČKA (libretem je text dramatu) 1904.

11 NOVÁKOVÁ, T.: *Spisovatelky ve službě realismu – naturalismu* (3. pokračování). Domáci hospodyně 8/1891, s. 62–63.

12 NOVÁKOVÁ, T.: *Slavin žen českých*. Praha 1894.

organizovaných spolky paní a dívek a v 90. letech, ve slavném *výstavním* desetiletí, se národopis stává neodmyslitelnou součástí časopisu. T. Nováková v té době zintenzivnila kontakty s Josefou Náprstkovou¹³ a věnovala se na výzvu výboru, který připravoval expozici české chalupy, s velkým nasazením sbírání materiálů v terénu. Atmosféra byla příhodná i pro uveřejnění už několik let připravené monografie o litomyšlském kroji, *Kroj lidový a národní vyšívání na Litomyšlsku*.¹⁴

Zemskou jubilejní výstavu přiblížila T. Nováková čtenářkám především z ženské perspektivy, položila důraz na prezentace a exponáty, které byly výsledkem činnosti žen. Devátým ročníkem *Hospodyně* prochází seriál příspěvků nazvaný *Ženská práce na Zemské jubilejní výstavě*. Ona sama byla takovou „pracující ženou“, i když to zamlčuje. Měla velkou zásluhu jak o českou chalupu, tak o expozici výšivek v Průmyslovém paláci, kde byl zastoupen i litomyšlský spolek paní a dívek (jehož starostkou byla T. Nováková). Litomyšlsko bylo po stránce lidové kultury reprezentováno skutečně důstojně.

V tomto období byla Teréza Nováková už relativně známou publicistkou a národopisnou sběratelkou. Dostala stipendium Svatoboru, aby mohla pokračovat v národopisných sběrech a výzkumech ve východních Čechách, pomáhala připravovat litomyšlskou a částečně i poličskou národopisnou výstavku a jako jedna z několika málo žen dostala možnost publikovat v právě založeném Českém lidu. Nový žánr, odbornou studii, si vyzkoušela ve své monografii, která byla oceněna Čeňkem Zíbrtem. V Českém lidu uveřejnila tři studie.¹⁵

V přípravném období před Národopisnou výstavou, které bylo poznamenáno hlubokými teoretickými i osobními rozpory mezi autory české chalupy a antropologicky a sociologicky orientovanými Masarykovými realisty (což přispívalo k odbornému profilování disciplíny), stáli mnozí venkovští sběratelé před dilematem, zda sbírat pro výstavu nebo pro „*konkurenční podnik*“ iniciovaný kroužkem české chalupy – selskou síň v Národním muzeu. Teréza Nováková se rozhodla spolupracovat s oběma směry. Z Litomyšle si mohla luxus takové neutrality dovolit.

Přesně v době Národopisné výstavy se však Nováková mohli konečně přestěhovat do Prahy a zároveň s tím dostala Teréza Nováková nabídku Lubora Niederla, aby napsala stať o českých krojích, vlastně první syntézu toho druhu, pro reprezentativní dílo o Národopisné výstavě.¹⁶ Mimo R. Tyršové, která odmítala jakoukoli spolupráci

13 Viz SVADBOVÁ, B.: *Z lidské sonáty*.

14 NOVÁKOVÁ, T.: *Kroj lidový a národní vyšívání na Litomyšlsku*. Monografie vycházela v 11 pokračováních v 7. ročníku *Domácí hospodyně* 1890 a zároveň byla připravena k tisku pro olomoucké nakladatelství Kramář & Procházka. Vročení publikace je 1890, ale vydána byla na jaře 1891.

15 *Z obcí nábožensky smíšených na nejzazším východě Čech*. Český lid 1, 1892, s. 484–488; *O rozličném nádobí a náradí na Litomyšlsku*. Český lid 2, 1893, s. 391–402; *O lomenicích statků, chalup a baráků na Litomyšlsku*. Český lid 5, 1896, s. 550–559.

16 NOVÁKOVÁ, T.: *Kroj český*. In: *Výstava Národopisná československá 1895*, Praha 1896, s.151–171.

s realisty, k tomu byla jedinou kompetentní autorkou. Byl to ale akt, který porušil křehkou neutralitu a vyvolal konflikt s Čeňkem Zíbrtem.¹⁷ Poslední studie odevzdaná do Českého lidu se tak zdržela několik let.

Teréza Nováková přenesla svůj další zájem spíše k vlastivědným publikacím,¹⁸ a pokud se objevila potřeba zpracovat etnografické téma, byla k dispozici platforma Národopisné společnosti.¹⁹

Praha znamenala především založení ženského intelektuálně zaměřeného časopisu *Ženský svět*.²⁰ Teréza Nováková se na tuto práci připravovala už v Litomyšli a její rozhled po světové literatuře, kultuře a soudobém ženském hnutí dával oprávněnou naději, že funkci šéfredaktorky zvládne na vysoké úrovni. Vykonyvala tuto práci jedenáct let a *Ženský svět* byl časopisem srovnatelným s tehdejšími evropskými ženskými periodiky. Pochopitelně, že časopis přinášel i etnografické materiály a že sem přispívaly i ženy, které mají své místo v dějinách oboru, například V. Havelková, M. Wanklová, B. Hoblová, E. Fryšová nebo O. Stránská-Absolonová (matka D. Stránské).

Vedle této práce se autorka soustřeďovala na své umělecké projekty. Prakticky okamžitě po přestěhování do Prahy si ujasnila, že východní Čechy, které tolik toužila opustit, jsou pro ni nenahraditelným zřídlem tvůrčí inspirace a že pouto, které ji k nim váže, nesmí přerušit. Prakticky každý rok trávila alespoň část léta na Litomyšlsku a vlastně pokračovala v etnografických výzkumech. Ne už pro odborné studie, ale pro velkou vlastivědnou monografii Čechy²¹ a zároveň i pro literární zpracování.

Příznačné je, že výpisky, které si pořizovala v terénu v 90. letech, a poznámky vzniklé později, po přelomu století, se ani formou, ani obsahem příliš neodlišují. Metodika zůstává stejná. Vždycky, když přijde do obce, zaznamená nejdříve kostel (katolický – evangelický), hřbitov(y), školu, naváže kontakt s učitelem (farářem), a jak postupuje čas, vlastně se jen vrací ke starým známým spolupracovníkům. Díky talentu jednat s lidmi rychle pochopí, kdo je v obci zajímavou figurou, a snaží se s ním dohovorit. Vnímá přitom zjev, mimiku, melodii řeči a dialekt, oblečení, sociální zázemí, názory, vystihne vztah dotyčného k okolí zachycením charakteristické příhody (například 1893²² v chalupě u Šmatlánů v Bystré si o hospodáři, který se

17 ŠTĚPÁNOVÁ, I.: *Teréza Nováková a český kroj na Národopisné výstavě československé*. Acta Universitatis Carolinae Studia Ethnographica VIII, 1995, s. 67–78.

18 ADÁMEK, K. V. – NOVÁK Th. – WIRTH, Z. – NOVÁKOVÁ, T.: *Čechy východní*. Čechy, sv. 13. Praha 1905.

19 NOVÁKOVÁ, T.: *Východočeské lomenice*. Národopisná společnost čsl. 1903; *Lidové zvyky na venkovských městech v létech sedmdesátých*. Národopisný věstník 3, 1908, s. 145–156.

20 *Ženský svět*, orgán Ústředního spolku českých žen, vycházel v letech 1897–1935.

21 ADÁMEK, K., V. – NOVÁK, Th. – WIRTH, Z. – NOVÁKOVÁ, T.: *Čechy*, sv. 13. *Čechy východní*, Praha 1905.

22 NONM, Národopisné výpisky a zápisky z let A 232, 1893–1895, Bystré.

živí tkalcováním, poznamená, že je to svérázná osobnost. Nechodí do kostela, protože se starým (evangelickým) farářem se pohádal už před léty a s novým nedávno. Kvůli kostelnímu zpěvu, protože farář „krátí písně“, nedovolí přezpívat všechny sloky, jak to má Šmatlán rád). Takové postavy jsou velmi inspirativní pro umělecké ztvárnění.

Mnoho pozornosti věnuje Teréza Nováková pamětníkům. Setkává se ještě s generací, která pamatuje napoleonské války (války „francouzské“ a „ruské“), a pochopitelně ji zajímají také vzpomínky na rok 1848 (*Na Librově gruntě*). Lidové komentáře a interpretace historických událostí jsou originální a někdy nepostrádají humorné momenty. Autorka ale stejnou důležitost připisuje třeba léčitelství, stravě, výroční a rodinné obřadnosti a rodinnému životu vůbec, dokumentuje (i náčrtly půdorysů) vybavení interiérů, zabývá se lidovými řemesly.

Teréza Nováková při svých výzkumech pracovala zdánlivě bez systému, improvizovaně, podle momentální situace, ale dokázala zachytit skutečně maximum informací jak z oblasti materiální, tak i duchovní a sociální kultury. V poznámkách se dají vystopovat drobné motivy nebo informace, které se potom objeví ve vrcholném uměleckém ztvárnění. Příkladů je nepřeberné množství. Více méně náhodně lze vybrat doklady, transformované třeba v *Dětech čistého živého*,²³ nebo charakteristiku zajímavé staré ženy, *rozpuštěnou* v několika povídkách.²⁴

Realie, s kterými autorka pracuje, jsou věrně odpozorovány v terénu, mají všechny atributy esteticky hodnotných předmětů z oblasti lidového výtvarného umění a řemesla, ale spolu se sociálními, náboženskými, psychologickými a dalšími souvislostmi spoluvytvářejí skutečně realistický obraz, rámovaný uměleckou vizí. Fakta, která autorka užívá, jsou často velmi drsná a vyúsťují v tragické drama. Ona

23 NONM A 232 Národopisné výpisky a zápisky 1893–1895 (září 1893, Česká Rybná): „*Na škole je učitel Chalupník – katolík a podučitel Jandl – evangelík. Podučitel je z Proseče, vychoval ho bývalý starosta Vávra. Tento Vávra – lidový mudrc a veliký čtenář přiznával se k sektě tzv. adamitů, jež však mezi sebou abrahamité si říkají, poněvadž uznávají jen to, co bylo před Abrahamem. Nemají kněží, Kristus jest jim velkým prorokem, nikoli synem božím. Bibli považují za knihu moudrou, ale lidského skládání, váží si z ní nejvíce žalm 4.*“

24 NONM A 235 Poznámky z cest po Třebovsku a německém Litomyšlsku 1898–1902: „*Ve Sloupnici navštívili jsme babičku Šplíchalovou, ženu neobyčejnou, matku starostovu. Byla by to důstojná postava do sbírky našeho lidu. Jest hezká, výrazné tváře a očí, kulaté postavy spíše menší. Rodačka jest z Heřmanic českých, dcera z evangelické rodiny Čapkovy, která již za pronásledování 1733 se připomíná. (...) Starší sestra její babičky ještě musela sedět v kládě, poněvadž četla zakázané knihy. (...) Vypravovala pověsti o Heřmanicích, které prý byly kdysi městem, avšak se potopily a propadly (...). Jest velmi výmluvná, mluví čistě, nadšeně, neustále rozumuje o božích cestách. Hlas její jest mocný, ač o sobě říká, že nemá už ten hlas jako měla, když držela nedělní školu. Shromažďovala kolem sebe děti školní i škole poněkud odrostlé, četla s nimi, zpívala, vykládala jim Písmo. (...) Také jim vždy o červených vejcích neb o Mikuláši uchystala nějakou radost, vajíčka kupovala cukrová, ne malovaná, to měli doma. Má teď svých žáků plnou vesnici. Předplácela si mnohé spisy a časopisy, nyní již jen Bethanii a Přítele dítek. (...) Nynější stavení jest nové. Stařenka nepřestává starého litovati, takového pohodlí že v něm mítí nebude, jako měli ve starém. Sama bydlí dosud ve staré vejměnkářské sednici...“*

sama, životem neobyčejně těžce zkoušená, považuje v některých případech za nutné zmírnit celkově až depresivní vyznění doslovem (např. *Děti čistého živého*).

Pochopitelně, že ani excelentní odborná znalost reálií nezaručuje, že jejich převedení do beletristické formy napomůže ke vzniku skutečného uměleckého nadčasového díla. K tomu je třeba něco víc než odborná znalost. Dar uměleckého talentu se také musí rozvíjet a kultivovat, ale bez něj zůstává veškeré úsilí prázdnou formou. Zároveň ovšem je třeba i sociální inteligence, která vystihne společenskou potřebu prací s určitou tematikou. Pochopitelně, že tato potřeba, aktuálnost, je časově omezená. Jen dílo skutečné (umělecké) kvality, které má v sobě lidské, v nejlepším smyslu slova antropologické poselství, „přežije“. Takové dílo bývá polyfunkční a může být zpětně používáno jako etnologický pramen.

Prameny a literatura:

Literární archiv Památníku národního písemnictví, (LAPNP) fond: Pozůstalost Arne Nováka a Terézy Novákové.

Archiv Národopisného oddělení Národního muzea, (NONM) fond: Soubor národopisných archiválií z pozůstalosti spisovatelky a národopisné badatelky Terézy Novákové.

Archiv Regionálního muzea v Litomyšli, fond: Teréza Nováková.

ADÁMEK, K. V. – NOVÁK, Th. – WIRTH, Z. – NOVÁKOVÁ, T.: *Čechy, sv. 13. Čechy východní*. Praha 1905.

BAHENSÁ, M.: *Počátky emancipace žen v Čechách*. Praha 2005.

Domácí hospodyně. Čtrnáctidenní list věnovaný milé naší ženské pleti československé, jakož i všem ctitelům spořádaných domácností. Redakcí MILOSLAVY PROCHÁZKOVÉ v Olomouci, r. 1–10, 1883–1893.

HORSKÁ, P.: *Naše prababičky feministky*. Praha 1999.

HOSTOMSKÁ, A.: *Opera. Průvodce operní tvorbou*. Praha 1963.

NOVÁKOVÁ, T.: *Kroj český*. In: Výstava národopisná československá 1895. Praha 1896, s. 151–171.

NOVÁKOVÁ, T.: *O lomenicích statků, chalup a baráků na Litomyšlsku*. Český lid 5, 1896, s. 550–559.

NOVÁKOVÁ, T.: *O rozličném nádobí a nářadí na Litomyšlsku*. Český lid 2, 1893, s. 391–402.

NOVÁKOVÁ, T.: *Kroj lidový a národní vyšívání na Litomyšlsku*. Olomouc 1890.

NOVÁKOVÁ, T.: *Z obcí nábožensky smíšených na nejzazším východě Čech*. Český lid 1, 1892, s. 484–488.

OPELÍK, J. (eds.): *Lexikon české literatury 3/I. M–O*, heslo: Teréza Nováková, s. 585–587.

- POHORSKÝ, M. (red.): *Dějiny české literatury III*. Praha 1961.
- POHORSKÝ, M. (red.): *Dějiny české literatury IV*. Praha 1995.
- SVADBOVÁ, B. – ŠTĚPÁNOVÁ, I.: *Národopisné práce Terézy Novákové*. Český lid 80, 1993, s. 109–117.
- SVADBOVÁ, B.: *Z lidské sonáty*. Praha 1988.
- ŠŤASTNÁ, J.: *Litomyšlsko a národopisná činnost Terézy Novákové*. Časopis přátel starožitností českých 67, 1959, s. 27–32.
- ŠTĚPÁNOVÁ, I.: *Teréza Nováková*. Praha 2008.
- Ženský svět. List paní a dívek českých. Orgán Ústředního spolku žen českých*.
Redaktorka TERÉZA NOVÁKOVÁ, r. 1–11, 1896–1897

Abstract

Penetration of Domains and Genres in the Realistic Prose Written by Teréza Nováková

This study deals with the personality of the writer Teréza Nováková (1853–1912). The author and her work is a classic example of the domain and genre penetration at the turn of the 19th and 20th century. The attention of society turns distinctively to folk culture and ethnology now shapes up as a scientific branch. Realism dominates the literature and rural themes are very actual. Many personalities are able to interconnect science and art and to engage themselves in both directions. T. Nováková is one of them and, moreover, she brings in the publicistic and journalistic genres, as well as the aspects of struggle for women's emancipation.

Keywords: Teréza Nováková – Folk Culture – Realistic Prose – Woman's Emancipation

Uherské cesty Boženy Němcové (K některým národopisno-cestopisným dílům)

Markéta Palowská

„Ráda bych cestovala – a sice letos do některých krajů Slovenska. Trenčín, Lip-tov – Turčany, Oravu, Zvoleň – Hont – Novohradský kraj, to by byly první, které bych si přála seznat. Cíl můj je, poznat co možná život slovanského národu a vyličit ho věrně, pravdivě, jak je. V Perlich – v Babičce – poznáte, seč jsem. Já se přece-ňovat nechci, ale to vím, co se týče poznání národního života, národní poesie a řeči, že by žádný muž tak ji nevyčerpal – nechci říci snad nepoznal – jako já. Jsou jisté věci, které jen oko ženské poznat může, do všech tajností domácího života nedá se cizinci nahlédnout, ba vím, že ani domácím mužským ne. A na Slovensku, jak i Vám dobře známo, leží ohromné poklady, o jichž dobývání se nikdo nestará, alespoň ne v té míře, jak by se mělo a mohlo starat, a to ne na pravých místech.“¹

Život české spisovatelky Boženy Němcové (před 1820–1862) je jedním z nejzajímavějších, co se literárního světa týče. Už nejasný původ jejího narození ji možná předurčil k životní cestě plné radostí, ale především strastí. Děvčátko, pokřtěné snad ve Vídni, trávící svá ranná dětská léta uprostřed Ratibořického údolí, posléze slečna, vychovávaná na zámku v nedalekých Chvalkovicích, ale také krásná mladá žena, nedobrovolně provdaná za podstatně staršího muže. Sňatek s tehdejší úředníkem finanční stráže Josefem Němcem (1805–1879) znamenal pro Boženu – tehdy ještě Barboru či slečnu Betty – velké citové zklamání, současně však novou životní etapu, díky níž se v podstatě stala českou spisovatelkou. Josef Němec byl pro své vlastenecké přesvědčení rakouskými úřady přesunován z místa na místo. Rodina, která se postupně rozrostla o další čtyři členy, trpěla nedostatkem finančních prostředků. Božena však měla možnost poznávat nové kraje. Nasávala jejich atmosféru, zapisovala lidová vyprávění, zaznamenávala cestopisné údaje, poznávala národní charaktery. Záhy vznikaly první pohádky, povídky, ale také velmi cenné cestopisné a národopisné črty. A právě na poslední dvě jmenované oblasti je zaměřen tento příspěvek. Jeho účelem je poukázat na bohatství informací, které nám spisovatelka ve tvorbě tohoto typu zanechala, a vybidnout k úvahám nad jejich dalším využitím, především v oblasti národopisu a historie, ale i zeměpisu, biologie, sociologie, demografie a dalších disciplín. V každém z jejich cestopisných děl nacházíme základní informace o místech, jimiž projíždí, městech, které navštěvuje, charakteru lidí, se kterými se setkává – přičemž si všímá národnostního složení, nářečních výrazů, vzájemného soužití více etnik, chování, zvyků, obyčejů, zaměstnání – poskytuje podrobný popis krajiny,

1 Z dopisu B. Němcové A. V. Šemberovi 4. 5. 1855.

v němž se soustřeďuje na přírodní poměry a zeměpisné útvary, místy se rozepisuje o druzích rostlin. Je toho mnoho, co lze z cestopisů Němcové vyčíst.

Předmětem úvah jsou cesty Boženy Němcové do Uher, které podnikla v letech 1851, 1852, 1853 a 1855.² Uhry, tehdejší součást habsburské monarchie, byly mnohonárodnostním územním útvarům s převahou maďarského etnika. Podle sčítání lidu z roku 1846 (mezi léty 1850–1870 se v říši sčítání obyvatel oficiálně neprovádělo) žilo v Uhrách celkem 14 409 108 obyvatel, z toho 5 380 827 (37,3%) Maďarů, 2 477 811 (17,3%) Rumunů, 1 842 320 (12,8%) Slováků, 1 487 737 (10,3%) Němců, 1 236 308 (8,5%) Chorvatů, 1 035 416 (7,2%) Srbů, 478 310 (3,3%) Rusínů, ostatních 470 409 (3,3%).³ Němcová, která se do Uher dostává z nutnosti kvůli manželovu zaměstnání a jeho politickým postojům, má možnost poznat způsob života a kulturu tamních obyvatel. Nejvíce se zajímá o Slováky, kteří jsou oproti Maďarům v menšině, ale kteří jsou – stejně jako Češi – především Slované. Myšlenka slovan-ské vzájemnosti nabývala v době tzv. bachovského absolutismu na síle a soudobí umělci se snažili na ni ve své tvorbě upozornit. V dílech Boženy Němcové je jasně patrné soucítění s chudými a utlačovanými – nejen národy.

1. cesta do Uher – duben, květen 1851 – Miškolec (Miskolc)

Svou první cestu do Uher podnikla Němcová na jaře 1851 po jmenování Josefa Němce komisařem v Miškolci (Miskolc). Na základě této cesty vzniká její dílo *Vzpomínky z cesty po Uhřích*. Vyšlo poprvé v roce 1854 v časopisu Lumír.⁴

Vzpomínky z cesty po Uhřích

„... ve čtyry hodiny ráno seděla jsem již zase ve voze a jako na perutích letěli jsme úrodnými rovinami Moravy k uherským hranicím...“

Tak popisuje Němcová začátek své cesty do Miškolce. Všimá si pečlivě složení obyvatel, kteří s ní cestují a které potkává: „Z Gänserndorfu až do Prešpurku (Bratislavy) záležela moje společnost nejvíce z chudých rodin z Moravy, které jely do Prešpurku najmouti se přes leto do roboty, (...) Z Prešpurku bylo mnoho židů uherských a již převládala řeč maďarská. V Galantě slyšela jsem první cikánskou

2 Příspěvek vznikl z autorčina zájmu o život a dílo B. Němcové, z pozice etnografky a členky Společnosti Boženy Němcové v Praze. Je částečným využitím materiálů z autorské výstavy *Krásná Barbora – odvážná Božena*, uskutečněné v Ostravském muzeu na přelomu let 2006 a 2007, poznatků ze soukromé návštěvy Sliače a muzejní spolupráce s maďarským Herman Ottó muzeem v Miškolci.

3 MĚSÁROŠ, J.: *Osobitosť historických podmienok riešenia národnostnej otázky Habsburskej ríše v revolučných rokoch 1848–1849*. In.: MĚSÁROŠ, J.: *Zložitá hľadanie pravdy o slovenských dejinách*. Bratislava 2004, s. 88.

4 *Zpomínky z cesty po Uhřích*. Lumír 4, 1854, č. 1, s. 17–20, č. 2, s. 40–45, č. 3, s. 64–67, č. 4, s. 89–93, č. 5, s. 114–116, č. 6, s. 139–140.

Pamětní deska v lázních ve Sliachi připomínající zdejší dva pobyty Boženy Němcové. 2008, M. Palowská.

bandu, (...) V Náně, první to štací za Ostrihomem, přisedl houfek studentů, veselých to hochů...“

Pečlivě zaznamenává detaily krajiny a názvy obcí, chování a oděv obyvatel („... Maďarky milujou velmi šperk a nápadný šat, a kdyby i ostatní šat nebyl zcela v pořádku, náramek a mandel prstenů musí být.“) a další záležitosti. O Miškovci podává – mimo jiné – tyto informace: „Miškovec má as 25 000 obyvatelů, je rozsáhlé, ale nepořádně stavěné město. Široká hlavní ulice je spolu i náměstí, a tam jsou i nejpořádanější stavení privátní i veřejná, stoliční dům, divadlo (ještě nedostavené) a dlážděné chodníky podél domů, tak jsou také nejlepší sklepy (krámy); „sklepník“ zove se kupec. Kdo si všimne trochu těch jmen na štítech, pozná už dle těch, že tu velmi málo řemeslníků a obchodníků Maďarů; a kdyby si i maďarskou koncovku zavěsil, přece poznati na první doslech slovanský význam. Němci a židé si namnoze jmena zmaďarili docela, jestli dříve nějaký význam měla.“

Velmi dobře si všímá staveb a vyjadřuje rozhořčení nad rozdíly mezi panskými domy a staveními chudých lidí: „... Stavení jsou z bláta vystavena (tak zvaných vepřovic), u pánů šindelem, u prostých slamou pokrytá; (...) Sprostší lid má domky malé, okénka v nich o málo větší než dlaň, která za celý rok se neotevrou, takže

člověka puch ztuchliny až zarazí, když do takového stavení vejde. Jak ale zajde až do odlehlejších ulic, kde jsou „sedliacké“ chyše, tam je teprv nepořádek; to jsou jen baráky splácané z bláta, do nichž světlo boží těmi malilinkými okénky ani zasvítit nemůže... (...) Uherské bláto je světoznámé, ale kdo ho neviděl, ten si o něm nemůže udělati poněti...“

Po krátké exkurzi o vinných sklepech a způsobech stolování a družích stravy v jedné maďarské rodině se Němcová zmiňuje o existenci nedalekých termálních lázních Tapolca (Miskolctapolca) a lázních Diósgyőr (Diósgyóri-vár). Z dalších měst na trase jmenuje Edelény, městys Sv. Petr a mnoho dalších.

Čím se Němcová nejvíce zapsala do mysli obyvatel Miškolce, je podoba místního tradičního trhu:⁵ *„A což teprv hlučný bývá „jarmok“ ! (...)V hlavní ulici jsou boudy, kde mají střížní zboží, hotové šatstvo čepčiarky, čipkárky (krajkářky); žid má vyložený krámeček s falešným zlatem, okolo něhož se mladý lid tlačí, tu opět vlajou s krámku barevné stuhy (kalouny, pentle), tu má šátky na zemi vyložené, tu opět obdivujou krám kočujícího kupce, tu prohlížejí se vyšívané „širice“ a „guby“, tam opět stojí chudina okolo krámu, na němž viděti obnošené šatstvo, vojenské staré uniformy bez prýmů i s prýmy, šaty paninské, fraky a kaputy, zimní, letní, kalapy mužské i ženské klobouky vybledlých barev a prastarých vzorů, historii mód půl století mohl by číst s té rohatiny. (...)*

Jakých to rozmanitých krojů! (...) Tu se žene několik městských řemeslníků sprostších v přiléhajících gatěch, v kamizolkách, samá šňůra, v malém klobouku s perem, tu zase jiní v kaputech; tu obklopili mladí pánové polo ve francouzském, polo v maďarském kroji ustrojení několik slečinek a nedaleko kupujou „parobci“ svým frajerkám (milenkám) medovníky, prsténky, stuhy a ručníky (šátky) a ony jim navzájem péra a kytky za kalapy.

Velmi pěkně vyhlíží mladý takový šuhaj, když má volně přes rameno přehozenou širicu a od klobouku mu vlájou péra. Širica je z bílého flanelu, na způsob burnusu, má široké rukávy, které se ale jen v zimě potřebují, v letě jsou obyčejně při konci sešité a slouží co kapsy, límec je čtverhranný a jde dopolo zad, délka její je po kolena. Zpředu a po celém límci je hedvábím pěkně vyšita. Lemována je všude červeně. Jsou k tomu zvláštní krejčíři, kterým říkají „širičiari“. I zemani nosili při posledním sněmu takové širice přes sebe; někteří páni mají je z šedého flanelu zeleně vyšité aneb hnědé modře a tak dle chuti, ale bílé jsou pěkné. (...)

Než přešel trh, uslyšel člověk hovor latinský, slovenský, srbský, francouzský, německý, maďarský, židovštinu a cikánskou hantýrku...“

V další části *Vzpomínek* líčí Němcová cestu do Jagru (Eger) a opěvuje jagerské vinice, sklepy a víno z nich vzešlé, srovnává jejich množství a kvalitu s miškoleckými. Zmiňuje se o bohatství zahrad, kráse domů, opět o krojích místních obyvatel,

5 V Miškolci je nyní v obnově pamětní deska Boženě Němcové, která byla donedávna umístěna právě v prostoru starého městského trhu.

cikánské muzice a také o jagerských trzích. Krátce pak líčí atmosféru v hostinci v Harsány.

Spisovatelka nešetří emocemi, když v další části svého cestopisu pojednává o charakterech a způsobu života Slováků a Maďarů: „...*Hrdý je Maďar, ano, náramně hrdý, a magyar ember jediné velký, slavný! – Nezná jen svůj – vlastně on nezná jiný národ, a svůj také ne, sice by věděl, že je malý a těch reků že se málo z jeho krve zrodilo, nechlubil by se, od něho že všechno pochází, on že zem zvelebil, on že učitelem a pánem ostatních a jeho (ta chudá) řeč že je nejkrásnější! – Krásná je ctnost – národní pycha, ale nesmí být nespravedlivá, uznávat musí práva druhého, by se jmenovat mohla ctností! Maďar všechny ostatní národy v jedné říši s ním žijící považoval (navzdor tomu zdánlivému bratrství) za své poddané, ale nejpopvrženější mu byl Slovák, ten dobrý, tichý jeho soused, ponížený sluha, pracovitý dělník, přičinlivý jednatel a zaopatřovatel nejpotřebnějších mu věcí, který mu nejvytrvalejších bojovníků posílal, tomu by chtěl upřít důstojnost člověka. (...)*

Maďarky nemají mnoho dětí, obyčejně dvě tři, a na těch nevisí s velkou láskou a pečlivostí. Život panuje u selského lidu patriarchální, otec je hlava rodiny a děti, svobodní nesvobodní, žijou u něho a jemu pracují. Těž u vyšší třídy jen mužská hlava platila, dceři ani věno dáno nebylo. Ani u těchto není poměr rodinný tak srdečný a útulný, jak by měl být, a poměr manželů je velmi svobodný; někteří srozuměvše se, žijou každý v jiném poměru, jiní zase se rozejdou jeden vpravo, druhý vlevo, aby se teprv po dlouhém čase anebo nikdy více nesešli, a takováto manželstva byla věci tak obyčejnou, že nikomu nenapadlo tím se urážet. Vůbec je obcování mužského pohlaví s ženským velmi svobodné a konverzace vede se ve společnostech někdy tak závadná, že by paní z „auslandu“ neslušností, ne-li hůře, nazvala ten zvyk zakořeněný, jenž nikomu zde nezdá se být hříchem...“

Cestopis pokračuje líčením plavby parolodí po řece Tise a následnou jízdou po železnici do města Szolnoku: „*Železnice od Szolnoku k Pešti táhne se samou rovinou až k Pešti; první štace od Szolnoku je Abony a vpravo dolů táhnou se kečkemétské pusty,⁶ druhá štace je Cegléd a mezi nimi leží Világos. (...)Večer přijeli jsme do Pešti a ráno jeli k Vídni...“*

V polovině května ukončila Božena svůj pobyt v Uhrách – odjela do Prahy za synem Jaroslavem, který byl nakažen tyfem. („*Bylo ujednáno, že dále ještě se podívám, ale čekal mne list, jehož obsah mne donutil rychle do Prahy se navrátit.*“) Začátkem zimy sama onemocní (projevuje se postupující rakovina dělohy a přidává se bolestivé onemocnění sleziny). Rodinného lékaře Josefa Radomila Čejku (1812–1862), churavého v té době tuberkulózu, střídá jeho přítel Vilém Dušan Lambli (1824–1895). Díky Lamblovi se Němcová nejen na čas zotavuje, ale seznamuje se také se sestrami Johannou a Sofií Rottovými (spisovatelky Karolina Světlá –1830–

6 Výraz *pusta* znamená dvorec (dle poznámky B. Němcové).

1899 a Žofie Podlipská – 1833–1897). Obě ženy se stávají důvěrnými přítelkyněmi Němcové (zvláště Sofie) a sám Lambl její láskou. Na Vánoce přijíždí Josef Němec do Prahy a v lednu 1852 jsou manželé Němcovi přítomni na svatbě Johanny Rottové s profesorem Petrem Mužákem (1821–1892). V květnu 1852 umírá Němcové přítelkyně Antonie Čelakovská (za svobodna Antonie Reissová, v literárním světě známá jako Bohuslava Rajska – 1817–1852) a hned v srpnu její manžel, básník a překladatel František Ladislav Čelakovský (1799–1852). Mezitím podnikne Božena dvoudenní výlet do Drážďan.

2. cesta do Uher – srpen – říjen 1852 – Balašovy Ďarmoty (Balassagyarmat)

V srpnu 1852 je Josef Němec jmenován vrchním komisařem v Balašových Ďarmotech (Balassagyarmat). Božena za ním tentokrát jede se všemi dětmi a psem Vidákem. Část svého pobytu tráví v lázních ve Sliachi. V Banské Štiavnici ji zaujímá život tamních horníků. V Banské Bystrici navštěvuje politika a publicistu Jána Francisciho-Rimavského (1822–1905), sběratele lidových pověstí. Na základě těchto pověstí sepisuje slovenské pohádky.

Od října 1852 pobývá s dětmi sama v Praze. V tomto roce vzniká v rukopisu její dílo *Z Uher*. Zůstane však nedokončeno a je vydáno posmrtně v roce 1863.⁷

Z Uher

V tomto převážně cestopisném díle líčí Němcová svou cestu z Ďarmot do lázeňského města Sliache v roce 1852.⁸

„Smluvilo se nás několik, že zajedem do Sliache, dílem pro vyrazení, dílem pro potřebu. (...) Přes vesnice Koláry, Velkou Čalomiji, Ipolykeszi, pustu Kápu přijeli jsme na první staci do Balogu, (...) Krajina je pěkná. – Na západ modrají se vysoké hřbety Janovských hor, na jihu pohoří Novohradské se sklání. – Z Novohradské do Hontánské stolice táhnou se vrchy Bereženské a od Krupiny dolů zabíhají vrchy Hrušovského pohoří, nejnižší to výběžek Štávnických hor. Širokou tu kotlinu, ležící mezi těmi vrchami, protéká Ipeľ, plůžic se jako hádě mezi zelenými lučinami, na které každé jaro svoje rmutné proudy vylévá do Dunaje. (...) Dědiny od Ďarmot k Šahám více jsou obydlené Maďary než Slováky. ...Přes Nagyfalú (Velká Ves) a Hídvég přijeli jsme do Palanky, kde začínají Janovské vrchy, (...) Přes Hont a pustu Szurdok přijeli jsme večerem do Šah (Ipolyság), stoličného to města Hontánské stolice.“

7 *Z Uher*: Otištěno v knize B. Němcové *Slovenské pohádky. Z Uher. Zpomínky z cesty po Uhřích...* Litomyšl – Praha, 1863, s. 84–113 (Sebrané spisy B. Němcové, díl 8).

8 Lázně – kúpele Sliach navštívila B. Němcová ze zdravotních důvodů ještě v roce 1855. Oba pobyty připomíná pamětní deska na lázeňském domě Detva (viz příložená fotografie). Němcová však bydlela v sousedním domě Bratislava, který je dnes s Detvou propojen.

Spisovatelčino pojednání o zvyklostech při přijetí pocestných v hostinci vypovídá o dalších povahových rysech Maďarů: „*Kde není hostince, tu ovšem bývá způsobil, že pocestný zajede do kteréhokoli stavení a kúšťok chleba, pohár vína a nuocku pýtá, což se mu všude milerádo poskytne, byť i zcela neznámý byl, nuž ale Maďar, když nemusí, v hostinci nerad bytuje, a vždy raději u „baráta“ nocuje. – (...) Dle maďarského obyčeje nebylo by to pranic divného, kdybychom každou píd' cesty u některého zemana, farára nebo szolgabíró se zastavili, byli hodovali, fajčili, kartuvali⁹ od rána do večera, od večera do rána, nedbajíce, kdy na místo přijdeme a domů se vrátíme.*“

K dalšímu popisu cesty: „*Ze Šah přijeli jsme přes Gyerk, Tompu, pustu Szemeréd a Slatinu (Szalatnya), kde studánka, z níž se rozváží známá po Uhersku kyselka, opět na stacii do Moravec (Zlaté Moravce). – V předešlých dědinách je obyvatelstvo míchané, ale v Moravcích jsou jen Slováci – nazvíce náboženství luteránského.*“

A jako obyčejně se Němcová věnuje popisu stavení a jejich interiérům, tedy stavením slovenským, jež srovnává s maďarskými: „*Tu vidět stavení již pevněji stavené, šindelem kryté, vše vůkol spořádanější než mezi Maďary, (...) Obloky u stavení trochu větší, než bývají u maďarských selských stavení, nábytek v chýžích též tak skromný, vše ale čisté, úpravné. – (...) U luteránů v koutku u stolu almárka, kde bible schována. – Po stěnách v izbě visí „riad krajší“, v pitvoru k obyčejné potřebě. – U katolíků mimo to i obrázky. – Maďar nespí v peřinách, ale žena jeho ráda má mnoho peřin, ...“*

V další části cestopisu se Němcová zmiňuje o vdavkách děvčat: „*Je to mrav v celém tom kraji, že mladí lidé velmi časně do manželského stavu vstupují. – Od dvanáctého do šestnáctého roku je pro děvčata pravý čas, jak je osmnáct-dvacetiletá, zovou ji „stará diouka“.*“

A znovu se setkáváme s podrobným popisem krojů, tentokrát maďarských: „*Ženský kroj liší se poněkud od kroje slovenského v sousedních stolicích. Ženské mají na sobě jedinou krátkou sukni z bílého hrubého plátna. Tílko košile přiléhá těsně k tělu, rukávy mají v letě polo, v zimě zcela dlouhé, do pásku všité. U rukou, na ramenou a při hrdle je košile červeně a modře vyšitá. Před sebe vezmou úzké fěrtušky tmavomodré, uprostřed s červeným páskem, děvčata ale k muzice a do kostela mají též bílé plátěné. – (...)*

„*Mužský kroj neliší se od ostatního mnoho. V zimě vlněné nohavice přilehající, v letě široké plátěné gatě; (...) Když jsme přijeli do Nádasu, ptám se Michala, zdali tam Slováci. On ukazuje bičem na několik ženských v temném šatu, povídá: „Šak ver to človek zďaleka pozná, že Maďari sú. – Maďarka ľúbi čierny šat, Slovenka veselý.“*

9 Kartuvali – hráli v karty (dle poznámky B. Němcové).

Pozornost věnuje Němcová také ženské úpravě vlasů a pokrývce hlavy. Trasu dále líčí obvyklým způsobem: „*Přijedouce na vrch k Elesfalu, viděli jsme tu pojednou věnec Štávnických vrchů a v dolině městečko Bátovce, naši nejbližší stacii. Nad Bátovcemi (Bát, německy Frauenmarkt) mezi vrchami leží městečko Pukanec (Pukantz), kde se robí hrnčířské nádobí, daleko široko známé i oblíbené. – V Bátovcích jsme se rozloučili s milými Moravčany. – V Bátovcích, kde již samí Slováci, byl pan richtár ochoten zaopatřit nám přípřež...“*

Z dalších zástavek na trase jmenuje Němcová dědinu Almáš, Bohunice (Bagonya), poštu ve Steinbachu, výstup na vrchy Hliník a Kalnou. Dále dědinu Vysokou, horu Vartu, Siegelberg, Vindšacht (Windische Schacht).

„... *do Nitranské stolice až k Prešpurku vidět věnec Budínského pohorí, hory Janovské. Nad námi kupí se hory, hlava nad hlavou, nejvýše ční temeno Sitna; ...“* – Tolík k ukázkám z nedokončeného cestopisu Němcové *Z Uher*.

3. cesta do Uher – květen – říjen 1853 – Balašovy Ďarmoty (Balassagyarmat)

V květnu 1853 odjíždí Božena se synem Jaroslavem, dcerou Theodorou (Dora, Bohdanka) a služkou Marií za manželem do Balašových Ďarmot. Synové Hynek a Karel zůstávají v Praze u rodinného přítele, spisovatele Franty Šumavského (Josef František Šumavský, 1796–1857).

Josef Němec je udán pro své politické postoje v revolučním roce 1848. Je zbaven úřadu, nesmí opustit Ďarmoty, dostává velmi malý plat a je vyšetřován policií. Syn Hynek v srpnu ochuraví tuberkulózou, ale zpráva o jeho nemoci, psaná doktorem Lambem, se k Němcové dostává s velkým zpožděním – úřady korespondenci zdržují. Zoufalá matka se v říjnu s Jaroslavem a Dorou vrací do Prahy, kde stráví s Hynkem již pouhé dva dny. 19. října 1853 Hynek nemoci podléhá. 21. října je pohřben na pražských Olšanech. Pohřeb je vyšetřován policií jako pokus o národní manifestaci.

Božena zůstává v Praze sama se zbývajícími třemi dětmi. Marně očekává pomoc některých přátel. Ze společenských důvodů končí přátelství mezi ní a Johannou Rotovou. Z duševní tísně, vyvolané Hynkovou smrtí, se Božena dostává opět psaním. Na mysl jí přicházejí vzpomínky na dětská léta v okolí Ratibořic. Netuší, že během poměrně krátké doby vznikne její nejuznávanější a nejpoblíbenější literární dílo – *Babička*.

Na základě třetí cesty do Uher vzniká Němcové dílo *Uherské město*.

Uherské město. (Ďarmoty). Národopisný obrázek.

Tuto práci B. Němcové lze charakterizovat jako monografii jedné obce. *Ďarmoty* vyšly na pokračování roku 1858 a 1859 v Časopisu Musea Království českého.¹⁰

¹⁰ *Uherské město. (Ďarmoty). Národopisný obrázek.* Časopis Musea Království českého 32, 1858, č. 2, s. 273–286, č. 3, s. 438–453, č. 4, s. 555–568 (r. 1859).

V porovnání s předchozími dvěma pracemi (*Vzpomínky z cesty po Uhřích* a *Z Uher*) nejde o jeden jediný souvislý text, tematicky rozlišený pouze odstavci, ale o charakteristiku jednoho města, rozdělenou – po krátkém úvodu – do samostatně pojmenovaných kapitol: *Živnost, Okolí a hospodářství, Kosba, Žatva, Sadba, Ovoce, Vinná loza, Vinobračka, Statek, Čeled', Obecné řízení, Školy, Povaha lidu*.

Stejně jako v případě Miškolce, poskytuje spisovatelka na začátku pojednání základní informace o městu a jeho obyvatelích: „*Ďarmoty Balašovské jsou stoliční město Novohradské stolice a leží mezi Vacovem a Lučencem na levém břehu Iple v pěkném údolí. – Od Vacova přes Rétság, Vadkert na Ďarmoty a od Ďarmot přes Lučenec vede silnice do horních stolic Slovenska.*

Balašovské jmenují se proto, že patronem jejich byli páni Balassové, mocný to někdy rod, nyní držitelé hradu a panství Modrý Kámen řečeného. (...) Ďarmoty počítají 8 000 obyvatelů, mezi těmi dva tisíce židů, deset rodin Srbů, malou část cikánů; ostatní obyvatelstvo jsou Slováci. – Náboženství je míchané, katolické a luteránské. – Město je dosti výstavné proti jiným městům na dolních Uhřích. (...) Ďarmoty jsou po Uhersku známy, že je tam mimo Debrecín nejvíc bláta, což vskutku pravda. (...) nechť každý hledí přebroditi se, jak může. Proto musí i ženské vysoké boty nositi, jinak by za mokrého počasí ani přes ulici nemohly...“

Po krátkém vyličení podoby ulic a náměstí, zmínce o školách a kostelech, se Němcová jako již tradičně rozepisuje o rozmístění a podobě domů a uspořádání jejich interiérů: „*Uvnitř (chyše) je pitvor (předsíň) s ohništěm a po stěnách visí sprostší riad (nádobí hliněné). Z jedné strany pitvoru je izba, z druhé srub čili komora, kde hospodyně šaty, poživu a rozličné věci mají. V izbě je veliká pec, která bezmála třetinu izby zajímá a z hlíny jen uplácána je...“¹¹*

Po kritickém zamyšlení nad blátem, nečistotou v ulicích města a nemocemi, které takový nepořádek vyvolává, se spisovatelka věnuje popisu městských hřbitovů, katolického i luteránského.

V první kapitole knihy *Živnost* se Němcová zabývá životem řemeslníků a obchodníků, píše též o hudbě. V té souvislosti se zmiňuje především o cikánech: „*Hudebníci po celých Uhřích jsou cikáni. (...) Cikán je rozený muzikant; (...) Mezi plemenem cikánským je muzikant za aristokrata považován, poněvadž si čistě chodí, svou chyši má, pořádnou domácnost vede a s pány zachází. V Ďarmotech je jich také několik rodin, ...“* V kontextu se stálým zaměstnáním však již o cikánech hovoří záporně. Zato zdůrazňuje cikánovu věrnost manželce, dětem a celé rodině.

Z dalších kapitol zmiňme alespoň *Školy*: „*Školy v Uhřích byly ve špatném stavu, zvláště školy obecné. (...) Ďarmotská katolická škola vystavěla se znovu v r. 1834. Žebralo se na ni po celé zemi. (...) Až dosavad čistě slovenská, stala se škola ta od té doby zcela maďarskou, jen v druhé třídě učí se děti německy čist! O slovenčině ani*

¹¹ Jako obvykle jsou místní výrazy pro určité věci zvýrazněny a opatřeny českými ekvivalenty v závorkách.

muk. – (...) Evangelické školy jsou naskrze lépe zřízeny a mají vzdělanějších učitelů, (...) V Ďarmotech mají evangelíci školu pro sebe; učí se v ní jen slovensky a trochu maďarsky. I Srbové drží pro svoje děti učitele, který je spolu zpěvákem v kostele. (...) Evangelíci mají svá gymnasia a lycea v Prešpurku, Levoči, Modré, Dobšíné, Gemeru aj. (...) Kalvíni mají tři kolegia, v Debrecíně, Pápě a v Šarišském Potoku, a několik gymnasií, mezi nimiž i lučenské za kolegium se počítá. Školy ty jsou maďarské. Někde je i luteráni navštěvují, mají ale svého učitele pro náboženství. Žáctvo těchto kolegií dělí se na dvě třídy, menší a větší žáky. Větší žáci opět na dvě třídy jsou rozděleni, na togati, kteří ke kněžskému neb učitelskému stavu vstoupiti chtějí, a na publici, kteří k veřejným úřadům se připravují...“¹²

Poslední kapitolu *Povaha lidu* bychom mohli označit jako pokračování či rozšíření autorčina pohledu na povahové rysy Slováků a Maďarů, čemuž se věnovala již ve svém díle *Vzpomínky z cesty po Uhřích*.

4. cesta do Uher – srpen – říjen 1855 – Slovensko

V březnu 1855 se Josef Němec vrací z Uher. Do konce léta 1855 vychází tiskem v nakladatelství Jana Jaroslava Pospíšila (1812–1889) v tzv. čtyřech zelených sešitech Němcové kniha *Babička – Obrazy venkovského života*. Za finanční podpory hraběte Hanuše Kolovrata Krakovského (1794–1872)¹³ podniká Božena v srpnu 1855 další cestu do Uher, tentokrát speciálně do slovenských krajů. Cestuje sama, manžel zůstává s dětmi v Praze. Je sledována policií. Deset dnů pobývá na léčení v lázních ve Sliaci, navštěvuje Zvolen, Hájniky, Banskou Bystricu, Brezno, Horní Lehotu, Brezovou, Tisovec, Chyžné, Velkou Revúcu a jiné slovenské obce. Znovu se setkává s přítelem Franciscim a poznává slovenského faráře a spisovatele Sama Chalupku (1812–1883). Sbírá další pověsti, chystá se vydat slovenské pohádky. Policie však její pobyt předčasně ukončuje. Koncem října 1855 se Němcová vrací přes Ostřihom a Prešpurk (Bratislava) do Prahy. Cítí se slovenským pobytem velmi posílena. Schází se s Václavem Hankou (1791–1861), Karlem Jaromírem Erbenem (1811–1870), Janem Nerudou (1834–1891), Vítězslavem Hálkem (1835–1874), Jaroslavem Golem (1846–1929), Karlem Sabinou (1813–1877), Karlem Havlíčkem (1821–1856) a dalšími významnými osobnostmi českého národního obrození. Je opět šťastna.

Na základě této cesty vznikají Němcové *Obrazy ze života slovenského*. Tato práce vyšla poprvé v roce 1859 a 1860 v Časopisu Musea Království českého.¹⁴ Vznikají také díla *Pohorská vesnice* (vydáno 1856), *Chyže pod horami* (1858), *Slovenské pohádky a pověsti* (1858).

12 Němcová vysvětluje výraz *togati* – od černého taláru nebo-li *togy*, které tito žáci nosí.

13 Tento šlechtic se stal předlohou pro postavu hraběte Hanuše Březenského v povídce B. Němcové *Pohorská vesnice* (1856).

14 *Obrazy ze života slovenského*. Časopis Musea Království českého 33, 1859, č. 1, s. 86–102, č. 4, s. 503–518 (r. 1860).

Obrazy ze života slovenského

Obrazy ze života slovenského jsou rozděleny do těchto kapitol: *Domáci život, Svatby, Narodeniny a křestné hody, Úmrtí, pohřeb a kar, Svátky*. Již z jejich názvů je patrné, čemu věnovala spisovatelka pozornost, že jde vesměs o národopisné záležitosti, a to o obyčejy a obřady spojené s časem života a tradiční výroční svátky. Popisy uvedených záležitostí, jež oplývají velkým množstvím nářečních výrazů, jsou doplněny příslušejícími slovesnými útvary (texty obřadních písní, koled apod.). Z těchto textů lze dodnes čerpat a brát je jako srovnávací národopisný materiál.

Ukázka z kapitoly *Domáci život*: „*Hospodárstvi rozumí lépe Slovenka než Maďarka, je i obratnější v práci a musí i více pracovat než tato. Maďarka a Srбка na Dolení zemi tak si to zavedly, že za ně muži krávy dojí, všechny hrubé práce od-bývají, i někdy vaří. Maďar v tamější krajině i lože ponechává ženě a dětem a sám, zaobalen v kožichu, leží v létě venku na zápraží, v zimě na peci. Největší otrok mužů je Valaška, která dvakrát tolik práce podělati musí než její koridon,¹⁵ který se bez ní ani ustrojiti nedovede. Také děti přidržuje Slovák záhy již k domácí práci. Otec gazda pošle v létě malé ještě chlapce ven na obnuocku, kde musejí na louce celou noc koně neb voly pásiti. Při orání musí chlapec pohánět, musí s koňmi na brod, zkrátka jako velký šuhaj robot. Vozka když jede do světa, vezme chlapce s sebou; chlapec sedě na předním koni řídí celý povoz a tatík si na voze bezpečně spí. Drotár, když jde do Čech, vede si chlapce s sebou, aby si nějaký groš vyprosíl a dratovat se naučil. Horníkův synek provází otce v 8.–10. roce s kahancem do dolů a pltník učí ho po bystrém Váhu kermenovať. Tak i děvčata záhy ke vši domácí práci se přidržují. Když je mu čtrnácte let, začne teprv pod partou choditi:*

*Pod tou zlatou partou s dlhými stužkami,
ktoré jej lietajú chrbátom, bokami.
Pod tou zlatou partou s tým strieborným klasom,
ktorý sa ligoce v slniečku jasnom.*

Parta je znak panenství, prespanka (nepoctivá) nesmí partu nositi.“

Následuje kapitola *Svatby*: „*V Horní Lehotě ve Zvolenské stolici jde nevěsta po sobáši s belušnicemi (ženy na svatbu pozvané) do svého domu a mladý zeť se svaty též do svého. K jídlu dostanou každý bílý chlebek (beluše). Potom jde mladý zeť se svaty nevěstu pýtat' (prosit o ni). Když přijdou do mladašina dvoru, zavrou belušnice dvěře a zpívají:*

*Eh čože to, matka, za ľud idě?
eh jest pravda, za ľud idě? –*

15 *Koridon* – říká se posměšně Valachům (dle poznámky B. Němcové).

*Ani s konička nėsadajú,
len Marišku diouku von pýtajú.
Eh veď sa to páni dolničane atd.“*

Jak je patrné, v cestopisných dílech Boženy Němcové lze nalézt nepřehledné množství důležitých informací, kterých lze využít ve vícero vědních oborech. Co se národopisu týče, nejsou to jen cestopisné črty, kde můžeme najít potřebné údaje. Zásaditost etnografického charakteru se vyskytuje v samotné korespondenci spisovatelky a samozřejmě v její hlavní literární tvorbě – povídkách, pohádkách a dalších útvarech. Netřeba dále rozvádět, jak cenný je její literární, společenský, národní a vůbec kulturní odkaz, jak spisovatelka, která ve svých pracích zachycovala podobu dnes již „starého světa“, byla ve své době moderní a odvážnou ženou.

Na závěr příspěvku ještě malý úryvek z popisu Štědrého dne (kapitola *Svátky z Obrazů národa slovenského*): „*Také chodí děvčata trásti bezem; z které strany se jim přitom ozývá štěkání psa, z té strany přijde jim ženich.*¹⁶ – *Některá zase na sv. Tomáše (21. prosince) zakousne prvníkrát do červeného jablka, druhý den po druhém a tak každý den kousek ukousne, až konečně na Dohviezdný večer, když sežválnějí po třetí na utiereň,*¹⁷ *sní poslední sousto a jde do kostela. Prvního šuhaje, kterého na cestě stretne, zeptati se musí na jmeno; toho jmena dostane muže.“*

Literatura:

- Božena Němcová. *Život – dílo – doba*. Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference konané ve dnech 7.–8. září 2005 v Muzeu Boženy Němcové. Česká Skalice 2006.
- HUDÁK, Š.: *Sliac. Stručný sprievodca*. Bratislava 1977.
- JANÁČKOVÁ, J. a kolektiv: *Božena Němcová. Korespondence I. 1844–1852*. Praha 2003.
- JANÁČKOVÁ, J. a kolektiv: *Božena Němcová. Korespondence II. 1853–1856*. Praha 2004.
- LAISKE, M.: *Bibliografie Boženy Němcové*. Praha 1962.
- LEHÁR, J. – STICH, A. – JANÁČKOVÁ, J. – HOLÝ, J.: *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha 2006 (2. doplněné vydání).
- NĚMCOVÁ, B.: *Vzpomínky z cesty po Uhřích*. In: NĚMCOVÁ, B.: *Národopisné a cestopisné obrazy*. Praha 1957, s. 126–166.

16 V poznámce B. Němcová uvádí: „*V Čechách říkají děvčata přitom: „Třesu, třesu bez, ozvi se mi, pes, kde můj milý dnes!“* (Stejný obyčej a podobná říkanka je zaznamenána na mnoha místech naší republiky.)

17 *Půlnoční mše, jitřní*; v Trenčinsku „*predděnná omša*“ (dle poznámky B. Němcové).

- NĚMCOVÁ, B.: *Z Uher*. In: NĚMCOVÁ, B: *Národopisné a cestopisné obrazy*. Praha 1957, s. 167–190.
- NĚMCOVÁ, B.: *Uherské město (Ďarmoty)*. *Národopisný obrázek*. In: NĚMCOVÁ, B: *Národopisné a cestopisné obrazy*. Praha 1957, s. 201–265.
- NĚMCOVÁ, B.: *Obrazy ze života slovenského*. In: NĚMCOVÁ, B: *Národopisné a cestopisné obrazy*, Praha 1957, s. 268–318.
- RZOUNEK, V.: *Božena Němcová v obrazech a v dokumentech*. Praha 1951.
- TILLE, V.: *Knížka o Boženě Němcové*. Praha 1919.

Abstract

Hungarian Travels of Božena Němcová

The Czech writer and women's rights activist Božena Němcová (1817–1820 to 1862) is known to the general public as an author of fairy tales, stories and novels which are set predominantly in the rural environment. However, a narrower circle of interested people and experts knows her travel writing, in which she not only described the landscape and reported masterly on the visited places, but also noted the way of life of local inhabitants. She recorded the course of the folk customs, rituals and celebrations, as well as accompanying nursery rhymes, songs and further manifestation of folk literature. She also recorded dialectal expressions, which she supplied with explanatory notes. She commented bravely on the character and coexistence of nations within the Austrian Monarchy.

The whole-life wandering to various places of the empire began with Božena's marriage to the financial guard clerk and Czech patriot Josef Němec (1805–1879). Josef Němec was, because of his political views, persecuted by the police and Austrian authorities and transferred from one place to another. It was namely in the period of the so-called Bach absolutism (1850s). Among others, he was called up several times to Hungary, namely to the towns of Miskolc and Balássgyarmat. Our paper covers that period.

Božena Němcová realized four travels to Hungary. The first one from April till May 1851 (Miskolc), the second one from August till October 1852 (Balássagyarmat), the third one from May till October 1853 (Balássagyarmat again), and the last one from August till October 1855 (mostly Slovak villages). She saw a great number of Slovak villages and became fond of Slovaks for life. She collected a lot of Slovak legends and fairy tales. The best known is *Sůl nad zlato* (*The Salt Prince*) or *Dvanáct měsíčků* (*The Twelve Months*). She also took notice of the life of Slovaks and their coexistence with the Hungarian ethnic group. This paper deals with the above mentioned issues, with remarks on everyday family and social life of both ethnic groups, keeping of the folk traditions and further ethnographic and travelling observations. Attention is paid to the works *Vzpomínky z cesty po Uhřích* (*Hungary Travel Memories*) (1854), *Uherské město* (*Hungarian Town*) (1858, 1859), *Obrázky ze života slovenského* (*Pictures from the Slovak Life*) (1859, 1860) and *Z Uher* (*From Hungary*) (1863).

Keywords: Božena Němcová – History of the Branch – Literary Science – Travels – Slovakia

Nábožensky vzdělávací literatura

Magdalena Maňáková

Bible, kancionály, postily, katechismy a mnohé jiné jsou označovány jako nábožensky vzdělávací literatura, a i když by se mohlo na první pohled zdát, že je třeba je jednoznačně zařadit pod literaturu čistě religiózní, není tomu úplně tak. Otázka těchto knih je oblastí velmi rozsáhlou a problematickou a lze snad i říci, že je do jisté míry bílým místem české vědy.

Samotnou definici těchto různorodých knih, které sloužily k náboženské výchově věřícího, k jeho povzbuzení v těžkých časech, k estetickému a kulturnímu rozvoji či pouhému rozptýlení, zavedl do české literární teorie až Alexandr Stich v roce 1999. Jeho pojem odkazuje na termín převzatý z německé literární vědy *Erbauungsbücher* ale s tou výhradou, že zde nejde prvoplánově o funkce neestetické, apelové a pedagogické jako u německého termínu. Zde je přítomen i silný estetický náboj přesahující onu zdůrazňovanou užítkovost. Knihy musí být v důsledku toho nevyhnutelně posuzovány jako záležitost mezioborová, protože v sobě obsahují mnoho informací pro odborníky z různých vědních disciplín. Hudební vědci naleznou v kancionálech odraz dobové zpěvnosti a způsob zápisu melodie, literární vědci část historické slovesnosti a reflexi literárního vývoje, jazykovědci dokumentaci dobového stavu jazyka, uměnovědci ocení výzdobu knih nebo užití mědirytin či dřevořezů, knihari tehdejší způsob vazby knih apod. Žádný ze zmíněných oborových pohledů na literaturu se ovšem neobejde bez geografického, historického, politického a náboženského zařazení, které mu poskytne výchozí hledisko.

Často existují zažitá představy, že venkovský lid býval hloupý a nevzdělaný. Zachovalo se však množství dokumentů, které toto tvrzení vyvracejí. Jednou z oblastí, z níž se lze hodně dozvědět o vztahu venkovských lidí a slovesné kultury, jsou texty administrativní povahy, z nichž nejzásadnější jsou výslechy lidí nařčených z kacířství pocházející hlavně z 1. poloviny 18. století. Chudý člověk se v nich pod přísahou často vyznává z držení knihy, kterou on nepovažuje za nijak špatnou a nevhodnou, protože obsahuje posilující Boží slovo a poutavé příběhy, které se udály před mnoha stoletími. Čeští kupující a poslěze i čtenáři byli nezávisle na jejich náboženské příslušnosti přitahováni také stylovou a citovou kvalitou knihy, líbivostí veršů a písní apod. Nebyl pro ně rozdíl mezi Biblií a jinými texty; postily a kancionály obsahovaly pro ně stejně pravdivé slovo Boží jako Písmo svaté. Lidé byli ochotni věřit všemu, co je napsáno v knize, protože kniha je tím místem, ve kterém přebývá ono božství. Vše, co je napsáno, je Písmem svatým. Proti této svaté knize českého lidu, která je posvátná už proto, že je knihou, tu ale vždy stála jediná svatá kniha, a tou je Bible. Pronásledování těchto čtenářů bylo prý ale nutné. Čtení nekatolických knih mohlo způsobit selhání ve víře,

Toleranční kostel v Javorníku vysvěcený roku 1783. 2008, M. Maňáková.

nebo naopak u římské schválené literatury vést k pravému a spasitelnému římskému vyznání. Vyústěním těchto snah pak bylo zabavování podezřelých a zakázaných knih, jejich proškrtávání nebo úplné nahrazení pravověrnými římskými knihami. Náhradou za zabavené nekatolické knihy lidé dostávali nejčastěji katolickou Šteyerovu Postilu.

Nedostatek knih ale lidi také nutil používat tituly zděděné po rodičích nebo si je obstarávat od agentů z ciziny.¹ Čtenář totiž radikálně nechápal nebo si nepřipouštěl, že kniha pochází od autora, který je např. příslušníkem víry zakázané a pronásledované. Proto také výslechy majitelů knih obsahovaly dotazy jako: jak se dostal do kontaktu se zakázanými knihami, zda je koupil nebo zdědil, dával je i jiným a s jakým záměrem, obchodoval-li s nimi a s kým. Nechyběly ani otázky na cesty, kterými knihy putovaly, kdo je prodával, odkud chodil nebo jak vypadal.

U nekatolíků byla důležitým prvkem i dlouholetá rodinná příslušnost k jedné z místních větví nekatolictví, postoj panstva či intenzita farní činnosti, které je udržovala při jejich náboženství i v dobách zákazu jejich víry.

¹ „Láska a úcta našich předků k Písmu svatému nelitovala obětí a nákladů při získávání biblí z ciziny, které pak u nás střežila jako vzácné relikvie.“ MERELL, J.: *Bible v českých zemích od nejstarších dob do současnosti*. Praha 1956, s. 5.

Dnes již existují v republice jen dvě evangelické obce, kde do dnešních dnů přetrvál silný vztah k historicky i nábožensky cenným knihám a kde se při bohoslužbách pravidelně zpívá ze starých kancionálů. Jsou jimi na Českomoravské vrchovině ležící Telecí a hornácká obec Javorník, na kterou se zaměří tato sonda.

Javorník je jednou z deseti obcí jihomoravského regionu Hornácko rozkládajícího se kolem obce Velká nad Veličkou v podhůří Bílých Karpat. Obyvatelé bývali vždy silně věřící a to jim pomáhalo překonávat každodenní těžké chvíle spojené s obstaráváním obživy v těchto neúrodných místech, mnohé ničivé nepřátelské nájezdy, ale i období, kdy byli jako nekatolíci v našich zemích pronásledováni.

Církevní historie této malé vesničky je velmi bohatá. První zmínka o lokalitě Javorníček je v listně krále Přemysla Otakara I. z roku 1228. Přes vlastnictví rodem Kravařů, pod jejichž vlivem bylo území utrakvistické, přešlo roku 1501 pod vládu pánů ze Žerotína. Ale utrakvistické náboženství pomalu ztrácelo na síle na úkor šířícího se luteránství, kalvinismu a jednoty bratrské. V roce 1577 tak vznikl luteránský sbor augšpurského vyznání i v Javorníku. 1628 bylo panství prodáno Františku Magnisovi a na strážnické panství byli povoláni piaristé. Rekatolizace se ale na Hornácku setkala s velmi tvrdým odporem a postupovala jen velmi zvolna. Teprve vydáním tolerančního patentu 13. října 1781 bylo povoleno evangelické náboženství a v důsledku toho se v Javorníku ještě téhož roku začalo se stavbou modlitebny helvetské konfese, která je dnes nejstarší na Moravě.

Knihy jsou v něčem jako lidé a vedle pohnuté náboženské historie mají i své vlastní osudy. Osudy propojené právě s těmi, kteří je vlastnili a vysoce si těchto duchovních statků vážili. Mnozí s nimi spojovali svoji každodenní existenci, i když častěji zasedali ke stolu s náboženským textem spíše ve dnech svátečních. Citový vztah ke knihám, jež se v rodině dědily a často i dovedně ukrývaly v pecích či na půdách, se projevuje i v zápisech, které do nich pořizovali jejich majitelé. Kniha se tak vlastně stávala rodinnou kronikou, prostřednictvím které se generace nových majitelů dozvídaly o těch starších, o jejich životě i trápeních.²

V mnoha nalezených knihách v Javorníku se objevují vzácné rukopisné přípisky vypovídající o osudech knih a jejich majitelů. Tyto zápisy podávají množství dat cenných pro badatele např. z oboru etnologie či historie. Jsou to totiž informace o koupi nebo prodeji daného svazku, o majiteli a jeho zaměstnání, o jeho rodinné situaci, narozeních a úmrtích v rodině či o struktuře rodiny, která si knihu předávala po několik generací.

Z jazykovědného hlediska je zvláště zajímavá úroveň vzdělanosti majitelů kancionálů a jejich celková zkušenost s textem. Jednalo se většinou o prosté lidi bez vzdě-

2 „*Knihy mají své osudy. A s nimi jsou spjati i lidé, kteří tyto duchovní statky vysoce hodnotili; mnozí s nimi spojovali svoji každodenní existenci, i když častěji zasedali ke stolu s náboženským textem spíše ve dnech svátečních.*“ KOBLÍŽEK, V.: *Český venkov a kniha*. In: *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století*. Rychnov nad Kněžnou 1999, s. 93.

lání vyššího, než byl nejnižší stupeň školské výuky, a ani docházka do ní nebyvala příliš intenzivní. Děti musely pomáhat v zemědělství a do školy pak mohly chodit jen v zimě. Na druhou stranu je nutno přihlídnout ke všeobecně známému faktu svědčícímu o vysoké sečtěllosti a přemýšlivosti evangelických věřících, u nichž byl na znalost Písma a základů víry obecně kladen velký důraz.

Při výzkumu v Javorníku byly zachyceny rukopisné pasáže vepsané většinou na vnitřní stranu desek nebo frontispis. Z těchto zápisů je už patrné, že knihy byly kupovány na opačné straně hranice, v Uhrách, kde byla povolena i jiná náboženství než katolická. Evangelíci z celého Hornácka tak přecházeli do nedaleké Myjavy, kde kupovali knihy od bývalého učitele Josefa Nosálka.

„Tyto písně sem já spravoval já níže podpisaný Josef Nosálek: Zestarej Myjavy: Roku Páně 1867 Balnářskému Mistru Upetruchů Bůh vám propůjčuj hojného zdraví a štěstí Wšem, ve vašem domě. A Bůh vás veď pocestě ctnosti a Prived vás k životu věčnému ... radosti. AMEN Od kterých zásluhy pryde 4 zlatě.“

Z odborného pohledu lze v těchto poznámkách detailně studovat také vývoj nářečí a vlastních jmen. I v současné komunikaci s občany Javorníka a okolí se užívá druhého jména tzv. *prízviska*, které slouží k lepší orientaci mezi občany se stejným příjmením (v Javorníku hlavně jména jako Petrucha, Pavlinec, Rumišek). Bývají to např. upřesnění bydliště podle charakteristického poznávacího znamení nebo čísla domu (Odmostek, Závodský, Naliáš), podle křestního jména některého z předků nebo příbuzných (Cyra, Filip), podle zaměstnání svého nebo předků (Rychtár, Išpektór, Čapica, Kostelník, Garbár) apod. Mnoho z nich je dnes již obtížně rozluštitelných, i když je lze běžně při komunikaci zaslechnout (Zeloš, Péča, Megoš, Ušň). U některých se dá doložit, že pocházejí z již vymizelého příjmení a dnes zůstaly jen jako *prízvisko* (Kýša). Zajímavé je, že právě tato druhá jména byla tak vžitá, že se místo čísla domu podepisovaly i knihy tímto způsobem („Eva Rumišková, Pošče-fánka“).

Také styl pamětních zápisů v sobě hodně odráží a právě z nich je patrné, jak si lidé těchto knih vážili. Sloužily jim jako rodinné kroniky, na jejichž stránky se světovali se svými mnohdy nelehkými osudy a které je teď předávají generacím o desítky let mladším. Často se dnešnímu člověku zdá až drsně realistický a zároveň i dojemný zápis smrti milované manželky nebo teprve narozeného dítěte.

„Tato kniha je uchována a užívána jak dávnými předky, tak i Já sem sem ji užíval pro své duchovní nasycení. J. P. Javorník č.--“

„Pamětní zápis z roku 1978. Kateřina P. rozená v Javorníku v čísle -- narozená 22. 6. 189- dožila 82 roku zemřela po těžké nemoci 3. 1. 197-. Čest její památce napsal Jan P. bratr. Upadla a zlomila si v kříži nohu po měsíčním utrpení zemřela v nemocnici v Kyjově. Moje nejmladší Sestra.“

„Eva moja manželka vypustila duši tak lehounce jak kdyby usnula v pět hodin ráno 10. 9. 197-. Čest její památce. Budoucím na památku Jan P.“

Pro základní rozbor z hlediska literárněvědného je nutné knihy alespoň základním způsobem vymezit do několika kategorií a na ty pohlížet odděleně. Pro tyto účely byly knihy z Javorníka také rozděleny do pěti skupin: bible, kancionál, postila, katechismus a jiné.

Bible

Bible neboli *bibli* pochází z řeckého slova označujícího knihu. Dnes je takto označován soubor všech posvátných knih, které byly sepsány svatými muži a nazývají se též Písmem. Zvláště u věřících evangelické církve je bible považována za knihu knih, za jediné dokonalé pravidlo víry a mravů, za knihu nejdůležitější, nejslavnější a nejpožehnanější. Při pronásledování nebylo věřícím umožňováno vykonávat bohoslužby, a tak bible bývala jejich jedinou duchovní i morální oporou. V Javorníku byla nalezena např. Biblia sacra tzv. Hallská bible vydaná Danielem Krmanem v Halle 1722 podle třetího vydání králického a Biblia sacra latina tzv. Tremeliova bibli z roku 1623–1624.

Titulní list Písní duchovních evangelických z roku 1615. 2008, M. Maňáková

Kancionály

Dalším typem nábožensky vzdělávací literatury jsou kancionály. Výraz pochází z latinského *cantio*, což znamená píseň a ve sféře západního křesťanství zahrnuje soubor písní určených k bohoslužebnému zpěvu věřících. V české jazykové oblasti se od 16. století používaly názvy konkrétní – Písně, Písničky nebo Zpěvy, spojované s adjektivem duchovní, nábožné apod. Na sklonku 17. století se začal prosazovat častěji název *kancionál*. Až církevní praxe 20. století zachovala název *zpěvník* jako písníovou sbírku světského rázu a výraz *kancionál* jako sbírku písní duchovního rázu od středověku počínaje. Z mnoha exulantských zpěvníků z 18. století vynikají svým významem dva: Lipský z let 1736–1737, do kterého Jiří Sarganek shromáždil vedle celého žaltáře více než 1800 písní, takže vytvořil nejobsáhlejší český evangelický zpěvník vůbec, a Berlínský Jana Theofila Elsnera z roku 1753, vydávaný až do počátku 20. století. Elsnerův kancionál tvoří velmi důležitou spojku mezi kancionály bratrskými a zpěvníky evangelickými 19. a 20. století. Zpívalo se z něj v zahraničí

Titulní list z Písní duchovních (bez datace).
2008, M. Maňáková.

svazky: Advent až sv. Trojice a sv. Trojice až Advent. Mimo bibli bývaly postily nejoblíbenějším čtením lidu, protože obsahovaly nejen náboženské otázky, ale i všeobecné poučení. Mnohé z nich tak mají dnes velikou kulturněhistorickou cenu. V Javorníku byly nalezeny tyto postily: Summovní Postilka Daniela Sartoria, Kapitova Postila a Postilla vydaná Johannem Arndtem.

Slovem katechismus je označována příruční knížka sloužící k poučení o základních bodech víry formou otázek a odpovědí. Většinou katechismy obsahovaly modlitby Věřím v Boha, Desatero přikázání a poučení o svátostech a modlitbě. Původní význam slova v církevní praxi označoval vyučování náboženství. Ve středověku se ovšem význam rozšířil o odpovědi na otázky, zda věří ve články víry a odřiká se zlého ducha při křtu. V pozdějším středověku je katechismem nazýváno vyučování mládeže. Teprve ve 14.–15. století se význam posunuje do označení náboženské knihy.

Varia

Do poslední typové skupiny byly vloženy různorodé knihy, které nebylo možné zařadit ani do jedné z kategorií předchozích, jako např. spis Matěje Konečného Kázatel domovní nebo Praxis pietatis Jana Amose Komenského. Patří sem také dosud

i doma po 6 generací; jediné evangelické sbory v Javorníku nad Veličkou a Telecím z něj zpívají dodnes a lze jej také považovat za nejčastěji vlastněnou náboženskou knihu. Druhým nejpočetnějším javornickým kancionálem jsou ale Písně duchovní evangelické – Kralický kancionál redaktorů Jana Lanecia, Matouše Kopečného, Matěje Cyrua a Jiříka Erasta vydaný v roce 1615 nebo 1618.

Postila

Jako postila (postilla, postylla) bývá nazývána sbírka vzdělávacích výkladů a kázání na obyčejná nedělní i sváteční evangelia celého roku. První sbírky tohoto charakteru vznikly ve středověku a byly uspořádány tak, že neděle začínala úryvkem z evangelia a pokračovala rozjímáním o něm. Na každou neděli připadla 3 kázání: ranní, veliké a nešpor. Většinou je postila rozdělena na dva

nejstarší kniha nalezená v Javorníku a tou je vzácné *Theatrum mundi minoris Nathanaele Vodňanského z Uračova z roku 1605*. Tato kniha bývá pro své motivické shody s Komenského *Labyrintem* považována za jeden z jeho možných inspiračních zdrojů.

Dnes už bývá víra často spojena jen s veřejným životem, kde je vztah věřícího vidět. Doma už tento člověk nezasedá nad náboženskou knihu, aby potěšil svou duši, už nebývají připisovány nové záznamy o osudech rodiny a knihy se dostávají do jiného postavení. Přestává tak většinou definitivně existovat citový vztah věřícího a jeho duchovní opory v podobě knihy, který vede až k jejímu vyhození či alespoň vandalskému znehodnocení.

Literatura:

- DUCREUX, M. E.: *Kniha a kacířství, způsob četby a knižní politika v Čechách 18. století*. In: Česká literatury doby baroka. Sborník příspěvků k české literatuře 17. a 18. století. Praha 1994, č. 27, s. 61–87.
- FROLEC, V. – JEŘÁBEK, R. – HOLÝ, D.: *Horňácko. Život a kultura lidu na moravsko-slovenském pomezí v oblasti Bílých Karpat*. Brno 1966.
- MERELL, J.: *Bible v českých zemích od nejstarších dob do současnosti*. Praha 1956.
- PAVLÍK, J.: *Příspěvek k náboženským poměrům na Horňácku*. Malovaný kraj 37, 2001, č. 6, s. 8–9.
- Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století*. Rychnov nad Kněžnou 1999.

Abstract

Religious Educational Literature

Javorník, in the Horňácko region, is one of two villages where people still use old hymnbooks and where human piety is not a matter of mere formality. Hymnbooks, postils, bibles, catechisms and many other books that were handed down through generations can be found in numerous families. 'Religious educational literature', as we can call this specific type of literary production, played a very important role in the lives of ordinary people. Although they were persecuted for it, this literature had in return served and supported them in difficult times of religious, social and war oppression. This explains why people fervently shared the chronicles of their life stories inside these books. Now they bear testimony of those times.

Keywords: Religious Educational Literature – Religion – Horňácko – Javorník – Book – Chronicle

Život a dílo Boženy Čapkové z hlediska etnomuzikologie a literární vědy

Věra Thořová

Božena Čapková, roz. Novotná, matka bratří Čapků a dcery Heleny, pocházela z Hronova z kupecké a mlynářské rodiny, kde se narodila v roce 1866. V osmnácti letech se provdala za MUDr. Antonína Čapka do Malých Svatoňovic, odkud se manželé po šesti letech se svými třemi dětmi – Helenou, Josefem a Karlem přestěhovali v roce 1890 do nového domu v nedaleké Úpici, kde získal MUDr. Čapek místo obvodního lékaře. Pohodlný rodinný dům s rozlehlou zahradou včetně lékařské ordinace stal se na dalších sedmáct let domovem Čapkovy rodiny. Čapek byl nejen vynikajícím lékařem-humanistou, ale zároveň i široce vzdělaným člověkem s obrovským rozhledem i okruhem svých zájmů. Počátkem 90. let 19. století v době příprav na Národopisnou výstavu československou v Praze roku 1895 dal podnět k ustavení přípravného národopisného odboru roku 1893 v Úpici a stal se jeho předsedou. Pro tuto výstavu organizoval v okolních vsích sběr nejrůznějších předmětů, zatímco svou ženu získal pro sbírání místního folkloru. Božena Čapková v této nové aktivitě našla svůj druhý smysl života. Sběratelská práce, do které se pustila s velkým zaujetím, ji vytrhla ze zavedeného stereotypu ženy v domácnosti. Zapisovala písně, říkadla, pohádky, pověsti, pověrečné povídky, pověry, pranostiky, zvykosloví, rčení, zajímala se o lidovou stravu i oděv. Ač sama dobrá zpěvačka a klavíristka, netroufala si na notové záznamy, o které proto požádala hudebně erudovaného úpického učitele a výborného muzikanta Karla Kořízka. Sama zapisovala pouze texty. Písňová sbírka této sběratelské dvojice, zasláná do Prahy na Národopisnou výstavu, čítala 262 písně s nápěvy a byla výstavním odborem hodnocena jako jedna z nejlepších. Autorkou zapsaná lidová vyprávění o vodnicích a místní názvosloví z oblasti lidové stravy byla otištěna v letech 1896 a 1911 v časopise *Český lid*.¹

Po čtrnácti letech, kdy v českých zemích probíhala nová sběratelská vlna, v Čechách řízená Českým pracovním výborem pro lidovou píseň v Čechách, dali se Božena Čapková s Karlem Kořízkem na krátkou dobu znovu do sbírání lidových písní, jehož výsledkem bylo 113 písňových záznamů, které sběratelé zaslali předsedovi Českého pracovního výboru – prof. Otakaru Hostinskému. V roce 1919 byly sbírky předány do nově založeného Státního ústavu pro lidovou píseň v Praze a po jeho zrušení přešly pak v roce 1953 do fondů nově vzniklého Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV v Praze (dnes Etnologického ústavu Akademie věd České republiky).

1 ČAPKOVÁ, B.: *Lidové pověsti o vodníkovi*. Český lid V, 1896, s. 73–77, 172–174. Táž: *Názvy z lidové kuchyně české postrní*. Český lid XX, 1911, s. 316.

Kompletní sbírku z obou sběratelských akcí, o které se sourozenci Čapkovi domnívali, že byla ztracena, vydal Etnologický ústav v roce 2002.²

Podle vzpomínek dětí, pamětníků i četné memoárové literatury byla Božena Čapková žena senzitivní, romantická, s kulturními ambicemi, literárně i hudebně nadaná. Sám Karel Čapek o ní napsal: „*Maminka byla v rodině živel romantický. Byla planoucí, prudce citová, nadaná a naprosto nevěcná. Za mlada zpívala romantické písně a dobře psala. Po ní je ten kus romantiky a jakési té fantastičnosti, bez níž by asi má literatura vypadala v mnohém jinak.*“³ Podobně se o ní zmínil i druhý z bratrů – Josef: „*Naše matka byla bytost velmi energická, citlivá, na vše hluboce a prudce reagující, literárně kupodivu sečtělá, probudilá. I na tom dosti odlehlem venkově dovedla držeti krok s moderní literaturou, citovala nám z Antonína Sovy a uměla se pak později bez nárazu přizpůsobiti literárním zájmům nás vyrůstajících dětí. Ráda, se silným dojetím, s dramatickými, recitačními akcenty předčítala nám z Erbenových balad...*“⁴ Podle Josefa Čapka k zájmu o literaturu vedla i své děti. Ve vzpomínkové knize *Moji milí bratři* píše o své matce Helena Čapková: „*Nebyla ženou obyčejného formátu. Její touha po vzdělání byla úžasná a možná dost, že se příliš vzněcovala četbou z tatínkovy knihovny, z níž si vybírala překlady ze Shakespeara, romány klasiků a básně...*“⁵ Když v roce 1907 MUDr. Čapek vážně onemocněl a musel na čas zanechat lékařské praxe, přestěhovali se Čapkovi do Prahy, aby byli blíže svým synům, kteří zde studovali. Po dvou letech provází Božena Čapková svého muže nejprve do Lázní sv. Kateřiny u Počátek, posléze do Svatého Jana pod Skalou u Berouna a nakonec do Trečianských Teplíc na Slovensku, kde MUDr. Čapek působil nejprve jako sezónní lékař a od roku 1916 již jako stálý lázeňský lékař. V roce 1923 vzhledem k vážné nemoci Boženy Čapkové se Čapkovi natrvalo stěhují do Prahy. O rok později Božena Čapková umírá ve věku 58 let. Pochována je na pražském olšanském hřbitově.

Jak již bylo řečeno, sběratelská práce Boženy Čapkové probíhala ve dvou etapách: v letech 1893–1894 a v roce 1907. Několik písňových textů zaslala B. Čapková Českému pracovnímu výboru pro lidovou píseň ještě v letech 1908–1910. Poněvadž se ostýchala sama chodit za písničkami po chalupách, zval jí její muž zpěváky a vypravěče přímo do domu. Tyto besedy u Čapků zanechaly na děti, které byly tehdy ve věku čtyř až osmi let, nesmazatelný dojem, že na ně i po letech vzpomínaly. „*Velmi jsem se obdivoval rodičům, když pracovali pro Národopisnou výstavu,*“ napsal Josef Čapek „*a toužil jsem také něco vykonat.*“⁶ Atmosféru písňových zápisů zachytila i sestra Helena: „*... příčinnivá a úspěšná shánčlivost tatínkova*

2 THOŘOVÁ, V.: *Lidové písně a říkadla z Úpicka (Úvod)*. Praha 2002.

3 ČAPEK, K.: *Poznámky o tvorbě*. Praha 1960, s. 76.

4 ČAPEK, J.: *O matce*. In: *Rodné krajiny*. Praha 1985, s. 230–231.

5 ČAPKOVÁ, H.: *Moji milí bratři*. Praha 1986 (3. vydání), s. 157.

6 ČAPEK, J.: *Má první vzpomínka*. In: *Rodné krajiny*. Praha 1985, s. 229.

nakazila i maminku. Pustila se do sbírání starých krajoých pověstí a písni a vedla si přitom s tatínkovou účinnou pomocí docela metodicky. Sama nemohla skorem z domu. Proto po něm vzkazovala a také si ze všeho nejdřív pořídila sbírku živých babiček a starých kmoter u nás v bytě. Přicházeli rádi a ve svých tuhých svátečních šatech usedali zprvu jen na krajíček židlí v rohovém pokoji s klavírem a pěti okny... A hned nalévala ženám po štamprličce sladké kávové rosoličky, kterou dělala sama a starouškům zas něco ostřejšího. Rozehřátí si pořádně sedli a třaslavými starými hlasy se buď rozezpívali, anebo vyprávěli. Věděli, že maminka chystá sbírku pro Národopisnou výstavu v Praze.⁷ Zpěváci a zpěvačky pocházeli nejen z Úpice, ale i z okolních vsí – Suchovršic, Havlovic, Maršova, Rtně aj.

Sbírka z obou sběratelských období obsahuje celkem 502 písně a 45 říkadel.⁸ Zachycuje lidový zpěvní repertoár přelomu 19. a 20. století kraje českého severovýchodu v podhůří Krkonoš, regionu dosud sběratelsky nepodchyceného. Je to jedna z prvních moderně pojatých sbírek podle sběratelských pokynů Otakara Hostinského a Leoše Janáčka, mezi nimiž na prvním místě patřila zásada sbírat vše, co lid zpívá bez jakýchkoliv úprav. B. Čapková byla sama výbornou zpěvačkou a řadu písní znala z domova, resp. od své matky. Celkem 44 písní zaznamenala z vlastní paměti a 54 písní od své matky Heleny Novotné (1842–1912). O Heleně Novotné hovořila její vnoučata Helena a Josef jako o živém zpěvníku a mnohokrát ji připomněl i Karel: „... měli jsme babičku, paní mlynářku z Hronova, zbožnou, moudrou a přitom veselou jako skřítek, plnou písniček, úsloví, pořekadel a lidového humoru. Byla živým ztělesněním lidového ducha i jazyka našeho kraje. Čím dále píší a pracují v našem jazyce, tím více si uvědomují, co všecko mám po ní a co jsem se od ní naučil a učím se podnes.“⁹ Helena Čapková ve své vzpomínkové knize *Moji milí bratři* se zmiňuje, že kromě písní a říkadel její matka zapisovala i pověsti, které spolu s písněmi odeslala do Prahy na Národopisnou výstavu. Ty se však nedochovaly. Stejně tak se o pověstech zmiňuje i ostatní memoárová literatura. V roce 1896 publikoval Čeněk Zíbrt v *Českém lidu* Čapkovy zápisy devatenácti monotematických vyprávění o vodnicích, která nadepsal jako *Lidové pověsti o vodníkovi*. Ve skutečnosti však – podle dnešní terminologie – běží o pověrečné povídky.¹⁰ Stylistickou obratnost, neotřelost, výraznost a půvab, s jakými dokázala tato žena bez vyššího vzdělání zachytit lidová vyprávění, můžeme jen obdivovat. Ocenila to i její dcera: „*Vznikla tak krasopisně psaná a parádně svázaná velká kniha asi s dvěma sty šedesáti nápěvy a texty a řadou pověstí, vyprávěných maminkou stručně a přes křišťálově čistým slo-*

7 ČAPKOVÁ, H.: c.d., s. 125–126.

8 Rukopisná sbírka B. Čapkové a K. Kořízka je uložena ve fondech Etnologického ústavu AV ČR v Praze, Na Florenci 3, Praha 1, pod signaturami: 12/73, 13/74, 14/75, 15/76-83, 15/84-85, 60/267, 94/411, 108/512.

9 ČAPEK, K.: *Poznámky o tvorbě*. c.d., 76.

10 ČAPKOVÁ, B.: *Lidové pověsti o vodníkovi*. c.d.

hem. Byla hotova včas a profesorem Zibrtem zařazena mezi exponáty. ¹¹ Syn Josef, třebaže se někdy staví ve svých vzpomínkách k zápisům své matky kriticky, oceňuje jejich lidovou řeč a neváhá z nich, byť ke škodě věci, poněkud v pozměněné úpravě v kapitole *Náš vodník* otisknout: „*Matka nebyla zrovna zručnou spisovatelkou, tu a tam je i nějaká pravopisná chyba, ale i tak zůstává v jejím sepsání něco z té pěkné, volné, plastické lidové řeči, která pak později, abychom to také trochu lidově řekli, Karlu Čapkově tak udělala.*“¹² Na tomto místě je ovšem dlužno poznamenat, že text Josefa Čapka ve srovnání s vyprávěním Boženy Čapkové ztrácí mnoho z působivosti a kouzla jejího vypravěčského stylu. Poslechněme si jednu z jejích pověřených povídek o vodníkovi, který se zjevoval v podobě koně: „*Jakýsi chalupník šel v noci z Úpice přes farské pole k Sychrovu. Když přišel blízko mostu, spatřil najednou před sebou bílého koně, který se mu postavil v cestu a nechtěl jej pustit dále. Nádeník uhnul se napravo, kůň před ním, obrátil se nalevo, kůň též, zašel si kousek dále, kůň zároveň s ním, a trvalo dobře půl hodiny, než nádeník všecek upocen a ustrašen počal se modlit. Vtom kůň uskočil a hup! – byl v řece.*“

Zůstávalo záhadou, kam se tedy ony tak často zmiňované pověsti poděly. Přispěla k tomu náhoda. Když jsem se za jiným účelem probírala pozůstalostí Čeňka Zíbrta, uložené v Památníku národního písemnictví ve Starých Hradech u Jičína, narazila jsem zcela nečekaně na rukopis Boženy Čapkové, který obsahoval neznámý a dosud nepublikovaný folklorní materiál.¹³ Kromě přezdívek, zažehnávání a zařikání, např. při *ústřelí* (velké bolesti hlavy), *úbytí* (tuberkulóza), uhranutí, velkého množství pověr (vánočních, velikonočních, svatodušních, svatebních i pohřebních), zvaní na pohřeb či ke kmotrovství, najdeme zde též žertovné kázání o králi Ječmínkovi, dětskou hru s říkadlem na Činčerovo jelito, různé posměšky, zvykosloví, dvě svatební písně s nápěvem k čepení nevěsty – *Ach, mé milé družičky... a Tná holubičko, kdes byla...*,¹⁴ a tři dopisy Boženy Čapkové Čeňku Zíbrtovi: dva pravděpodobně z roku 1896 z Úpice a třetí bez data, již z doby pražského pobytu, asi z let 1907–1910.¹⁵ Jak Čapková v jednom z dopisů uvádí, obě písně se dosud, tj. na přelomu 19. a 20. století, na Úpicku při svatbách zpívají. Samy dopisy obsahují množství etnografického materiálu, popisy velikonočních zvyků i recepty oblíbených krajových jídel, popisy dobového oblečení i postupy lidového léčení. A mezi těmito nejrůznějšími žánry

11 ČAPKOVÁ, H.: c.d., s. 126.

12 ČAPEK, J: *Náš vodník*. In: Rodné krajiny. Praha 1985, s. 232.

13 *Pověry a pověsti*. Památník národního písemnictví ve Starých Hradech u Jičína, číslo inventární 145, číslo přírůstkové 74/94, signatura 25 11.

14 *Směs z Úpicka*. Památník národního písemnictví ve Starých Hradech u Jičína, inventární číslo 145, přírůstkové číslo 230/50, signatura 30 11. O těchto písních jsem se zmínila ve svém referátu *Vztah Čeňka Zíbrta k lidové písni* na konferenci České národopisné společnosti v Sedmihorkách v září 2002, který byl publikován v Národopisném věstníku XIX (61).

15 Památník národního písemnictví ve Starých Hradech u Jičína. Korespondence B. Čapkové. Přírůstkové číslo 230/50, signatura 611.

se objevily nejen další pověrečné povídky o lesních žínkách, bludičkách, plivníku, domácím hadovi, žhavém muži, ale i čtyři pověsti: Čertův kopec, Poklad, Zlatovršice a O hadu s korunkou. Jejich ocitnutí v Zíbrtově pozůstalosti osvětluje zmínka Boženy Čapkové v dopise Čenku Zíbrtovi z prvních let jejího pražského pobytu: „Nyní při rovnání knihovny měla jsem z té doby (roz. z let 1895–1896) ještě nějaké zapsané pověry a pověsti, jež si vám dovoluji doručiti.“ Čapková doufala v jejich otištění v Českém lidu, ale šéfredaktor Čeněk Zíbrt se již bohužel k jejich publikování nedostal. Děj pověstí je situován jak do Úpice, tak do jejího nejbližšího okolí (Suchovršic, Zálesí, Batňovic či Malých Svatoňovic). Uvedme alespoň jednu z pověstí nazvanou Zlatovršice: „V obci Suchovršicích u Úpice, která se dříve jmenovala Zlatovršicemi, dobývalo se na pravém břehu Úpy, v příkré stráni, v níž dosud chodba podzemní na několik kroků je průchodnou, zlato. Kovkopové při dobrém výdělku velice zbujněli a scházeli se často ke hrám v karty na místě, jež až podnes podrželo jméno Karbanka. Poněvadž hýřivost zbujných kovkopů samému Pánubohu se přičítila, vymizelo v rudách bohaté zlato a Zlatovršice při nastalém všeobecném ochuzení přišly na sucho a nazvány Suchovršicemi.“

Zajímavým úkolem literárních vědců by bylo vysledovat, do jaké míry vypravěčský styl Boženy Čapkové i lidová mluva babičky Heleny Novotné ovlivnily tvorbu Karla Čapka, který sám jistý vliv obou žen přiznává.¹⁶ Pilná sběratelská práce Boženy Čapkové a Karla Kořizka přispěla nemalou měrou k úspěšným výsledkům obou sběratelských akcí a jejich sbírka písní a říkadel byla později pro svou hodnotu badateli v oblasti lidové písně – jako byli např. Otakar Hostinský, Bedřich Václavek či Robert Smetana – často citována.¹⁷ Také výstavním výborem Národopisné výstavy československé byla vysoce hodnocena a oba sběratelé – Čapková i Kořizek – byli odměněni diplomem a medailí. Navíc svými pověstmi, pohádkami a pověrečnými povídkami obohatila Božena Čapková českou lidovou slovesnost do té doby opomíjeného podkrkonošského regionu.

Literatura a prameny:

- ČAPEK, J.: *Má první vzpomínka*. In: Rodné krajiny. Praha 1985, s. 229.
 Týž: *Náš vodník*. In: Rodné krajiny. Praha 1985, s. 232.
 Týž: *O matce*. In: Rodné krajiny. Praha 1985, s. 230 ad.
 ČAPEK, K.: *Poznámky o tvorbě*. Praha 1960.
 ČAPKOVÁ, B.: *Lidové pověsti o vodníkovi*. Český lid V, 1896, s. 73–77, 172–174.
 Táž: *Názvy z lidové kuchyně české postraní*. Český lid XX, 1911, s. 316.
 ČAPKOVÁ, H.: *Moji milí bratři*. Praha 1986. (3. vydání).

¹⁶ ČAPEK, K.: c.d., s. 76.

¹⁷ Viz např. VÁCLAVEK, B.–SMETANA, R.: *O české písni lidové a zlidovělé*. Praha 1950, s. 28–30.

THOŘOVÁ, V.: *Božena Čapková – Karel Kořízek: Lidové písně a říkadla z Úpicka*. Praha 2002.

THOŘOVÁ, V.: *Vztah Čeňka Zírta k lidové písni*. Národopisný věstník XIX (61), s. 58–69.

VÁCLAVEK, B. – SMETANA, R.: *O české písni lidové a zlidovělé*. Praha 1950.

Památník národního písemnictví ve Starých Hradech u Jičína:

ČAPKOVÁ, B.: *Pověry a pověsti*. Inv. č. 145, č. přírůst. 74/94, sign. 25 11.

Táž: *Směs z Úpicka*. Inv. č. 145, č. přírůst. 230/50, sign. 30 11.

Táž: *Korespondence*. Inv. č. 145, č. přírůst. 230/50, sign. 611.

Etnologický ústav AV ČR Praha:

ČAPKOVÁ, B. – KOŘÍZEK, K.: *Lidové písně z Úpicka*. Sign. 12/73, 13/74, 14/75, 15/76–85, 60/267, 108/512.

Abstract**The Life and Work of Božena Čapková from the Perspective of Ethnomusicology and Literary Studies**

Božena Čapková (1866–1924), mother of Karel Čapek, lived with her family in the foothills of the Giant Mountains in the small town of Úpice. In 1893 she started collecting folk songs for the Czechoslavic Ethnographical Exhibition which took place in Prague in 1895. She was responsible for the recording of texts, whilst the notation scores were done by a teacher Karel Kořízek, also from Úpice. Their collection was greatly acknowledged by the Exhibition committee as one of the best. Once again in 1907, they both partook in another collection towards a project declared by the Czech Working Committee for Folk Song. Their collection from both projects contains 502 songs and 45 rhymes. Apart from this project, Božena Čapková collected superstitious stories, legends, fairy tales, proverbs and superstitions. She was also interested in traditional food and dress. She published several other superstitious stories regarding the water sprite in *Český lid* in 1896, and the terminology of Lenten meals in 1911. The author of the study found several so far unknown superstitious stories and legends and one fairy tale deposited in the Museum of Czech Literature in Staré Hrady by Jičín.

Keywords: Collectors of Folk Songs – Folk Songs and Rhymes from the Foothills of the Giant Mountains – Legends – Fairy Tales – Superstitious Stories

Etnologie a romistika – hine abo nane pheňa?

Jana Poláková

Budete-li hledat např. ve slovníku cizích slov nebo na internetu termín romistika, nedojdete nejspíš k ohromujícím výsledkům. Podle internetové wikipedie jde o obor, který zkoumá romské etnikum, romský jazyk, sociální a kulturní specifika Romů a vytváří podklady pro praktická opatření související s nekonfliktním soužitím romské minority s majoritní populací.¹ Akademický slovník cizích slov mlčí.

Ať už zní definice jakkoliv, romistika není záležitost módní či moderní. Neměla by být tichá a nenápadná věda pro pár nadšenců, kteří si zamilovali romskou hudbu či jazyk. Výzkum kultury a historie Romů se nejspíš nejen u nás setkává s velkým omezením. Zkoumat jednotlivé etnologické kategorie (řemesla, oděv, zvyky) v rámci celého romského etnika, byť třeba jen na území Evropy, je z finančních důvodů prakticky nemožné. Za deset let mé praxe jsem se nesečkala s vědeckým pracovníkem nebo institucí, kteří by byli schopni nést náklady spojené s takovým bádáním. Výzkumy se proto orientují většinou na subetnické skupiny žijící v daném regionu, nebo na jejich život v určitém historickém období.

Základy romistiky v našich zemích jsou spojeny již od 60. let minulého století se dvěma jmény – Eva Davidová a Milena Hübschmannová. První z těchto ohromných žen je etnografka a její mateřský obor se pochopitelně odrazil i v jejím celoživotním studiu Romů. Do dnešní doby se zaměřuje především na projevy tradiční hmotné i duchovní romské kultury na území tehdejšího Československa. Prázdné místo po náhlém tragickém odchodu doc. Hübschmannové nikdo do dnešního dne nedokázal zcela zaplnit. Její přínos romistice jako vědnímu oboru byl i přes nepřízeň minulého režimu veliký a nedoceněný. M. Hübschmannová věnovala celý svůj odborný život především romštině, slovesnému folkloru Romů. Díky jejímu trvalému povzbuzování začalo v 70. a posléze 90. letech minulého století několik romských autorů psát literární díla ve svém rodném jazyce. Celoživotní snahy zúročila v roce 1991 založením katedry romistiky při Indologickém ústavu Karlovy univerzity v Praze. Je pochopitelné, že výuka na katedře je zaměřena především lingvisticky. Obě badatelky upozorňovaly na nutnost seznámení se a pochopení romské kultury, která má mnohdy naprosto odlišné modely chápání a chování než okolní majoritní společnost. Přesto dodnes nevznikl žádný další vzdělávací program zabývající se romskou historií a kulturou, kromě zmíněného vysokoškolského oboru. Jeho existenci tak nahrazují přednáškové programy a aktivity pracovníků Muzea romské kul-

1 Viz <http://sk.wikipedia.org/wiki/Romistika>.

tury.² Právě v činnosti pracovníků Muzea romské kultury se setkává denně několik různých vědních oborů – historie, etnologie, romistika, historie umění, muzikologie, muzeologie atd.

O tom, že lze i v takto úzce zaměřeném muzeu uplatnit znalosti etnologa, asi nikdo nepochybuje. Jednou z možností je v omezené míře aplikovat znalosti o naší lidové kultuře na kulturu romskou, přičemž jsou vykazovány shodné znaky. Velmi zřetelná je tato možnost např. u některých tradičních romských řemesel a způsobů obživy, především u zpracování přírodního materiálu – proutí, dřeva, slámy apod. Pracovní postupy romských výrobců jsou shodné s těmi, které známe z českého či slovenského prostředí.

Více než jiní musí však pracovníci muzea používat při své práci komparaci. A to nejen ve vztahu Rom – gadžo (nebo chcete-li Rom – Nerom), ale i mezi jednotlivými romskými skupinami. Ve vztahu Rom – gadžo jsou odlišné znaky obvykle na první pohled jasné. Mám-li použít jako příklad opět romská řemesla, konkrétně kovářství, hlavním rozdílem je především rozložení práce na zemi s přenosnou kovadlinou a ohništěm zabudovaným do země u romského kočovného výrobce. S usazením si kováři vystavěli trvalé kovárníčky a jejich práce už vykazuje rysy v podstatě shodné s majoritním obyvatelstvem.

Vztahy mezi jednotlivými romskými skupinami jsou nezdědka velmi komplikované. Často se stává, že ta jistá skupina se považuje za „pravou“ romskou, např. díky zachování určitých rodinných zvyklostí, uchování tradičního řemesla, udržování toho kterého dialektu romštiny atd. Ostatní skupiny pak obvykle chápe jako sobě podřazené, nepravé. Romské etnikum nelze brát jako homogenní. Každá skupina se vyvíjela na jiném území s odlišnou historií a majoritní kulturou, kterou se více či méně nechala ovlivnit nebo pohltnout. Typickým příkladem u nás jsou do poloviny 20. století tradičně kočující olašští Romové³ a jejich postoj vůči tradičně usedlým Romům na Moravě a Slovensku.⁴ Nazývají je pohrdlivě z označení *Rom ungro* – tedy uherský (maďarský) Rom. Olašští Romové jsou přesvědčení, že přiblížením se k majoritní společnosti ztratili svoje romství, svoji hrdost a nezávislost. Právě olašští Romové jsou u nás v dnešní době nositelé tradic, které mezi potomky moravských a českých a mezi slovenskými Romy mnohdy vymizely. Proniknout do uzavřených komunit je záležitost dlouhodobá a nepodaří se to nejen některým *gádžovským* pracovníkům muzea, ale ani těm romským, protože nepocházejí z té *správné* skupiny. Velmi jednoznačné rozdíly můžeme potkat např. v hudebním projevu skupiny

2 Na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně probíhal cyklus přednášek v rámci Kabinetu informačních studií a knihovnictví *Úvod do romistiky*, na Ústavu evropské etnologie probíhá jednosemestrální cyklus přednášek *Exkurz do romské kultury a historie*.

3 V Československu kočovali až do zákazu kočování v roce 1958.

4 Na Slovensku se začali Romové usazovat již na konci 15. století, na Moravě na přelomu 18. a 19. století.

slovenských Romů (*servika Roma*) a olašských Romů (*vlachika Roma*). Slovenští Romové byli známí tím, že se mnohdy celé rody hudbou živily. Jejich příslušníci hrávali na *gadžovských* svatbách, zábavách či pohřbech. Repertoár byl pochopitelně přizpůsoben požadavkům, takže nehráli zpravidla romské písně. Jejich specifičnost se odrážela v interpretaci, v improvizaci, v schopnosti bez znalosti not, harmonii, oblíbě rychlého tempa atd. Romské písně hráli jen v okruhu své *famil'ije* – velkorodiny nebo osady. Oproti tomu olašští Romové se nikdy hudbou neživil. Šlo čistě o projev uvnitř skupiny a z toho důvodu se v něm zachovaly archaické prvky – dlouhé táhlé balady, tzv. *halgáta*, rytmické písně zpívané za doprovodu tónů vyluzovaných nejčastěji pouze s pomocí vlastního těla – ústy, vytleskáváním, dupáním, údery do plechových konví...

V některých případech je aplikace termínů i modelů chování obvyklých u majoritní kultury na kulturu romskou naprosto nevhodná a zavádějící. Nejčastěji užívaným pojmem, se kterým se bohužel setkáváme i u některých odborníků, je označení *romský kroj*.⁵ Kdybych užila informací uložených v hlavě ještě z dob studií, kroj by měl – zjednodušeně řečeno – vymezovat skupinu lidí profesně nebo regionálně, rozlišujeme jej podle funkce, ročního období, kdy se nosil, podle nositelů atd. Romský oděv ani zdaleka nelze na základě těchto kritérií rozčlenit. Způsob, jakým Romové získávali svůj oděv, se radikálně lišil od způsobu, jakým se pořizoval např. sváteční kroj. Téměř s jistotou lze tvrdit, že Romové na našem území si oděvní součástky nešili. Dostávali je za svoje drobné řemeslné nebo jiné služby a upravovali si je dle svého vkusu – přešívali, přidávali barevné látky, přišívali ozdoby. Každý oděv byl však jiného střihu, stáří, materiálu... Oděv členů jedné skupiny tedy často nenesl výrazné společné odlišovací znaky. Jen málo jedinců se mohlo pochlubit více jak jedním oděvem. Ženy sice nosily několik sukni na sobě, ale používaly je každodenně. Podle vzpomínek pamětníků si např. děti oblečení předávaly tak dlouho, dokud už jejich matka neměla co spravit a šaty se na nich prostě rozpadly. O svátečním nebo všedním oděvu není možné ani uvažovat. Dokonce i v dnešní době rozlišují Romové funkci oděvu minimálně, a to v městském i venkovském prostředí. Proto můžete ve slovenských osadách vidět pobíhat v blátě děti v relativně svátečních šatečkách, dospělé muže sedět doma u stolu v saku apod.

Pochopitelně nejen romistika musí využívat etnologii a další vědní obory. Stále častěji se přesvědčujeme, že různé vědní obory by měly těžit z poznatků romistů. Rozhodne-li se etnolog udělat výzkum u Romů jako zástupců etnické menšiny, měl by znát minimálně danou část kultury, na niž se chce zaměřit. Kromě toho by měl vědět, jak s romskými respondenty komunikovat.⁶ V současné době se situace ra-

5 Viz DANIELOVÁ, H.: *Sbírky Muzea romské kultury: Textil. Šperk. (Přirůstky 1991–2006)*. Brno 2007, s. 17.

6 POLÁKOVÁ, J. – DANIELOVÁ, H.: *Kořeny – genderový výzkum zaměřený na romské ženy*. Národopisná revue 15, 2005, č. 2, s. 105–107.

pidně zlepšuje a odborní pracovníci jdou do terénu vybaveni znalostmi a zbaveni předsudků. Co však stále chybí, je znalost romštiny. Přitom např. pro etnologa je znalost mateřského jazyka respondenta nezměrnou výhodou. Z vlastních zkušeností vím, že Rom dokáže romsky říci mnohem víc informací, které by v druhém jazyce z rozhovoru vynechal, protože by je třeba nedokázal přesně pojmenovat.

Stále se bohužel setkáváme s množstvím předsudků založených na netoleranci. Nepochopení modelů chování Romů a snaha předat jim *naše* v domnění, že jsou pro ně mnohem lepší, vede k uzavření se Romů do sebe sama a někdy i k vědomému odmítání a porušování zákonů okolního světa. Ze strany majority pak k odmítání všech zástupců etnika beze snahy vcítit se do jejich kultury, historie a jedinečnosti. Zde se dostávám k tématu, které by se mohlo rozvinout další hodinu a možná i déle, zazněla by mnohá pro i proti. Jen bych ráda uvedla malý příklad nepochopení ze strany majoritní společnosti, které má ovšem fatální důsledky. Romská rodina je (podobně jako rodina v jejich indické pravlasti) zvyklá řešit problém pohromadě. Sejdou se všichni její členové. Hodí se nejspíš podotknout, že pro Romy neznamená rodina to, co pro majoritu – rodiče a děti, ale i prarodiče, jejich sourozenci s rodinami a sourozenci rodičů s rodinami. Každý, i malé dítě, může k problému říct, co si myslí, rozhodnutí je pak na hlavě rodiny. S tímto se romské dítě do svých pěti let denně setkává. Ve škole však na něm chtějí vlastní rozhodnutí bez možnosti se poradit. Dítě je z této situace a mnoha dalších podobných nedorozumění a nepochopení postupně bezradné, zanevře na školu a výsledek je všeobecně známý.

Dovolte mi závěr v jazyku, kterému asi nebudete rozumět: *Etnologija the romano džañiben – hine abo nane pheňa?* – Jsou etnologie a romistika sestry nebo nejsou? To záleží na toleranci a schopnosti přijmout odlišné v každém z nás.

Abstract

Ethnology and Romani Studies – hine abo nane pheňa?

Even today, Romani studies are not a preferred or widespread scientific branch in this country. It is not possible to aim the study of the Romani history and culture at any particular ethnological category because there are subethnic Romani groups widespread all over the world. Most of the experts therefore focus on a certain region, selected part of history and culture or on a certain subethnic group. The roots of the Romani studies in the Czech Republic go back to the 1960's and are connected with the names of PhDr. Eva Davidová and Doc. Milena Hübschmannová.

Up to this day, no programme focused on the Romani culture and history exists apart from the department of Romani studies in the Indological Institute at Charles University in Prague and the lecture and tutorial activities of the employees of the Museum of Romani Culture. In the work of this museum, it is necessary to use the ethnological knowledge. In some cases, it is utilized completely. Another time, it is necessary to use comparative linguistics, both in the relationship Romani – non-Romani and in the relationship Romani – Romani. Some terms that are normally used in ethnology, e.g. folk costume, are entirely improper in the case of the Romani culture. The results of the Romani studies should be utilized in other scientific branches as well. In practice, what prevails is the misunderstanding of the Romani models of behaviour and the effort to substitute them with majority customs, which leads to mutual alienation and mistrust.

Keywords: Romani Studies – Romanis – Subethnic Groups – Comparative Linguistics – Intolerance

Josef a Vladimír Úlehlovi – mezi pedagogikou, biologií a národopisem¹

Andrea Zobačová

Začátkem července 1947 zemřel v Brně po krátké a těžké nemoci, třináct dní před svými padesátými devátými narozeninami, biolog, hudební folklorista a vysokoškolský profesor Vladimír Úlehla (1888–1947).² Jeden z četných nekrologů vyšel také v pedagogickém časopise Komenský³ pod názvem *Odešel syn Josefa Úlehly*, v němž autor připomínal krátké, ale významné působení Vladimíra Úlehly ve funkci prvního děkana Pedagogické fakulty v Olomouci. Zopakoval otázku, kterou si kladli jeho noví spolupracovníci z hanácké metropole: proč jen tento téměř šedesátiletý pán, který požívá mimořádné úcty vědce doma i za hranicemi, který spravuje v Brně rozsáhlý vědecký ústav a který je zaměstnán na tolika jiných místech, proč nyní pozastavil práci, proč zpomalil tempo v psaní svých knih, do nichž v podzimu svého života ukládal bohaté ovoce vědecké práce a zraní v minulých letech, proč koná všechna ta únavná a vyčerpávající administrativní děkanská jednání místo své radostné vědy? Vysvětlení podal sám spectabilis autorovi nekrologu při jedné z cest rychlíkem mezi oběma městy: „*Vždyt' jsem přece synem Josefa Úlehly.*“⁴

Touto prostou až lakonickou odpovědí pronesenou mezi dvěma pedagogy ve druhé polovině 40. let 20. století bylo řečeno vše, neboť šlo o osobnost v moravských učitelských kruzích dobře známou. Josef Úlehla (1852–1933)⁵ vykonával

- 1 *Tato práce vznikla v rámci výzkumného projektu Kulturní identita a kulturní regionalismus v procesu formování etnického obrazu Evropy*, č. AVOZ 90580513.
- 2 Základní literatura o V. Úlehlvi: ÚLEHLA, I.: *Vladimír Úlehla*. Brno 1994. KOSÍKOVÁ, J.: *Úlehla, Vladimír*. In: Pavlicová, M. – Uhlíková, L. (red.): *Od folkloru k folklorismu. Slovník folklorního hnutí na Moravě a ve Slezsku. Strážnice 1997*, s. 124–125. *Český biografický slovník XX. století*. 3. díl. Praha – Litomyšl 1999, s. 396. PAJER, J.: *Úlehla Vladimír*. In: Brouček, S. – Jeřábek, R. (Eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. 1. svazek. Biografická část*. Praha 2007, s. 236–237.
- 3 Časopis Komenský vyšel poprvé 1. 1. 1873 jako „Orgán spolku moravských učitelů v Olomouci“ a vychází dodnes (ve školním roce 2007/8 dosáhl 132. ročníku). J. Úlehla se přihlásil za přispěvatele hned v 1. ročníku, kde otiskl svoji literární prvotinu *Jak by náš lid vzděláván býti měl*. Komenský 1, 1873, s. 317–320, 337–339, 352–353.
- 4 VANĚK, J.: *Odešel syn Josefa Úlehly*. Komenský 72, 1947–1948, s. 2.
- 5 Základní literatura o J. Úlehlvi: HAVELKA, E.: *Josef Úlehla. Život a dílo. Zábřeh 1912; Úlehla Josef*. In: Pedagogická encyklopedie. III. díl. Praha 1940, s. 177–178 (J. Uher); *Úlehla, Josef*. In: KUJAL, B. a kol.: *Pedagogický slovník*. 2. díl. Praha 1967, s. 324 (O. Chlup). KOPÁČ, J.: *Josef Úlehla a moravské učitelstvo*. Brno 1967; PLACHÝ, F.: *Josef Úlehla. Bibliografie*. Brno 1970. *Český biografický slovník XX. století*. 3. díl. Praha – Litomyšl 1999, s. 395–396. – Jedna z prvních kapitol Kopáčovy studie nese název *Literatura o Josefu Úlehlvi*; autor zde hovoří o úlehlovské legendě, která vyvrcholila roku 1912 u příležitosti jeho šedesátých narozenin, jimž bylo věnováno jedno číslo

své povolání s přestávkami padesát let: po maturitě na brněnském učitelském ústavu (1872) se stal učitelem obecné školy, a přestože roku 1883 vykonal zkoušku z přírodopisu a matematiky pro měšťanské školy, svoji aprobaci mohl uplatnit až o devět roků později. V letech 1897–1912 vykonával funkci ředitele.⁶ Po dovršení šedesátky odešel do penze, ale příštího roku odjíždí do Vídně, kde až do vypuknutí první světové války působil jako inspektor českých škol spolku Komenského: ke spolupráci na zdejších úkolech získal svoji někdejší podřízenou ze Strážnice Boženu Hrejsovou.⁷ Po vzniku samostatného československého státu se moravští učitelé obecných a měšťanských škol snažili prosadit, aby Úlehla byl alespoň na čas „*na vedoucí a odpovědné místo zemské rady školní tak, aby mohl vlivně spolupůsobiti při vytyčování směrnic k přerodu rakouské školy české v republikánskou školu československou*“.⁸ Roku 1922, od 15. ledna do prázdnin, vedl nově zřízenou měšťanku v Lipově, kde se posléze usadil, strávil zbytek života, zemřel a na místním hřbitově našel místo posledního odpočinku.⁹ Josef Úlehla proslul též svojí organizační činností v Ústředním

Věstníku ÚSJUM (roč. 11, 1911–12, č. 24 ze 16. 3. 1912). Se všemi závěry prací E. Havelky nesouhlasí, oceňuje však, že obsahují „*cenný materiál faktický*“. Od Havelkových vesměs kladných hodnocení se podstatně liší jeho nekrolog (časopis *Nové školy* 7, 1933/34, s. 193–197, 256–264), který obsahuje některé závažné výhrady. O mnoha dalších článcích a projevech publikovaných u příležitosti dalších jubileí a posléze úmrtí Kopáč napsal, že se v nich „opakují slova uznání bez skutečného hodnocení Úlehlova významu“. Tím uzavírá první skupinu literatury o J. Úlehlovi, do té druhé řadí stati pedagogických autorit: O. Chlupa, O. Kádnera a F. Krejčího. I tyto osobnosti jej posuzují s pochopením, i když poněkud kritičtěji, např. Krejčí nesouhlasí s jeho názory na národnostní otázku, zejména s jeho snahou redukovat národnostní boje mezi Čechy a Němci na pouhý problém rasový, tj. na boj porobeného národa s cizopasníky (*Česká mysl* 1, 1900, s. 225). Do třetího okruhu patří polemiky s Učitelskými novinami, které zastávaly marxistická stanoviska a vyčítaly učitelským předákům, že opustili heslo „Po bok sociálně utištěných“ a přijali nové: „Po bok vládnoucích a mocných“; proti Úlehlovi se obracejí třeba ve věci jeho spolupráce s Baťou. KOPÁČ, J.: *Josef Úlehla a moravské učitelstvo*. Brno 1967, s. 7–18.

- 6 V letech 1897–1905 byl ředitelem nově zřízené měšťanské školy v Kloboukách u Brna, od března do září 1905 v Jaroměřicích nad Rokytnou a 1905–1912 ve Strážnici, kde se zasloužil o vybudování nové školní budovy. HAVELKA, E.: *Josef Úlehla. Život a dílo*. Zábřeh 1912, s. 78–88, 95–98. KOPÁČ, J.: *Josef Úlehla a moravské učitelstvo*. Brno 1967, s. 133. *Klobouky u Brna. Město, dějiny, krajina a lidé*. (Usp. Emil Kordiovský) Brno 1998, s. 303, 311. – Jaká atmosféra panovala v kloboucké škole za ředitelování Úlehla viz příloha: HAVELKA, E.: *Josef Úlehla. Život a dílo*. Zábřeh 1912, s. 83–84. – O kloboucké škole též příloha: ÚLEHLA, V.: *Duše lidu*. Brno 1998, a. 283.
- 7 Božena Hrejsová. 1870–1945. *Bibliografie prací*. Brno 1971. P. SULA: *Úlehlovska práce ve Vídni*. In: Úlehla. *Zpomínky a úvahy*. (Uspořádal E. Havelka) Brno 1922, s. 139–142. HAVELKA, E.: *O pedagogických a školských reformách Josefa Úlehly podle jeho filosofie a jeho praxe*. Brno 1933, s. 117–122. – Vzpomínky někdejší začky a pozdější vídeňské podřízené M. Slabyhoudové viz Věstník ÚSJU 31, 1933–34, s. 168. – O volném kreslení B. Hrejsové viz příloha ÚLEHLA, J.: *Úvaha o budoucí volné škole československé*. Brno 1920, s. 33; o uzavření vídeňské volné školy po vypuknutí války TAMTÉŽ, s. 44. – O vídeňském působení Úlehly a jeho spolupracovníků též KOPÁČ, J.: *Dějiny české školy a pedagogiky v letech 1867 až 1914*. Brno 1968, s. 92–93.
- 8 MRÁZEK, K.: *Na rozloučenou*. Věstník ÚSJU 31, 1933–34, s. 161.
- 9 VOJKŮVKA, J.: *Na poslední štaci*. In: Úlehla. *Zpomínky a úvahy*. (Uspořádal E. Havelka) Brno 1922, s. 143–144. VOJKŮVKA, J.: *Úlehla v Lipově*. Věstník ÚSJU 31, 1933–34, s. 169–171;

spolku jednot učitelských na Moravě, jemuž v letech 1903–1906 předsedal,¹⁰ kromě toho založil a jako první redaktor vedl spolkový Věstník, soustředil se na požadavky hmotného a právního rázu a prosadil, aby spolek vydával veškeré spisy Jana Amose Komenského.¹¹ Mnoho času a energie věnoval objasňování požadavku vysokoškolského vzdělání učitelů¹² – dokladem toho, že se touto problematikou zabýval už na počátku století, jsou tato slova: „*České učitelstvo všecko domáhá se vzdělání akademického. ... Jest člověku opravdu nesnadno zachovati rozvahu a klid, když pováží, že se dozorcům nad výchovou skotu a bravu ochotně otvírají brány vysokých škol, ale zavírají vychovatelům dětí lidských.*“¹³ Na uskutečňování jeho odkazu se podílel i syn Vladimír, jak už jsme řekli.

Životní dráhu Josefa Úlehly zásadně ovlivnilo přijetí zákona o všeobecné školní docházce¹⁴ (prodlužovala se do 14 let), který pozměnil soustavu národního školství: šestileté triviální nahradily osmileté¹⁵ obecné školy, z nichž žáci mohli po absolvování pěti ročníků pokračovat na tříleté měšťance. Zákon rovněž stanovil, že o náboženské vyučování pečuje církev a státu náleží vrchní dozor, čímž došlo

PAŽOUTOVÁ, B.: *Poslední cesta*. Tamtéž, s. 172–174; TÁŽ: *Tryzna za J. Úlehlu a J. Havlíka*. Tamtéž, s. 340–341. JANČÁŘ, J. a kol.: *U nás v Lipově*. Lipov 2008, s. 124.

- 10 Předchůdcem Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě (zkratka ÚSJUM) byl Spolek moravských učitelů (působil v letech 1870–82). Stanovy ÚSJUM byly místodržitelstvím potvrzeny 9. 11. 1882. BALHAR, J.: *Počátek a vývoj „Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě“*. In: Šedesát let Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě. (Red. J. Matějčík a J. Krejčík) Brno 1930, s. 24, 30–31. – J. Úlehla úřad předsedy ÚSJUM vykonával v době od 1. 6. 1903 do 22. 7. 1906. KOPÁČ, J.: *Josef Úlehla a moravské učitelstvo*. Brno 1967, s. 85–86, 124, 125.
- 11 ÚLEHLA, J.: *Souborné spisy J. A. Komenského*. Věstník ÚSJUM 8, 1909, s. 495–502.
- 12 KOPÁČ, J.: *Josef Úlehla a moravské učitelstvo*. Brno 1967, s. 112, 114–116, 122.
- 13 ÚLEHLA, J.: *O povinnostech české inteligence k obecné škole*. Předneseno v Klubu České strany lidové 17. prosince 1904 v Praze. Praha 1905, s. 32, 35.
- 14 Říšský zákon č. 62 ze 14. května 1869. Proti tomuto zákonu vystupovala velká část šlechty a církve, což vedlo k vyhlášení školské novely v podobě zákona z 2. května 1883 č. 53 říšského zákoníku. Došlo ke změně výuky na venkovských školách: bylo zavedeno pouze polodenní vyučování a umožněny tzv. úlevy ve školní docházce, kdy na požádání rodičů děti dvanáctileté a starší nemusely od dubna do listopadu navštěvovat školu. Ústupky katolické církvi představovalo nařízení, že učitelé musí vykonávat dozor při náboženských cvičeních. ŠTVERÁK, V.: *Stručně dějiny pedagogiky*. Praha 1988², s. 173–174. – O dětské práci v Kloboukách viz příloha: ÚLEHLA, V.: *Duše lidu*. Brno 1998, s. 283. – O svém vyšetřování ohledně zanedbání náboženské povinnosti J. Úlehla napsal: „*V dubnu 1888 byl jsem zavolán na okr. hejtmánství ve Velkém Meziříčí a tam jsem byl vyzván, abych se zodpovídal, proč jsem nebyl 4. října 1887 s dětmi v kostele. ... A pravda bylo, že 4. října 1887 nad míru přišlo a z Bilan do Kroměříže s dětmi dojíti nebylo lze, jindy pak že jsem do kostela chodíval.*“ *Zrcadlo katechetům*. Praha 1906, s. 56.
- 15 Moravští učitelští předáci ustanovení o osmileté školní docházce považovali za jedno z nejdůležitějších ve zmíněném zákoně a odůvodňovali to takto: „...do 12. roku mládež nemůže si osvojití vědomostí, kterých pro život času nynějšího nutně potřebuje. V roce 13. a 14. počíná se teprve rozum a soudnost u dítěte vyvíjeti; jest to doba přechodu z věku dětského do věku panického.“ PRASEK, V. – SLAMĚNÍK, F. – LIBÍČEK, I.: *Pamětní spis českého národního učitelstva moravského veleslavnému klubu českému na radě říšské*. Komenský 8, 1880, s. 277.

k odstranění neomezeného dohledu katolické církve nad školstvím. Učitelé se měli napříště vzdělávat na učitelských ústavech (zprvu tříletých, později čtyřletých), zakončených zkouškou dospělosti. Nové školské poměry vzbudily zájem o učitelské povolání v mladém Josefovi a jeho spolužácích, a proto přestoupili do 3. ročníku učitelského ústavu¹⁶ ze septimy brněnského Slovanského gymnázia, kde se Úlehla už podruhé setkal s profesorem Františkem Bartošem (potkali se ve Strážnici na německém piaristickém gymnáziu).¹⁷ Po celý život jej provázely střety s klérem (otec jej vychoval k panteismu)¹⁸ a staly se nejednou brzdou jeho služebního postupu. První negativní reakci církevních kruhů vyvolal Úlehlův překlad knihy anglického filozofa a sociologa Herberta Spencera¹⁹ *Výchování rozumové, mravní a tělesné*;²⁰ později přeložil také jeho *Dané pravdy mravoučné*. Hlavní zdroj všech nedostatků ve výchově i v pedagogickém myšlení Úlehla spatřoval beze zbytku v herbartovské pedagogice²¹ (spojované s atmosférou strnulosti a strachu panujícího ve škole, vyvolaného tuhou kázní a tělesnými tresty)²² – podle jeho názoru ničí žákovu indi-

16 Na učitelský ústav vstupovali s velkými nadějemi: „za rok si odbudeme zkoušku dospělosti, hned potom zkoušku způsobilosti, obdržíme postavení učitelské, budeme studovati, odbudeme si gymnasiální maturu a půjdeme potom na universitu.“ (cit. ÚLEHLA, J.: *Moji učitelé a přátelé, správcové moji na jevišti života*. In: Úlehla. Zpomínky a úvahy. (Uspořádal E. Havelka) Brno 1922, s. 25). Zdá se, že to byl nerozvážený krok, pravdu měl tehdy František Bartoš, který Úlehlovi jeho odchod z gymnasia zle vyčítal. KOPÁČ, J.: *Josef Úlehla a moravské učitelstvo*. Brno 1967, s. 36.

17 „Neměně vzácný okamžik mého života byl ten, když František Bartoš, můj bývalý učitel řečtiny, bezpodmínečně vzdal chválu mým Listům pedagogickým a prvnímu dílu mých *Dějin matematiky*. Řekl mi, že každou tu knihu přečtl takřka na jednu záprež, že probděl při ní při každé celou noc a nadobro se srovnává s mými výklady.“ ÚLEHLA, J.: *Moji učitelé a přátelé, správcové moji na jevišti života*. In: Úlehla. Zpomínky a úvahy. (Uspořádal E. Havelka) Brno 1922, s. 38.

18 HAVELKA, E.: *Josef Úlehla. Život a dílo. Zábřeh 1912*, s. 16.

19 H. Spencer (1820–1903), jeden z prvních stoupenců evoluční teorie. Jeho vliv se projevil zejména uvedením analogie mezi společností a živým organismem, jeho evolucionismem a naturalismem, tedy přesvědčením o jednotě zákonů společenských a přírodních. KELLER, J.: *Úvod do sociologie*. Praha 2004⁵.

20 SPENCER, H.: *Výchování rozumové mravní a tělesné*. Přeložil J. Úlehla. Praha 1879. – „Brzy po vyjití Úlehlova překladu uveřejňoval katecheta Eug. Kadeřábek ve *Slaměnickově Komenském pojednání proti Spencerovi a jeho filosofii*...“ HAVELKA, E.: *Josef Úlehla. Život a dílo. Zábřeh 1912*, s. 45. – Jednalo se patrně o pojednání, kde se praví: „... kterak tedy pošetile jednají ti, kdož církev katolickou zavrhuje, v bezbožectví charakter hledají podle Rousseaua, podle filosofů, církvi katolické odpirajících, Kanta, Herbaria, Spencera, Lindera atd. Podobají se těm, kteří hledajíce perly a vědouce, kde by byly, jdou tam, kde naleznou bláto. A ti pak chtějí tvořiti karaktery své a jiných! Bůh je naprav! Záhuba lidí a společnosti bude výsledkem jejich práce.“ KADEŘÁBEK, E.: *O karakteru*. Komenský 8, 1880, s. 425.

21 Johann Friedrich Herbart (1776–1841) – německý filozof, psycholog a významný pedagog 19. století.

22 Úlehla proti herbartismu viz HAVELKA, E.: *Josef Úlehla. Život a dílo. Zábřeh 1912*, s. 10–12. – Úlehlův boj proti herbartismu posuzuje J. Kopáč takto: „Úlehla si především neujasňuje skutečný význam herbartismu – jednak jeho význam podceňuje – to se týká zejména významu herbartismu pro speciální vědy – jednak na něj jednostranně svádí všechny nedostatky tehdejší výchovy, školství a pedagogiky, způsobené jinými příčinami, především společenskými a politickými poměry v Rakousku.“

vidualitu a vychovává bytostí naprosto pasivní. Nápravu zamýšlí hledat v moderní vývojové pedagogice, kromě Spencera též v americké výchově a Tolstém.²³

Úlehlův životopisec E. Havelka ve spisku o jeho pedagogických a školských reformách cituje, jak se na sklonku života vyjádřil k osobnostem a směrům, které ho postupně ovlivnily: „*Tolstého stati pedagogické jsou napsány r. 1887 a já jsem je dostal do ruky teprve po roce 1892. Když jsem ocenil Tolstého, neplyne z toho, že bych byl od něho vyšel. Z Ameriky nepochází žádná moje myšlenka, odtud pochází jenom moje poznání, že má učitel a vychovatel v žákovi cítiti člověka rozumného, svéprávného a svobodného.*“²⁴ Od kritiky Úlehla přešel k vlastní koncepci tzv. volné školy,²⁵ v níž bude osvobozeno stejné dítě jako učitel a jež bude zbavena tlaku církevního, státněpolitického i byrokratického.²⁶ Už roku 1879 cituje Spencerovu „ve-

Polemizuje přitom ne s Herbartem a jeho původním dílem, ale s názory jeho žáků, z jejichž učebnic poznal Herbartovo učení ve zkrácené podobě. Označuje herbartismus za filosofii vnucenou našemu školství shora rakouskou vládou.“ Kopáč považuje za podivné, že se Úlehla nezabýval nejpřednějším představitelem herbartismu u nás – Gustavem Adolfem Linderem (1828–1887; první profesor filozofie a pedagogiky na obnovené pražské univerzitě) a poukazuje na jeho odtrženost od českého pedagogického myšlení. Také tvrzení, že herbartismus byl prosazován jako oficiální rakouská ideologie, sotva obstojí. Zdá se, že to byly spíše jeho určité přednosti: exaktnost, racionalismus, vědecká střízlivost a úcta k faktům, které vedly k jeho rozšíření nejen u nás, ale i v jiných zemích. KOPÁČ, J.: *Josef Úlehla a moravské učitelstvo*. Brno 1967, s. 64, 65, 69.

- 23 ŠTVERÁK, V.: *Stručné dějiny pedagogiky*. Praha 1988², s. 190. – Lev Nikolajevič Tolstoj (1828–1910) – významný ruský romanopisec, dramatik, publicista a humanistický myslitel. K pronikání Tolstého díla do českého prostředí: KOPÁČ, J.: *Dějiny české školy a pedagogiky v letech 1867 až 1914*. Brno 1968, s. 88.
- 24 HAVELKA, E.: *O pedagogických a školských reformách Josefa Úlehly podle jeho filosofie a jeho praxe*. Brno 1933, s. 26–27.
- 25 O volné škole informuje *Pedagogická encyklopedie* v rámci hesla Laická morálka (II. díl. Praha 1939, s. 39; O. Chlup): „*Heslo laické morálky zevšeobecnělo v době zápasů o volnou školu, o rozlučku církve a státu, církve a školy, v době kdy se projevila snaha odstraniti vyučování náboženství ze škol a ponechati péči o výchovu nábožensko-konfesijní soukromé iniciativě obcí církevních. ... U nás a v Rakousku byl zápas o laickou morálku velmi živý, neboť katolická církev a politická strana křesťansko-sociální udržovala ve svém programu ideál římsko-katolické mravouky ve školství všech stupňů v těsném souhlase se zájmy katolické dynastie. Pokrokové strany české, zvláště realistická strana Masarykova, usilovaly o zlaicisování života a školské výchovy. V čele snah o úpravu laické morálky bez boha byla Volná myšlenka se svým časopisem téhož jména a přílohou Volná škola.*“ – K volné škole též KUDLÁČ, A. K. K.: *Příběh(y) Volné myšlenky*. Praha 2005, s. 21, 23. – K reakcím na volnou školu ze strany církve (např. pastýřský postní list brněnského biskupa P. Huyna z 11. 3. 1906) viz ZOBÁČOVÁ, A.: *František Bartoš, Vladimír Štastný a časopis Obzor*. In: František Bartoš, jazykovědec, pedagog, etnograf. Konference k 100. výročí úmrtí. Sborník příspěvků z konference Zlín, 25.–26. dubna 2006. Acta musealia, suplementa 2006/1. Zlín 2006, s. 108–109.
- 26 *Pedagogická encyklopedie*. III. díl. Praha 1940, s. 178 (heslo Úlehla Josef). – O co jde v úsilí o volnou školu, zformuloval Havelka: „*... jde o prohloubení náboženského života, volnou školou nestavíme se proti náboženství, ale proti konfesijnímu dogmářství, nenáboženskému církevnictví. Opravdové náboženství se musí vychovávat, prožívat, ne mechanicky vyučovat.*...“ HAVELKA, E.: *Volná škola*. Zábřeh 1907, s. 90.

lice důležitou a revoluční ... větu, že všechno učení samoučením býti má²⁷ a ve svém návrhu tzv. dolní školy (od 6 do 8 let) Úlehla říká: „Zvláště se vštěpuje dítěti český cit jazykový. Dítě si má pamatovati mnoho ryzích vět českých, jadrných, vtipných, pěkně upravených. Vštěpuje se dítěti také cit pro uslechtilý vtip český a slovnou krásu. Dítě se učí nazpaměť českým veršům, zvláště lidovým, nebo z předních básníků československých, pořekadlům a příslovím, lidovým hádankám a žertům.“²⁸ A v další části návrhu radí vzít malého žáčka do přírody, která byla jeho celoživotní láskou,²⁹ což můžeme vyčíst např. z jeho dvoudílného *Čtení o přírodě*³⁰ nebo z pojednání o přírodních poměrech v regionální monografii *Moravské Kravařsko*.³¹ V *Listech paedagogických*,³² do nichž shrnul svá první důležitější pojednání o školské problematice, najdeme i cenné národopisné informace, například o „zuboženém lidu valašském“ a důsledku tohoto stavu: vystěhovalectví do Ameriky.³³ Popisuje rovněž dětskou práci v továrnách, kde jsou zaměstnány „už 12leté děti po 14 až 16 hodin denně“.³⁴ Slova nelíbeného obdivu patří tetičce Odstrčilové z Klobouk, především

27 SPENCER, H.: *Výchování rozumové mravní a tělesné*. (Přeložil J. Úlehla) Praha 1879 – v předmluvě, o které J. Kopáč napsal, že „obsahuje základní teze Úlehlovy pedagogiky; z jejichž okruhu vlastně nikdy nevybočil.“ KOPÁČ, J.: *Josef Úlehla a moravské učitelstvo*. Brno 1967, s. 38.

28 HAVELKA, E.: *O pedagogických a školských reformách Josefa Úlehly podle jeho filosofie a jeho praxe*. Brno 1933, s. 109–110. – Těž příloha: ÚLEHLA, J.: *Osnova zákona o národním školství*. Dílna lidskosti 1, 1918/19, s. 2. – K odmítnutí osnovy viz ÚLEHLA, J.: *Úvaha o budoucí volné škole československé*. Brno 1920, s. 48.

29 Svě zkušenosti popsal v pojednání *Jak jsem učil botanice*. In: ÚLEHLA, J.: *Listy paedagogické*. Praha 1899, s. 281–308.

30 ÚLEHLA, J.: *Čtení o přírodě*. I. díl. Velké Meziříčí 1892; TÝŽ: *Čtení o přírodě*. II. díl. Velké Meziříčí 1893. – Tuto práci autor věnoval „drahým přátelům“ Josefu Klvaňovi, tehdy gymnaziálnímu profesorovi v Uherském Hradišti, a Janu Bubelovi, v té době již zesnulému (zemřel 1889) obchodníku na Vsetíně, s nímž se Úlehla přátelil za svého tamějšího působení. J. Bubela byl horlivým botanikem, ač amatér, byl uznáván jako nejlepší znalec moravské květeny; svůj veliký herbář věnoval Přírodovědeckému klubu v Praze. Vedle toho byl malířem, hudebním skladatelem a režisérem ochotnického divadla – na tomto poli spolupracoval s J. Úlehlou, jakož i při zakládání vzdělávacího spolku Snaha. Vzpomínky Bubelova synovce Karla ve sborníku *Úlehla. Zpomínky a úvahy*. (Uspořádal E. Havelka) Brno 1922, s. 128. Těž HAVELKA, E.: *Josef Úlehla. Život a dílo*. Záběh 1912, s. 41. – Dokladem spolupráce obou mužů je pět písňových zápisů ze Zbyňova v Pováží uložených ve sbírkových fondech Etnologického ústavu AV ČR v Brně v rámci sbírky Hynka Bíma (signatura A 81; podíl obou sběratelů označil Bím takto: noty poznačil p. Jan Búbela [sic!], slova p. J. Úlehla).

31 ÚLEHLA, J.: *Přírodní poměry*. In: *Moravské Kravařsko* (Politický okres novojičský.) Příbor 1898, s. 8–25.

32 ÚLEHLA, J.: *Listy paedagogické*. Praha 1899. TÝŽ: *Listy paedagogické*. Praha 1904².

33 ÚLEHLA, J.: *Listy paedagogické*. Praha 1899, s. 26–29.

34 ÚLEHLA, J.: *Listy paedagogické*. Praha 1899, s. 55. – O dětské práci v Kloboukách viz příloha: ÚLEHLA, V.: *Duše lidu*. Brno 1998, s. 283. – Práci dětí se ve své práci zabývá M. Riedl a konstatuje: „Předčasné zaměření školních dětí z chudých rodin na pravidelnou celodenní manuální práci bylo jednou z hlavních příčin neuspokojivého prospěchu těchto dětí ve škole a často i jejich ngramotnosti.“ RIEDL, M.: *Zavádění povinné školní docházky na území současného Jihomoravského kraje*. II. díl. Brno 1983, s. 139.

jejímu umění ornamentálního kreslení, jehož využívala při zdobení pečiva a dokonce i másla.³⁵ Svoji energii věnoval i pěstování česko-slovenské spolupráce, a to jednak členstvím ve strážnickém spolku Československá vzájemnost, jednak péčí o slovenské učně, studenty i malé školáčky, přicházejícími za vzděláním do Strážnice.³⁶ Už od 70. let pravidelně navštěvoval Slovensko,³⁷ nyní přeložil spis *Národnostní otázka v Uhrách*³⁸ anglického autora R. W. Setona-Watsona,³⁹ který jej ve Strážnici několikrát navštívil.⁴⁰

Vladimír se narodil jako první syn ve druhém manželství Josefa Úlehly, který měl z předchozího svazku syna a dceru a po smrti jejich matky se oženil s Emmou Schmiedtovou ze Vsetína. Dva roky po Vladimírovi přišel na svět Miloš,⁴¹ pozdější doktor práv, manžel Marie Anny, rozené Tilschové,⁴² autorky pojednání a knih o stravě, cenných i z národopisného hlediska. Leč vraťme se k Vladimírovi, z jehož životopisu víme, že své vzdělání až do maturity získával ve vícerech místech Moravy. Zapříčinilo to otcovo časté překládání z jednoho místa na druhé: tak

35 „Dostali jsme od ní kousek másla, a já se bál do něho nůž zakrojiti. Bochánek byl ozdoben po vrchu růžemi. Listky těchto růží nebyly k bochánku přilepeny, nýbrž z bochánku byly vykrojeny jako třísky tak, že vystupovaly a v růžice se skládaly.“ ÚLEHLA, J.: *Listy paedagogické*. Praha 1899, s. 65. – „Podobně rozepisuje se Ú., jak sousedka Odstrčilová, žena opravdu vzácná, které i já si velice vážím..., vychovává a k podobně umělé a úspěšné práci vede svoji malou Valinku. Úlehla ukazuje, že podobných krásných postav nalezneme v našem lidu všude, budeme-li si jich všimati, ukazuje ale také, že nutno tyto úspěšné rozumové i mravní prvky v povaze našeho lidu probouzeti, uvědomovati a posilovati, zde také navazovati veškerou výchovu i školskou ...“ HAVELKA, E.: *Josef Úlehla. Život a dílo*. Zábřeh 1912, s. 94. – Úlehlův smysl pro život lidu dokládá i vzpomínka dalšího podřízeného z kloboucké školy: „Úlehlu stále něco uchvacovalo; hned postřehl schopnost žen a dívek v uměleckém projařování v malbě, výšivkách, v kraslicích, ve zpěvu – hned u mužů smysl obchodní a v zápětí skládal plány, kterak lze schopnosti tyto prohloubiti a hospodářsky využiti.“ BRETTSCHEIDER, V.: Ze Šavla Pavel. In: *Úlehla. Zpomínky a úvahy*. (Uspořádal E. Havelka) Brno 1922, s. 136. – Na tetičku Odstrčilovou (Ostrčilovou) vzpomíná i V. Úlehla – ÚLEHLA, V.: *Duše lidu*. Brno 1998, s. 30, 40.

36 KOPÁČ, J.: *Josef Úlehla a moravské učitelstvo*. Brno 1967, s. 133. PRAŽÁK, F.: *Josef Úlehla. (Nar. 16. března 1852)*. Naše doba 29, 1922, s. 325.

37 HAVELKA, E.: *Josef Úlehla. Život a dílo*. Zábřeh 1912, s. 45.

38 SCOTUS VIATOR: *Národnostní otázka v Uhrách*. Z angličtiny přeložil J. Úlehla. Brno 1913 (úryvek viz příloha).

39 Robert William Seton Watson (1879–1951), známý pod pseudonymem *Scotus Viator* („jsem cestující Skot“ praví v předmluvě k anglickému vydání této knihy – *Racial Problems in Hungary*. London 1908). Stal se nejznámějším anglicky mluvícím odborníkem na národnostní poměry v Uhersku (je citovaný i v Encyklopedii Britannice 1911).

40 HAVELKA, E.: *Josef Úlehla. Život a dílo*. Zábřeh 1912, s. 103.

41 Miloš Úlehla (1890–1965) působil v letech 1920–1938 na několika místech Slovenska jako okresní náčelník; svoje zkušenosti zúročil v pojednání *Úvahy o veřejné správě* ve sborníku *Úlehla. Zpomínky a úvahy*. (Uspořádal E. Havelka) Brno 1922, s. 206–221 (úryvek viz příloha).

42 Marie Anna Úlehllová-Tilschová (1896–1978). *Český biografický slovník XX. století*. 3. díl. Praha – Litomyšl 1999, s. 396 (zde údaj rovněž o manželovi). BOČKOVÁ, H.: *Úlehllová-Tilschová Marie Anna*. In: BROUČEK, S. – JEŘÁBEK, R. (Eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 1. Biografická část. Praha 2007, s. 237–238. – Z manželství Marie Anny a Miloše se narodil syn Ivan Úlehla (1921–2004), jaderný fyzik a autor monografie o strýci Vladimírovi.

jednaly státní úřady podporované církví s nepohodlnými a nepřizpůsobivými lidmi. V létě roku 1888, kdy se Vladimír narodil u matčinych příbuzných ve Vidni, učil jeho otec na jednotřídce ve Velké Oslavici u Velkého Meziříčí, kam jej z trestu přeložili nedlouho předtím.⁴³ Pobytu v dalších místech už popsal V. Úlehla v knize *Duše lidu: přechod ze školy cvičné při učitelském ústavu*⁴⁴ v Příboře do venkovské v Kloboukách u Brna,⁴⁵ kde se tatínek stal ředitelem nově založené měšťanky a poté studium na kyjovském gymnáziu, které vedl otcův přítel Josef Klvaňa.⁴⁶ V knize *Živá píseň* připomíná svoji krátkou brněnskou epizodu⁴⁷ za otcova pobytu v Jaroměřicích nad Rokytnou,⁴⁸ ale hlavně stěhování do Strážnice, kde nakonec maturoval. Píše, že Strážnice se jim „*jaksi stala zosobněním všeho slováckého*“,⁴⁹ vraceli se totiž tam, odkud pocházel otec: „*dědové mlynařili kdysi na řece Moravě na jih od Břeclavě*“.⁵⁰

Po Vladimírově maturitě roku 1907 se cesty otce a syna rozešly, nadaný mladík zamířil na pražskou filozofickou fakultu a posléze i do ciziny studovat botaniku, aby se z něj v průběhu dalšího života stal vědec světového jména. Vědomí vlastních kořenů, mimořádné hudební nadání⁵¹ a nepochybně harmonická rodinná výchova⁵²

43 Co k tomu J. Úlehla napsal, viz *Zrcadlo katechetům*. Praha 1906, s. 55–56. – Další podrobnosti ohledně jeho přeložení viz MRÁZEK, K.: *Na rozloučenou*. Věstník ÚSJU 31, 193–34, s. 160. – J. Kopáč uvádí, že se za Úlehlou tehdy marně přimlouvali u místodržitele jeho někdejší profesori z brněnského Slovanského gymnázia F. Bartoš a Václav Royt, posléze zemský inspektor. KOPÁČ, J.: *Josef Úlehla a moravské učitelstvo*. Brno 1967, s. 37.

44 Cvičné školy byly organizačně přiděleny k učitelským ústavům a jejich učitelé se zároveň podíleli na výuce studentů učitelských ústavů. ŠTVERÁK, V.: *Stručné dějiny pedagogiky*. Praha 1988², s. 174.

45 ÚLEHLA, V.: *Duše lidu*. Brno 1998, s. 283.

46 ÚLEHLA, V.: *Duše lidu*. Brno 1998, s. 27–30, 287. – Josef Klvaňa (1857–1919) – přírodovědec, národopisec a středoškolský pedagog. S J. Úlehlou se setkali už v 80. letech na Kroměřížsku. „*Tys učil mne botanice ... jenže já jsem přec jen byl zažranějším kaminkářem, a tomu oboru zase učil jsem Tě já*.“ KLVAŇA, J.: *Milému příteli Josefu Úlehlovi*. Věstník ÚSJUM 11, 1911–12, s. 646. – Také J. Úlehla věnoval J. Klvaňovi slova uznání, když otiskl v Pedagogických rozhledech (24, 1911, s. 704–705) recenzi *Popisu okresního hejtmanství kyjovského* autorů J. Klvani a F. Fintajsla.

47 K okolnostem přestupu na 1. české gymnázium v Brně viz ÚLEHLA, I.: *Vladimír Úlehla*. Brno 1994, s. 15. Těž ÚLEHLA, V.: *Živá píseň*. Praha 1949, s. 109.

48 Působení J. Úlehlly v Jaroměřicích viz vzpomínky někdejší žáčky a pozdější vídeňské podřízené M. Slabyhoudové: Věstník ÚSJU 31, 1933–34, s. 167.

49 ÚLEHLA, V.: *Živá píseň*. Praha 1949, s. 109.

50 ÚLEHLA, V.: *Živá píseň*. Praha 1949, s. 103. – K rodinným kořenům J. Úlehlly napsal F. Pražák: „*Věškerá práce Úlehllova vyrostla předem z půdy jeho kraje. Sám Slovák rodem i předky studoval sociální, hospodářské a kulturní poměry svého lidu, jeho vztahy k dítěti a užil všeho ve svém díle. Už Bartoš ho tomu učil na gymnasiu. Všiml si biologie člověka*.“ PRAŽÁK, F.: *Josef Úlehla*. (Nar. 16. března 1852). Naše doba 29, 1922, s. 324–325.

51 K hudebnímu nadání viz ÚLEHLA, I.: *Vladimír Úlehla*. Brno 1994, s. 13–14.

52 Vztah svých rodičů k hudbě popsal Úlehla takto: „*Otec nebyl zpěvně zvlášť nadaný a všechny zájmy v něm byly přehlušeny soustředěným zájmem vědce. Proto nám otec uchoval ve své vzpomínkové kytici písní poměrně málo. Hudební základnu nám dala matka, která ji převzala od svého otce. ... Jako malé*

jej však vedly k také trvalému zájmu o lidovou kulturu a hlavně lidovou píseň (v této činnosti jej zásadně ovlivnil příklad Hynka Bíma⁵³), snad o to hlubšímu, že se jednalo o osobnost s důkladným exaktním, ale i filozofickým vzděláním. Nejlépe to ozřejmují věty z úvodu k *Duši lidu*, charakterizované jako esejisticky koncipovanou knihu,⁵⁴ případně etnosociologickou studii:⁵⁵ „*Když mi otec třeba vyprávěl, že... na dvoře Attilově vyšívaly roucha velmožů slovanské vyšívačky, vyvolalo to ve mně... pocit současné blízkosti i vzdálenosti ... také mi začalo být absurdní, když se v současné literatuře předpokládalo, že na příklad to nepřeborné množství lidových písní, znějících tehdy stále ještě kolem nás, se zrodilo jako dílo rozmarne improvizace v minulém, nanejvýš ještě v osmnáctém či sedmnáctém století. Biolog si prostě začal všimnat jevů kulturních a vnášet do nich své měřítko.*“⁵⁶ Jiří Pajer⁵⁷ napsal, že mnohé Úlehlovy názory na lidovou píseň byly ve své době většinou nepochopené a odmí-

chlance nás poutala daleko víc matka svou hrou než otec svými zpěvy, kterými nás někdy uspával. Utkvěly mi z těch zpěvů, většinou bohatýrských, vzpomínky skoro děsivé.“ Přesto ve své sbírce písní ze Strážnice otiskuje tři písně zapsané od otce. ÚLEHLA, V.: *Živá píseň*. Praha 1949, s. 104, 428, 462, 474, 661, 802.

- 53 Hynek Bím (1874–1958) – učitel a sběratel, podřízený J. Úlehly na měšťance v Kloboukách a ve Strážnici. V. Úlehla píše, že se už jako sekundán chtěl chovat podle Bímova vzoru, a tak podnikl jednu z prvních sběratelských vycházek. Před dokončením doktorátu z přírodních věd za ním zašel o prázdninách 1910 „*se žádostí, aby mne vzal s sebou sbírat písničky, že se to chci také pořádně naučit.*“ ÚLEHLA, V.: *Živá píseň*. Praha 1949, s. 106, 170. – J. Vysloužil o Bímovi napsal, že „*ustiloval jako jeden z našich prvních sběratelů o vyčerpávající průzkum lidové písně určitého krajového celku*“ a konstatoval, že „*teprve později pracovali tímto způsobem další sběratelé*“, např. V. Úlehla. VYSLOUŽIL, J.: *Hynek Bím. (K osmdesátinám významného sběratele lidových písní)*. Český lid 41, 1954, s. 55. – K Bímově sběratelské mapě viz ÚLEHLA, V.: *Trvalé hodnoty lidové kultury*. (Do tisku připravil D. Holý) *Národopisné aktuality* 15, 1978, s. 296.
- 54 PAJER, J.: *Úlehla Vladimír*. In: Brouček, S. – Jeřábek, R. (Eds.): *Lidová kultura*. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. I. Biografická část. Praha 2007, s. 237.
- 55 K tomuto označení viz ÚLEHLA, V.: *Duše lidu*. Brno 1998, s. 355 (Dovětek za vydavatele).
- 56 ÚLEHLA, V.: *Duše lidu*. Brno 1998, s. 15. – Na jiném místě této knihy (s. 269) vzpomíná autor na J. Klvaňu, svého učitele přírodopisu v primě kyjovského gymnázia, kterak se vypyřádá žáků, jestli už jedli chrousty „*... chvíli tak třída chroustala nezvyklou lahůdku a nenápadně jsme vepřuli do rozboru hmyzího těla, což, jak jsme tušili, bylo účelem celé hry. Teprve časem jsem pochopil..., že přírodovědec Klvaňa spojil se v té chvíli s lidopiscem Klvaňou... Vzbudiv zájem náš o tělo hmyzí, sytil soudasně svůj zájem o spontánní potravu dětskou.*“
- 57 PAJER, J.: *Úlehla Vladimír...*, s. 237. – Úlehla k tomu napsal: „*... budoucí ekolog duševního života lidového bude mít práci mnohem těžší, než ji mají ekologové rostlinní, kterým zavčas nasušili systematici materiál do herbářů, jimž stále rostou rostliny na stanovišti a kteří, když jim některá vyhyhla, najdou ji ve vrstvách zemských uloženou.*“ ÚLEHLA, V.: *Trvalé hodnoty lidové kultury*. (Do tisku připravil D. Holý) *Národopisné aktuality* 15, 1978, s. 298.

tané,⁵⁸ zůstávají však nadčasové a stále inspirující,⁵⁹ a zdůraznil rovněž, že aplikace biologické metody předjímala důležitost studia ekologie folkloru.

Ráda bych se zastavila u působení učitelů na život nejširších vrstev obyvatelstva a jevy lidové kultury,⁶⁰ případně jejich proměny na přelomu 19. a 20. století. Kromě zvyšující se úrovně základního vzdělání⁶¹ (týká se to i učitelů samotných)⁶² bychom

58 „Zhodnotíme-li stručně Živou píseň, je tedy zřejmé, že druhý oddíl je velmi cennou prací sběratelskou a kritickým vydáním materiálu, první oddíl pak ukázkou nekritické a vědecky nepodložené práce, sice s bystrými postřehy, ale bez znalostí základních problémů etnografických a musikologických; tím nebezpečnější je, že je psán krásným, ale příliš autoritativním slohem, že jeho myšlenky jsou rozhozeny v pásmu krásného belletristického líčení, při němž se leccos přehlédne a na leccos se zapomeno.“ SCHEUFLER, V.: *Vladimír Úlehla: Živá píseň*. Národopisný věstník československý 32, 1951, s. 188.

59 „Tato Úlehlova práce předběhla v mnoha ohledech svou dobu. V knize Živá píseň dokonale ukazuje, čemu z písňového prostoru věnovat větší a čemu menší pozornost, že je nutno sbírat při různých příležitostech, ve všech obdobích roku a v různých generacích, proč mají smysl opakované výzkumy, že má cenu zapisovat a také publikovat i pouhá torza písní atd. Monografie je současně významná tím, že se autor snažil své sběry zevrubně zhodnotit a že si v ní u nás poprvé tak podrobně všimá písně k jejímu okolí – k životu zpěváků či muzikantů a vlastně k jejímu životu jako živé bytosti.“ HOLÝ, D.: *Lidová píseň jako živý útvar (Několik slov o národopisných pracích Vladimíra Úlehly)*. In: I. Úlehla: *Vladimír Úlehla*. Brno 1994, s. 84–85.

60 „Pedagogicky lze tohoto oboru využití k národní a humanitní výchově. Prvky tohoto vyučování jsou rozptýleny prozatím nesoustavně v různých předmětech..., jako v dějepise, zeměpise, literatuře, přírodopise a jinde. Bylo by úkolem etnologů a etnografů, aby vhodnou minimální látku etnografickou účelně upravili pro školní učivo.“ *Pedagogická encyklopedie*. I. Praha 1938, s. 402 (heslo etnografie, etnologie; autor L. Hrádkovský). – Na národopisném sjezdu v Praze roku 1925 se poprvé na širokém jednacím fóru diskutovalo v celém bloku přednášek o vztahu národopisu a školy. Účastníci sjezdu se zasazovali o zavedení národopisu do škol od obecných až po vysoké. – BROUČEK, S. – JERÁBEK, R. (Eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 2. Věcná část. Praha 2007, s. 613–614 (heslo národopisné sjezdy; autor V. Smrčka).

61 Roku 1880 z obyvatel starších šesti let neumělo číst ani psát 8,57% mužů a 12,08% žen. FUNTÍČEK J.: *Listy ze školské statistiky na Moravě*. Komenský 11, 1883, s. 69. – „Při sčítání lidu 1890 bylo ze 100 obyvatel starších 10 let pouze 5, kteří neuměli číst ani psát, v roce 1900 jich byla jen 3%, v roce 1910 se negramotnost snížila na 2% a v roce 1930 to bylo pouze 1%.“ SRB, V.: *1000 let obyvatelstva českých zemí*. Praha 2004, s. 122.

62 „Znalo-li v létech šedesátých sotva 5% českého učitelstva moravského českou mluvnici a pravopis, nyní zajisté najde se sotva 5% českých učitelů na Moravě, kteří by bez chyb česky psáli neuměli.“ PRASEK, V. – SLAMĚNÍK, F. – LIBÍČEK, I.: *Pamětní spis českého národního učitelstva moravského veleslavnému klubu českému na radě říšské*. Komenský 8, 1880, s. 275. – František Slaměník (1845–1919), Úlehlův předchůdce v čele Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě, k tomu napsal: „O škole staré [tj. před vydáním zákona z r. 1869 – pozn. autorky] nemožno tvrditi, že by byla nějak význačně zasahovala v kulturní rozvoj našeho lidu. ... také vzdělání dřívějšího učitelstva niterak nemělo sahati nad průměrnou inteligenci tehdejšího občanstva městského. Stagnace tato měla však přece jakousi dobrou stránku ... škola stará uchovala nám alespoň rázovitost i patriarchy našeho rolnictva a řemeslnictva až do druhé polovice století minulého. Kdyby pokrok školský u nás byl zasáhl dříve, řekněme ještě před rokem 1848, kdy folkloristika naše dosud byla v plénkách nebo lépe řečeno ještě ani nebyla na světě, jistě by u nás mnoho přišlo na zmar, co dnes aspoň v našich museích národopisných nás tak mile dojmá a vzbuzuje podiv náš i cizincův.“ SLAMĚNÍK, F.: *Vzpomínky starého učitele*. Zábřeh 1907, s. 397–398.

mohli zmínit činnost pedagogů ve spolcích zaměřených na osvětu rozmanitého charakteru.⁶³ Nezpochybnitelný je jejich přínos k úspěchu a odezvě Národopisné výstavy československé, při sběru lidové slovesnosti⁶⁴ a v neposlední řadě k vlastivědnému bádání.⁶⁵ Zde je snad dobré upozornit na absolventy učitelského ústavu v Brně,⁶⁶ kde v mnoha posluchačích probudil zájem o lidovou kulturu Leoš Janáček,⁶⁷ a to zejména ve svém období „*prvního velikého rozmachu hudebně folkloristické činnosti*“.⁶⁸ K těm absolventům zmíněné instituce, kteří se více či méně zapsali do dějin moravského národopisu, mimo jiné patří: K. J. Bukovanský, E. Peck, J. Vrbas, F. Kyselková, O. Pisch, M. Kocman a H. Bím.⁶⁹

- 63 Např. VERBÍK, A.: *Počátky zemědělských spolků na Moravě*. Časopis Matice moravské 89, 1970, s. 228–229, 231–232, 241–242. BERÁNEK, V.: *Vývoj racionálního včelařství na Moravě a ve Slezsku*. *Vlastivědný věstník moravský* 25, 1973, s. 263, 265; 26, 1974, s. 59. FIŠER, Z.: *Učitel – muzejník. Příklad Aloise Jaška, Břetislava Rérycha a Jindřicha Spáčila*. In: FASORA L. – HANUŠ, J. – MALÍŘ, J. – VYKOUPILOVÁ, L. (Eds.): *Člověk na Moravě v první polovině 20. století*. Brno 2006, s. 69–78.
- 64 Úspěch učitelů a ovšem i kněží při sběru národopisných artefaktů byl zaručen tím, že „*k nim má lid ještě největší důvěru*“.⁶⁴ VÁCLAVEK, M.: *Národopisná výstava na Vsetíně ve dnech 14.–28. srpna 1892*. *Český lid* 2, 1893, s. 222.
- 65 ZOBAČOVÁ, A.: *Regionální monografie jako výraz sebeidentity včera a dnes*. *Národopisná revue* 14, 2004, s. 68. – J. Úlehla vystihl smysl vydávání těchto příruček v recenzi *Popisu okresního hejtmanského kyjovského taktu*: „*škole se hodí knížka ovšem velmi dobře. Školám okresu kyjovského nejenom podává všechny zprávy o domově, ale zároveň umožňuje učitelům, aby sjednocovali věcné učení na škole obecně v jediné učení o domově, aby při vyučování zeměpisném, dějepisném i přírodovědeckém doma začínali, z domova vycházeli, na domácí poznatky navazovali a na konec opět domů se vraceli*.“ *Pedagogické rozhledy* 24, 1911, s. 704.
- 66 Učitelské ústavy (vznikly sloučením dřívějších normálních škol a přípravných běhů, tzv. preparand) zřizoval říšský zákon č. 62 ze 14. května 1869. ŠTVERÁK, V.: *Stručné dějiny pedagogiky*. Praha 1988², s. 174. – V Brně započal svoji činnost mužský učitelský ústav v březnu 1870, ženský byl zřízen ministerským výnosem v srpnu 1872 a vyučování bylo slavnostně zahájeno 1. listopadu téhož roku. *První zpráva c. k. českého ústavu ku vzdělání učitelů v Brně za dobu od roku 1871–2 do roku 1896–7*. Brno 1897, s. 9–10. *První zpráva c. k. ústavu ku vzdělání učitelek v Brně za dobu od školního roku 1872–1873 do 1899–1900*. Brno 1900, s. 22.
- 67 Leoš Janáček (1854–1928) – hudební skladatel světového významu; v Brně působil jako hudební pedagog na Varhanické škole, mužském (jako suplent ve školním roce 1872/3 a 1875/6, jako řádný učitel od r. 1876/7) i ženském (od r. 1876) učitelském ústavu a druhém českém gymnáziu. *První zpráva c. k. českého ústavu ku vzdělání učitelů v Brně za dobu od školního roku 1871–2 do roku 1896–7*. Brno 1897, s. 143–146. *První zpráva c. k. ústavu ku vzdělání učitelek v Brně za dobu od roku 1872–1873 do 1899–1900*. Brno 1900, s. 32. BROUČEK, S. – JEŘÁBEK, R. (Eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 1. Biografická část. Sest. R. Jeřábek. Praha 2007, s. 91–92 (autorka M. Toncrová).
- 68 VYSLOUŽIL, J.: *Hynek Bím. (K osmdesátinám významného sběratele lidových písní)*. *Český lid* 41, 1954, s. 51.
- 69 Výčet těchto osobností byl sestaven na základě práce s biografickým slovníkem národopisné encyklopedie; jde o ty osoby, které ústav absolvovaly do roku 1895, kdy se uskutečnila Národopisná výstava československá, a jsou seřazeny podle roku narození. – BROUČEK, S. – JEŘÁBEK, R. (Eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 1. Biografická část. Praha 2007, s. 26–27, 34, 114, 131, 168, 172, 253.

Současně se v plné síle začíná projevat ideový rozkol mezi školou a církví, především katolickou, k níž nemalá část populace (ač šlo většinou o matrikové katolíky) pociťovala nechuť, lhotejnost a snad i nenávisť.⁷⁰ Církev tvořící jeden celek se státem⁷¹ je v krizi, která se naplno projeví (umocněná děsivými zážitky první světové války) tzv. odpadovým (nebo též přestupovým) hnutím⁷² po vzniku samostatného československého státu. Stojí před námi otázka, zda a nakolik náboženstvím více či méně utvářenou lidovou tradici ovlivnil proměňující se vztah k religiozitě či dokonce prvky ateismu.⁷³ Jeden ze soudobých autorů, který usiloval „o poznání nábožnosti venkovského lidu“, upozornil, že u něj „i v dobrých stránkách rozhoduje ... vždy formálnost, dbaní zevnějších forem“. Zevrubně pojednal o příčinách tohoto stavu: je jim duch času a „šíření se nových ideí“, podporovaný chybami vůdců a přátel církve.⁷⁴

Po více než čtyřiceti letech, kdy byl veškerý společenský vývoj podřízen tzv. vědeckému ateismu,⁷⁵ je zarážející, jak málo najdeme prací věnovaných tomuto té-

70 T. G. Masaryk situaci vystihl takto: „... většina učitelů a rodičů žáků nevěří a nežijí a nemohou již žít a věřit podle požadavků církevních (pro naše poměry běží ovšem hlavně o církev katol., církve ostatní podle daného stavu věci tu na váhu padají méně), nežijí tudíž podle těchto požadavků ani děti, zejména děti dorostlejší.“ *Zrcadlo katechetům*. Praha 1906, s. 3–4. – Též KUDLÁČ, A. K. K.: *Příběh(y) Volné myšlenky*. Praha 2005, s. 12–13.

71 „To znamená, že církev a stát tvoří vlastně jeden celek. Říká se: trůn spočívá na oltáři. Ale ten poměr jest vzájemný, oltář spočívá na trůně.“ MASARYK, T. G.: *Student a politika. Řeč Dr. T. G. Masaryka na veřejné schůzi pořádané studentskou organizací České strany pokrokové v Hlaholu dne 6. března 1909*. Praha 1990², s. 15.

72 Termín „odpadové“ užívají katolíci, „přestupové“ evangelíci. Porovnáme-li výsledky sčítání lidu v letech 1910 a 1921, podíl příslušníků římskokatolické církve klesl z 94,8% na 82,0%, počet občanů bez vyznání vzrostl z 0,1% na 7,2%. K Církvi československé (vznikla v lednu 1920 a řídili ji bývalí římskokatoličtí duchovní; od roku 1971 nese název Církev československá husitská) se r. 1921 přihlásilo 5,2%. Protestantské církve posílily z 2,5% na 4%. VAŠEK, B.: *Dnes a zítra. Úkoly české katolické inteligence*. Olomouc 1939, s. 14–15. ŠOLTĚSZ, Š.: *Dějiny křesťanské církve*. Praha 1990⁴, s. 140. SRB, V.: *1000 let obyvatelstva českých zemí*. Praha 2004, s. 160–162. FILIPI, P. a kol.: *Malá encyklopedie evangelických církví*. Praha 2008, s. 36–37.

73 „Moderní ateismus nevyvrací učeným aparátem scholastické důkazy existence boha. Je pozitivní, synthetický a tvořivý. ... Má kořeny v té skutečnosti, že moderní člověk nedovede a nemůže vždy věřit v transcendentní bytosti, jejichž bytost, vlastnosti a poměr k člověku jsou dogmatizovány a předkládány k věření. Víra v takovéto bytosti stále více mizí s horizontu moderního člověka. Bohové se mu stávají stále bezvýraznějšími, neživotnějšími a nezávaznějšími schématy, jež nepůsobí ani na emotivní zážitky lidského srdce ani na etická hodnocení, vytvářena lidským duchem a směřující k člověku. ... Ateista hledá a nalézá smysl a cíl života v kladné kulturní práci pro člověčenstvo od nejužšího do nejširšího rámce. Snaží se konati co nejlépe a co nejdokonaleji povinnosti k sobě, rodině, obci, národu, státu, lidstvu; účastní se činně tvořivé práce kulturní, slouží lidské společnosti. Poznává, že různé pověry a víry v mimosvětské mocnosti, síly a bytosti způsobují ztráty duchovních sil lidstva, jež se mají koncentrovaně upínati na formování a hledání nových hodnot v lidské společnosti, nikoli k pojmům proměnlivým...“ *Pedagogická encyklopedie. I.* Praha 1938, s. 65–66 (heslo ateismus; autor K. Zlámal).

74 OLIVA, J.: *Nábožnost našich venkovanů*. Český lid 14, 1905, s. 353, 403–404, 406.

75 Vědecký ateismus považuje sám sebe za jedinou formu „výkladu příčin vzniku a zániku náboženství

matu. Většina z nich je dnes nepoužitelná, protože neobsahují téměř žádná fakta a působí spíše jako ideologická propaganda. Za přínosnou lze považovat například Nahodilovu a Robkovu studii o pověře – jednu z nejhrubších podle nich šíří samo křesťanství, totiž, že „*prý náboženství je nutným a nepostradatelným atributem lidského života*“.⁷⁶ Jako důležitý pramen k poznání „*života a myšlení našeho lidu*“ označují kronikářské a písmácké zápisy mnohdy zaměřené „*proti náboženské ideologii katolicismu*“.⁷⁷ Poukazují také na působení zvenčí: rozšiřování proticírkevního tisku, brožur a knih (kupř. knižnice Matice lidu⁷⁸ či tiskoviny sdružení Volná myšlenka⁷⁹) mezi širokou veřejností.⁸⁰ Dále se musíme tázat, proč k onomu hlubokému rozkolu mezi církví a moderní společností, tedy už nejen školou, došlo. Nedávno byla vyslovena hypotéza (a současně zdůrazněna nutnost dokázat ji dalším výzkumem), že se do postoje vůči katolíkům promítalo jejich určité upřednostňování před vyznavači jiného náboženského přesvědčení.⁸¹ Nejpodstatnější roli hrál fakt, že se soudobá církevní praxe dostávala do rozporu se svobodou i potřebami člověka.⁸²

Osobnost Josefa Úlehly nám může leccos napovědět o podílu učitelstva na posun duchovního klimatu české společnosti. Úlehla se ve svých filozofických názorech inspiroval myšlenkovým světem H. Spencera, od něhož převzal myšlenku evoluce a u obou nacházíme zcela shodné stanovisko, pokud jde o vztah vědy a víry.⁸³ Jako

a cest k jeho překonání“, zatímco tzv. buržoazní ateismus nedovede např. vysvětlit, „*proč se lidé dali po staletí klamat nebo proč v boha věří i lidé vzdělání*“ a nemůže ani stanovit „*reálné cesty k překonání náboženství*“. *Malý ateistický slovník*. Praha 1962, s. 29 (heslo ateismus; autor L. Nový).

76 NAHODIL, O. – ROBEK, A.: *Kapitoly z dějin českého boje proti pověře a pověrčivosti*. Český lid 47, 1960, s. 241.

77 NAHODIL, O. – ROBEK, A.: *Kapitoly z dějin českého boje proti pověře a pověrčivosti*. Český lid 47, 1960, s. 197.

78 Knižnice byla založena roku 1867 z podnětu několika liberálních kulturních činitelů v čele s E. Grérem. Jejím posláním bylo ve smyslu hesla Osvětou k svobodě zprostředkovat nejširším lidovým vrstvám svobodomyšlně nazírané kulturní hodnoty, a tím zároveň vytvořit protiváhu tendenční, didakticky zaměřené lidové četbě, šířené například katolickými vydavatelskými spolky. *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*. (Red. J. Opelík) 3. díl, I. svazek. Praha 2000, s. 170.

79 *Malý ateistický slovník*. Praha 1962, s. 503–508 (heslo Volná myšlenka; autor J. Cetl). KUDLÁČ, A. K. K.: *Příběh(y) Volné myšlenky*. Praha 2005.

80 NAHODIL, O. – ROBEK, A.: *Kapitoly z dějin českého boje proti pověře a pověrčivosti*. Český lid 47, 1960, s. 246.

81 MAREK, P.: *Náboženství v období politické diferenciaci české společnosti v druhé polovině 19. století*. In: Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století. Sborník příspěvků z 22. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 7.–9. března 2002. (Vyd. Z. Hojda a R. Prahel) Praha 2003, s. 194.

82 Křesťanství evropské inteligence mezi sedmnáctým a devatenáctým stoletím je stále křesťanstvím, avšak s postupně slábnoucí vazbou k „církevnímu křesťanství“ se v něm rozměňují mnohé rysy křesťanské tradice a objevují se v něm nové prvky, včetně pokusů spojovat vágně chápanou víru s nacionalismem, ideou pokroku a humanity či „službou dělnictvu“. HALÍK, T.: *Vzývám i nevzývám. Evropské přednášky k filozofii a sociologii dějin křesťanství*. Praha 2004, s. 78.

83 „*Spencer měl na Úlehlu pro celý život rozhodující vliv, a to nejen názory pedagogickými, ale zvláště také filozofickými. Úlehla jest evolucionistou, spencerovským pozitivistou*.“ HAVELKA, E.: *Josef*

člen Masarykovy⁸⁴ realistické strany⁸⁵ sdílel její názory na reformu výchovy a vzdělání a postavení náboženství v něm.⁸⁶ Reformu člověka strana považuje za hlavní problém při řešení současné krize, důraz se klade na drobnou každodenní práci; zde můžeme hledat vysvětlení, proč Masarykův program našel tak silný ohlas mezi

Úlehla. Život a dílo. Zábřeh 1912, s. 43. – J. Kopáč tuto souvislost rozebral mnohem podrobněji, když očitoval pasáže ze dvou Úlehlových prací: překladu Spencerova Výchování (1879, s. 34–36) a jeho Čtení o přírodě (II. díl, s. 206–207). KOPÁČ, J.: Josef Úlehla a moravské učitelstvo. Brno 1967, s. 42–43. V jiné práci se Kopáč zabývá pronikáním pozitivismu (je kriticky zaměřen proti metafyzice a idealisticky a spiritualisticky orientovaným filosofiím) do české pedagogiky, nazývá Úlehlu průkopníkem tohoto směru mezi učiteli a konstatuje, že „náboženství – ovšem ne v jeho konfesijní podobě – pokládá však přece jen za důležitou složku výchovy“. KOPÁČ, J.: Dějiny české školy a pedagogiky v letech 1867 až 1914. Brno 1968, s. 88–90. – Spencer píše: „...jen ryzí muž vědy, pravíme, může poznati, kterak mocnost nejvyšší, která se nám zjevuje přírodou, životem a myšlénkou úplně přesně přēsahuje nejen lidské poznání, ale i lidskou schopnost.“ SPENCER, H.: Výchování rozumové mravní a tělesné. Přeložil J. Úlehla. Praha 1879, s. 36. – Stanovisko Úlehlova syna je toto: „V západnickém rozporu vědy s náboženstvím nebude smíru, pokud náboženství bude tvrdit, že kdo se k jeho věrouce nepřidá, bude zatracen, a kdo se přidá, bude spasen. Věda, pokud zůstane vědou, tuto thesi přijmout nemůže, a je mravně vázána se jí kdekoli opřít.“ ÚLEHLA, V.: Záhada smrti. Praha 1945, s. 9.

- 84 Tomáš Garrigue Masaryk se začal v 90. letech 19. století intenzivně věnovat náboženským otázkám, z nichž vzešla série článků nazvaná *Moderní člověk a náboženství* (Naše doba 1896–98; knižně 1934, 2. vyd. 2000) a řada dalších pojednání, přednášek, ale i sporů a výpadů z nejrůznějších stran – především však z katolické církve. Sám pokřtěný katolík po mnoha vnitřních bojích i zklamáních přestoupil do evangelické-reformované církve; formální akt přestupu byl proveden 31. 8. 1880 v evangelickém kostele v Heršpícih. Jeho protestantství však zůstalo pouze negací katolicizmu; neuznával prostředkování víry církví, nýbrž prostou vnitřní víru, tak jak ji skromně kázal Kristus. Svou vlastní osobitou koncepci „nezjeveného náboženství“ představil v brožůře *V boji o náboženství* (1904, 1932, 1947). Náboženské otázky byly také jedním z ústředních bodů Masarykova politického zápasu, požadoval náboženskou svobodu a svobodu přesvědčení, roku 1893 odmítl v parlamentě návrh na konfesijní školství. Masaryk se rovněž účastnil ustavení české pobočky sdružení Volná myšlenka – k jejich příznivcům patřili vedle agnostiků i teisté. On osobně však nikdy nepřestal věřit v Boha. *Ottův slovník naučný nové doby*. 4. díl, I. svazek. Praha 1936, s. 109. OPAT, J.: *Filozof a politik Tomáš Garrigue Masaryk 1882–1893 (Příspěvek k životopisu)*. Praha 1990, s. 41. SMOLÍK, J., ŠTĚPÁN, J.: *T. G. Masaryk ve třech stoletích. Rozhovor generací o Masarykových náboženských názorech*. Brno 2001, s. 19, 22. *Studie o Masarykovi*. (Ed. D. Toth) Hradec Králové [2003], s. 107. KUDLÁČ, A. K. K.: *Příběh(y) Volné myšlenky*. Praha 2005, s. 13. ŠMÍD, M.: *Masaryk a česká Katolická moderna*. Brno 2007, s. 22–23, 33.
- 85 Nákladem Času, orgánu realistické strany, vyšel spisek ÚLEHLA, J.: *O povinnostech české inteligence k obecné škole*. Předneseno v Klubu České strany lidové 17. prosince 1904 v Praze. Praha 1905. – J. Úlehla také poskytl materiál pro brožuru vydanou v souvislosti s tzv. Judovou aférou (*Zrcadlo katechetům*. Praha 1906, s. 55–58). – Ke vzniku a přesnému názvosloví realistické strany i tzv. Judově aféře viz ZOBÁČOVÁ, A.: *František Bartoš, Vladimír Štátný a časopis Obzor*. In: František Bartoš, jazykovědec, pedagog, etnograf. Konference k 100. výročí úmrtí. Sborník příspěvků z konference Zlín, 25.–26. dubna 2006. Acta musealia, suplementa 2006/1. Zlín 2006, s. 109.
- 86 Masaryk vyslovil „požadavek, aby náboženství, jakožto předmět vyučovací ze škol (ze škol všech) bylo již odstraněno. Tento požadavek nečiním pouze jako přívrženec strany pokrokové, žádající rozluky církve a státu a laisování školy, nýbrž činím jej jako zastávce školy, vědy a náboženství“. *Zrcadlo katechetům*. Praha 1906, s. 3. – Též DRTINA, F.: *Kulturní a školský program české strany lidové*. Věstník ÚSJUM 1, 1902, s. 81–83, 101–103, 133–135.

učiteli.⁸⁷ Roku 1906 kandidoval Úlehla za pokrokové organizace seskupené na podnět realistické strany do zemského sněmu, skončil ovšem na třetím místě se 4012 hlasy.⁸⁸ Masaryk již jako prezident napsal: „*Pronásledování, jehož se Úlehlovi v plné míře dostalo od státu a od tehdejší církve, dělalo mi Úlehlu sympatickým, občasně osobní styky tuto sympatii ještě zvyšovaly.*“⁸⁹

T. G. Masaryka a J. Úlehlu spojovalo také přátelství s F. Císařem, evangelickým farářem v Kloboukách, který zprostředkoval Masarykův přestup k protestantům.⁹⁰ O vzájemném přátelství Úlehly a Císaře životopisec napsal, že spolu chodili po procházkách a „*sporné otázky náboženské klidně si projednávali, každý stál ovšem pevně na svém stanovisku, dokazoval správnost svého přesvědčení, při tom však ctil přesvědčení druhého.*“⁹¹ I v životě syna a otce Úlehlových nacházíme projevy jejich náboženského citění v rámci českobratrské církve evangelické: Vladimír se oženil v kostele v Javorníku (1921)⁹² a Josefa pohřbili v Lipově za účasti farářů z Hrubé Vrbky a Javorníka a literátského sboru vrbeckého.⁹³ Niměně, V. Úlehla, když přemítá nad smrtí, konstatuje, že neví, zda jeho „*duchovní život po smrti setrvává, či zda v okamžiku smrti zhasne,*“ a sám sebe nazývá agnostikem.⁹⁴ Dále uvažuje: „*Co bych dělal, kdybych v sobě tu zdánlivě tak strážlivou, vpravdě odvážnou a těžkou linku agnosticismu nedovedl už udržet? Věřil bych. Věřil bych v to nejkrásnější, co*

87 KOPÁČ, J.: *Josef Úlehla a moravské učitelstvo*. Brno 1967, s. 29. – K Masarykovu pedagogickému myšlení: KOPÁČ, J.: *Dějiny české školy a pedagogiky v letech 1867 až 1914*. Brno 1968, s. 88, 94–98.

88 K předvolebnímu boji na stránkách Věstníku ÚSJUM 5, 1906 např. *Učitelstvo moravské odpovídá na pastýřské listy moravských biskupů* (s. 847–851; úryvek viz příloha), *Po první srážce* (s. 928–930), *Při volbách* (s. 930–931), *Po druhé a třetí srážce* (s. 949–951). Též KOPÁČ, J.: *Josef Úlehla a moravské učitelstvo*. Brno 1967, s. 101, 130–132.

89 Úlehla. *Zpomínky a úvahy*. (Uspořádal E. Havelka) Brno 1922, s. 9.

90 Ferdinand Císař (1850–1932), duchovní církve evangelické-reformované helvetského vyznání (kalvinistického), která sloučením s evangelickou církví augsburského vyznání (luterského) vytvořila v prosinci 1918 Českobratrskou církev evangelickou. V letech 1877–1922 byl klobouckým farářem, 1899–1921 vykonával též funkci moravského superintendenta – *Církev v proměnách času. Sborník k 50. výročí spojení českobratrské církve evangelické*. Praha 1969, s. 272. *Klobouky u Brna. Město, dějiny, krajina a lidé*. (Usp. Emil Kordiovský) Brno 1998, s. 147, 156–158. FILIPI, P. a kol.: *Malá encyklopedie evangelických církví*. Praha 2008, s. 10, 41–42. – K okolnostem Masarykova přestupu k církvi evangelické-reformované, jeho duchovnímu vývoji i korespondenci s F. Císařem viz SMO-LÍK, J., ŠTĚPÁN, J.: *T. G. Masaryk ve třech stoletích. Rozhovor generací o Masarykových náboženských názorech*. Brno 2001, s. 32–34.

91 HAVELKA, E.: *Josef Úlehla. Život a dílo*. Zábřeh 1912, s. 80.

92 ÚLEHLA, I.: *Vladimír Úlehla*. Brno 1994, s. 36.

93 PAŽOUTOVÁ, B.: *Poslední cesta*. Věstník ÚSJU 31, 1933–34, s. 173–174. – Církevní sbory v Hrubé Vrbce i v Javorníku si zachovaly až do 2. poloviny 20. století „značnou míru rázovité tradičnosti“. Vrbečtí používali zvláštní pohřební zpěvník. *Církev v proměnách času. Sborník k 50. výročí spojení českobratrské církve evangelické*. Praha 1969, s. 126, 136–137.

94 Agnosticismus je filozofický směr, podle něhož pravá, absolutní podstata věcí je nepoznatelná. Evropský kritický agnosticismus se blíží ateizmu. *Masarykův slovník naučný. Lidová encyklopedie všeobecných vědomostí*. I. díl. Praha 1925, s. 47, 301.

*bych si jen dovedl vymyslet. Chtěl bych, aby má vira neodporovala vědním poznatkům, aby se s nimi spokojovala v symfonickou jednotu.*⁹⁵

Poznámka na závěr: ke stodvacátému výročí Úlehlova narození pořídila strážnická cimbálová muzika DANAJ ve spolupráci s Národním ústavem lidové kultury ve Strážnici reprint knihy *Živá píseň*, doplněný o CD nazvané *Písňovou zahradou*. Vydavatelka M. Můčková zakončila ediční poznámku zvoláním: „*Vladimíre Úlehlo, lidová píseň stále žije. Také díky Vám.*“⁹⁶

Příloha:

Atmosféra v kloboucké škole za ředitele Úlehly

*„A tu do Klobouk, kde se otec stal ředitelem nově založené měšťanské školy, přišli jsme ve chvíli, kdy brzy po té listopadové dešti zahnalý do školy úleváky. Jejich rodiče užívali „dobrodiní“ zákona tehdy platného a nechávali děti doma od jara do podzimu. Podle zákona děti starší 12 let, ale kdo si má pamatovat, jak je takový kluk starý? Zvláště chudší podruzi **těžili z dětské práce**: posílali své děti na panské. Tam se tehdy v roce 1897 platilo dospělému 25 krejcarů (padesát haléřů), dětem 10 až 15 krejcarů (dvacet až třicet haléřů) za dvanáctihodinovou denní práci! Listopadové deště zastavily to **dětské otroctví** a úleváci se nahnuli do třídy. ... nechápal jsem, proč se doma v hovorech u stolu otec na úlevový zákon tolik zlobí a proč si tolik stěžuje na **odpor zdejšího lidu proti škole**. Mé sympatie byly na straně těch polapených kluků – zbojníků, i když jsem nejasně chápal, že se tu sráží dvojí řád a v té srážce že je v zájmu národa, aby vyhrál řád nový, přes všechn odpor lidu proti němu.“*

ÚLEHLA, V.: *Duše lidu*. Brno 1998, s. 283 (zvýrazněno autorkou referátu).

O co jde pokrokovým učitelům

*„**My nebojujeme proti náboženství ani proti nábožnosti**. My naopak chceme, aby všecek náš život byl proniknut nábožností, veřejný a soukromý, ve škole i v kostele. Ale náboženstvím nám nejsou pouze vnější obřady, ani staré pověsti a legendy. Nám prvním příkázáním náboženským jest, aby lidé jednali, jak nařizují zákony dobra, krásy a pravdy. Toho u nás není. Dlouholetá předešlá výchova národa českého zlomila i náboženský život jeho. Bývali u nás lidé nábožní, kteří pro svobodu svědomí svého uměli opustiti všechny svoje statky a chudobni se odstěhovali do ciziny.“*

Učitelstvo moravské odpovídá na pastýřské listy moravských biskupů.

Věstníku ÚSJUM 5, 1906, s. 849 (zvýrazněno autorkou referátu).

O volném kreslení Boženy Hrejsové

„Přiměl jsem paní učitelku Hrejsovou, že dovolovala dětem kreslití volně, co samy chtěly a co jim samým kázalo srdce; ona sama jim při tom jen tolik pomáhala,

95 ÚLEHLA, V.: *Záhada smrti*. Praha 1945, s. 120, 122.

96 ÚLEHLA, V.: *Živá píseň*. Strážnice 2008. (Reprint vydání z roku 1949).

kolik samy děti jí o to žádaly. O tom, jak volné bylo její kreslení, stačí několik jen dokladů. Mezi dětmi objevila se desítiletá maléřka, která by byla ráda malovala tak, jak ostatní děti, ale nemohla. Malovala, ale bylo to všechno jinak; styděla se proto za svoje malby a skrývala se s nimi. Ale malovala přece náruživě, až to učitelka upozorovala; přestala se styděti, když jí učitelka malování pochválila. Všecko její malování jest podivuhodně své, zcela odchylné od toho, co se kreslilo a malovalo kolem ve škole i doma, ale jest geniální, jak soudí také mistr Jurkovič. “

ÚLEHLA, J.: *Úvaha o budoucí volné škole československé*. Brno 1920, s. 33.

Dvakrát o Slovensku

„Jako mladý králevic zahořel láskou k dívce, která se dosud směla jenom popeliti, tak si **Scotus Viator zamiloval Slovensko a jeho lid**, a mnohé asi slovenské oko zaslzelo, když prohlíželo obrázky, které si tento cizinec vybral pro svou knihu o Slovensku. Když vybral obrázek slovenských **děvčat, které třou len a předou**, nebo obrázek dvou **oravských sedláků**, kteří se vítají na cestě do kostela, věděl, o tom tyto obrázky svědčí neklamně, že slovenský lid má vlastní sličný kraj, že všechny části jeho **obleku** jsou vyrobeny doma a z domácích látek, že se v slovenské rodině umí tkáti plátno, sukno, dělají plst' a z toho budovají oděv mužský i ženský. Tenkrát věděl, že slovenský lid umí **zhotovovati předměty pro domácí potřebu** z kovu, ze dřeva, z kůže, že všechny jeho **výrobky mají vlastní ráz a sloh**; že si vytvořil vlastní životní vzor, vlastní vzdělanost, **podivuhodné umění výšivkové**, jehož umělecká dokonalost převyšuje každé pomyšlení, že má **vlastní stavitelský sloh, lidové básnictví i ušlechtilou píseň** a že se ve všem tom jeví velké jeho nadání – a že tento lid nadaný, pilný, vzdělaný a ušlechtilý nikterak nezasluhuje osudu, jímž jest v Rakousku stížen.“

SCOTUS VIATOR: *Národnostní otázka v Uhrách*. Z angličtiny přeložil J. Úlehla. Brno 1913, s. II–III (úvodní slovo překladatelovo; zvyrazněno autorkou referátu).

„Slovensko se do převratu u nás neznalo; málo českých lidí znalo aspoň pohraniční okresy a Tatry, většinou tedy jen části Slovenska chudé, takové, jak žily stále v představách o „**ubohé Slovači**“. Slovák a dráteník byla synonyma. Nepřeháním. Dvě anekdoty, obě ze skutečnosti, na doklad. Velitel vojenského oddílu, který obsazoval část středního Slovenska, se velice podivil, když uviděl ve slovenské rodině piano. Vysoký vedoucí úředník v ministerstvu sám se mi přiznal, že byl velice udiven, když přišel do **selského statku někde u Bratislavy** a uviděl, že majitelem asi 20 kusů dobytka hovězího, asi 90 jiter půdy atd. je prostý, slovenský rolník. S jeho představami o „ubohém Slovensku“ to nijak nesouhlasilo.“

ÚLEHLA, M.: *Úvahy o veřejné správě*. In: Úlehla. *Zpomínky a úvahy*. Uspořádal E. Havelka. Brno 1922, s. 220 (zvyrazněno autorkou referátu).

Zkratky:

Věstník ÚSJU = Věstník Ústředního spolku jednot učitelských v zemi Moravskoslezské v Brně.

Věstník ÚSJUM = Věstník Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě.

Literatura:

- BALHAR, J.: *Počátek a vývoj „Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě“*. In: Šedesát let Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě. (Red. J. Matějčík a J. Krejčík) Brno 1930, s. 22–36.
- BERÁNEK, V.: *Vývoj racionálního včelařství na Moravě a ve Slezsku*. Vlastivědný věstník moravský 25, 1973, s. 257–266; 26, 1974, s. 55–60.
- BOČKOVÁ, H.: *Úlehlová-Tilschová Marie Anna*. In: Brouček, S. – Jeřábek, R. (Eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 1. Biografická část. Sest. R. Jeřábek. Praha 2007, s. 237–238 (značka hbč).
- Božena Hrejsová. 1870–1945. Bibliografie prací*. Brno 1971.
- BROUČEK, S. – JEŘÁBEK, R. (Eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 1. svazek. Biografická část. Praha 2007.
- BROUČEK, S. – JEŘÁBEK, R. (Eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 2. svazek. Věcná část. Praha 2007.
- Církev v proměnách času. Sborník k 50. výročí spojení českobratrské církve evangelické*. Praha 1969.
- Český biografický slovník XX. století*. 3. díl. Praha – Litomyšl 1999.
- DRTINA, F.: *Kulturní a školský program české strany lidové*. Věstník ÚSJUM 1, 1902, s. 81–83, 101–103, 133–135.
- FILIPÍ, P. a kol.: *Malá encyklopedie evangelických církví*. Praha 2008.
- FIŠER, Z.: *Učitel – muzejník. Příklad Aloise Jaška, Břetislava Rérycha a Jindřicha Spáčila*. In: Fasora L. – Hanuš, J. – Malíř, J. – Vykoupil, L. (Eds.): *Člověk na Moravě v první polovině 20. století*. Brno 2006, s. 69–78.
- FROLEC, V.: *Prostá krása. Deset kapitol o lidové kultuře v Čechách a na Moravě*. Praha 1984.
- FUNTÍČEK J.: *Listy ze školské statistiky na Moravě*. Komenský 11, 1883, s. 65–69.
- HALÍK, T.: *Vzývám i nevzývám. Evropské přednášky k filozofii a sociologii dějin křesťanství*. Praha 2004.
- HAVELKA, E.: *Volná škola*. Zábřeh 1907.
- HAVELKA, E.: *Josef Úlehla. Život a dílo*. Zábřeh 1912.
- HAVELKA, E.: *O pedagogických a školských reformách Josefa Úlehly podle jeho filosofie a jeho praxe*. Brno 1933.
- HOLÝ, D.: *Lidová píseň jako živý útvar (Několik slov o národopisných pracích Vladimíra Úlehly)*. In: I. Úlehla: *Vladimír Úlehla*. Brno 1994, s. 79–85.

- JANČÁŘ, J. a kol.: *U nás v Lipově*. Lipov 2008.
- KADERÁBEK, E.: *O karakteru*. Komenský 8, 1880, s. 421–425.
- KELLER, J.: *Úvod do sociologie*. Praha 2004⁵.
- Klobouky u Brna. Město, dějiny, krajina a lidé*. (Usp. Emil Kordiovský) Brno 1998.
- KLVAŇA, J.: *Milému příteli Josefu Úlehlovi*. Věstník ÚSJUM 11, 1911–12, s. 646.
- KOPÁČ, J.: *Josef Úlehla a moravské učitelstvo*. Brno 1967.
- KOPÁČ, J.: *Dějiny české školy a pedagogiky v letech 1867 až 1914*. Brno 1968.
- KOSÍKOVÁ, J.: *Úlehla, Vladimír*. In: Pavlicová, M. – Uhlíková, L. (red.): *Od folkloru k folklorismu. Slovník folklorního hnutí na Moravě a ve Slezsku*. Strážnice 1997, s. 124–125.
- KUDLÁČ, A. K. K.: *Příběh(y) Volné myšlenky*. Praha 2005.
- KUJAL, B. a kol.: *Pedagogický slovník*. 2. díl. Praha 1967.
- Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*. Red. J. Opelík. 3. díl, I. svazek. Praha 2000.
- Malý ateistický slovník*. Praha 1962.
- MAREK, P.: *Náboženství v období politické diferenciacie české společnosti v druhé polovině 19. století*. In: Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století. Sborník příspěvků z 22. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 7.–9. března 2002. (Vyd. Z. Hojda a R. Prah) Praha 2003, s. 192–202.
- MASARYK, T. G.: *Student a politika. Reč Dr. T. G. Masaryka na veřejné schůzi pořádané studentskou organizací České strany pokrokové v Hlaholu dne 6. března 1909*. Praha 1990².
- Masarykův slovník naučný. Lidová encyklopedie všeobecných vědomostí*. I. díl. Praha 1925.
- MRÁZEK, K.: *Na rozloučenou*. Věstník ÚSJU 31, 1933–34, s. 159–162.
- NAHODIL, O. – ROBEK, A.: *Kapitoly z dějin českého boje proti pověře a pověrčivosti*. Český lid 47, 1960, s. 145–151, 193–200, 241–247.
- OLIVA, J.: *Nábožnost našich venkovanů*. Český lid 14, 1905, s. 353–363, 401–409.
- OPAT, J.: *Filozof a politik Tomáš Garrigue Masaryk 1882–1893 (Příspěvek k životopisu)*. Praha 1990.
- Ottův slovník naučný nové doby*. 4. díl, I. svazek. Praha 1936.
- PAJER, J.: *Úlehla Vladimír*. In: Brouček, S. – Jeřábek, R. (Eds.): *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 1. Biografická část. Sest. R. Jeřábek. Praha 2007, s. 236–237 (značka jp).
- PAŽOUTOVÁ, B.: *Poslední cesta*. Věstník ÚSJU 31, 1933–34, s. 172–174.
- PAŽOUTOVÁ, B.: *Tryzna za J. Úlehu a J. Havlíka*. Věstník ÚSJU 31, 1933–34, s. 340–341.
- Pedagogická encyklopedie*. Red. O. Chlup, J. Kubálek, J. Uher. 3 díly. Praha 1938–1940.
- PLACHÝ, F.: *Josef Úlehla. Bibliografie*. Brno 1970.

- PRASEK, V. – SLAMĚNÍK, F. – LIBÍČEK, I.: *Pamětní spis českého národního učitelstva moravského veleslavnému klubu českému na radě říšské*. Komenský 8, 1880, s. 273–279.
- PRAŽÁK, F.: *Josef Úlehla*. (Nar. 16. března 1852). Naše doba 29, 1922, s. 324–333. *První zpráva c. k. českého ústavu ku vzdělání učitelů v Brně za dobu od roku 1871–2 do roku 1896–7*. Brno 1897.
- První zpráva c. k. ústavu ku vzdělání učitelek v Brně za dobu od školního roku 1872–1873 do 1899–1900*. Brno 1900.
- RIEDL, M.: *Zavádění povinné školní docházky na území současného Jihomoravského kraje*. II. díl. Brno 1983.
- SCOTUS VIATOR: *Národnostní otázka v Uhrách*. (Z angličtiny přeložil J. Úlehla) Brno 1913.
- SCHEUFLER, V.: *Vladimír Úlehla: Živá píseň*. Národopisný věstník československý 32, 1951, s. 182–188.
- SLAMĚNÍK, F.: *Vzpomínky starého učitele*. Zábřeh 1907.
- SMOLÍK, J. – ŠTĚPÁN, J.: *T. G. Masaryk ve třech stoletích. Rozhovor generací o Masarykových náboženských názorech*. Brno 2001.
- SPENCER, H.: *Vychování rozumové mravní a tělesné*. (Přeložil J. Úlehla) Praha 1879.
- SPENCER, H.: *Dané pravdy mravoučné*. (Dle druhého vydání z r. 1879 přeložil J. Úlehla) Přerov 1895.
- SRB, V.: *1000 let obyvatelstva českých zemí*. Praha 2004.
- Studie o Masarykovi*. (Ed. D. Toth) Hradec Králové [2003].
- ŠMÍD, M.: *Masaryk a česká Katolická moderna*. Brno 2007.
- ŠOLTĚSZ, Š.: *Dějiny křesťanské církve*. Praha 1990⁴.
- ŠTVERÁK, V.: *Stručné dějiny pedagogiky*. Praha 1988².
- Učitelstvo moravské odpovídá na pastýřské listy moravských biskupů*. Věstník ÚSJUM 5, 1906, s. 847–851.
- Úlehla. Zpomínky a úvahy*. Uspořádal E. Havelka. Brno 1922.
- ÚLEHLA, I.: *Vladimír Úlehla*. Brno 1994.
- ÚLEHLA, J.: *Jak by náš lid vzděláván býti měl*. Komenský 1, 1873, s. 317–320, 337–339, 352–353.
- ÚLEHLA, J.: *Čtení o přírodě*. I. díl. Velké Meziříčí 1892.
- ÚLEHLA, J.: *Čtení o přírodě*. II. díl. Velké Meziříčí 1893.
- ÚLEHLA, J.: *Přírodní poměry*. In: *Moravské Kravaňsko (Politický okres novojický)*. Příbor 1898, s. 8–25.
- ÚLEHLA, J.: *Listy paedagogické*. Praha 1899.
- ÚLEHLA, J.: *Listy paedagogické*. Praha 1904².
- ÚLEHLA, J.: *O povinnostech české inteligence k obecné škole*. Předneseno v Klubu České strany lidové 17. prosince 1904 v Praze. Praha 1905.

- ÚLEHLA, J.: *Souborné spisy J. A. Komenského*. Věstník ÚSJUM 8, 1909, 495–502.
- ÚLEHLA, J.: *Klvaňa Josefa Fintajsl Frant., Popisu okresního hejtmanství kyjovského. V Kyjově 1910*. Pedagogické rozhledy 24, 1911, s. 704–705 (recenze).
- ÚLEHLA, J.: *Osnova zákona o národním školství*. Dílna lidskosti 1, 1918/19, s. 1–6.
- ÚLEHLA, J.: *Úvaha o budoucí volné škole československé*. Brno 1920.
- ÚLEHLA, M.: *Úvahy o veřejné správě*. In: Úlehla. Zpomínky a úvahy. (Uspořádal E. Havelka) Brno 1922, s. 206–221.
- ÚLEHLA, V.: *Záhada smrti*. Praha 1945.
- ÚLEHLA, V.: *Živá píseň*. Praha 1949.
- ÚLEHLA, V.: *Trvalé hodnoty lidové kultury*. (Do tisku připravil D. Holý) Národopisné aktuality 15, 1978, s. 293–300.
- ÚLEHLA, V.: *Duše lidu*. Brno 1998.
- ÚLEHLA, V.: *Živá píseň*. Strážnice 2008. Reprint vydání z roku 1949.
- VÁCLAVEK, M.: *Národopisná výstava na Vsetíně ve dnech 14.–28. srpna 1892*. Český lid 2, 1893, s. 221–230, 435–445.
- VANĚK, J.: *Odešel syn Josefa Úlehly*. Komenský 72, 1947–1948, s. 2–3.
- VAŠEK, B.: *Dnes a zítra. Úkoly české katolické inteligence*. Olomouc 1939.
- VERBÍK, A.: *Počátky zemědělských spolků na Moravě*. Časopis Matice moravské 89, 1970, s. 226–252.
- VOJKŮVKA, J.: *Úlehla v Lipově*. Věstník ÚSJU 31, 1933–34, s. 169–171.
- VYSLOUŽIL, J.: *Hynek Bim. (K osmdesátinám významného sběratele lidových písní)*. Český lid 41, 1954, s. 51–55.
- ZOBAČOVÁ, A.: *Regionální monografie jako výraz sebeidentity včera a dnes*. Národopisná revue 14, 2004, s. 67–74.
- ZOBAČOVÁ, A.: *František Bartoš, Vladimír Šťastný a časopis Obzor*. In: František Bartoš, jazykovědec, pedagog, etnograf. Konference k 100. výročí úmrtí. Sborník příspěvků z konference Zlín, 25.–26. dubna 2006. Acta musealia, suplementa 2006/1. Zlín 2006, s. 105–115.
- Zrcadlo katechetům*. Praha 1906.

Abstract

Josef and Vladimír Úlehla – Between Education, Biology and Ethnography

J. Úlehla (1852–1933) – a teacher, headmaster of secondary schools and organizer of pedagogical life in Moravia, and his son V. Úlehla (1888–1947) – a biologist, musical folklorist and university professor, significantly influenced their fields of study, especially education, biology and ethnography. J. Úlehla promoted the use of folk verses, sayings, riddles and proverbs as well as frequent outdoor activities in the instruction of six- to eight-year-old children. Valuable ethnographical information on misery of Wallachian people, emigration to America and child labour is contained in *Listy národopisné*. Autobiographical information in the books by V. Úlehla *Živá píseň* and *Duše lidu* testify of author's relation to Moravian Slovakia and its rich cultural tradition which inspired him to collect folk songs. He treated the collected information from the point of view of a biologist – e.g. when expressing his opinion of the age of folk songs. The aim of this essay is to answer the question: 'how did teachers influence the lives of people and transformations of folk culture at the turn of the 19th and the 20th century?'. They helped to improve the quality of primary education, participated in clubs and societies; they took part in Národopisná výstava československá (Czechoslovak Ethnographical Exhibition), collected folk songs and engaged in local history research. At the same time, educational institutions (representing modern society) and the church came into conflict: the religious practices clashed with man's freedom and his needs.

Keywords: Education – Biology – Ethnography – Religious Studies – Tradition

Životní příběhy – výzkumy na pomezí mezi etnologií a historií¹

Jana Nosková

Historie a etnologie/sociokulturní antropologie jsou vědní obory, které se v některých sférách (oblast tematiky, metod výzkumu, pramenů, teoretických východisek) vzájemně ovlivňují a doplňují. Dokonce i v názvech některých subdisciplín či disciplín lze najít kombinaci obou zmíněných věd – existuje tedy například historická etnologie či historická antropologie. Ale i dějiny každodennosti (Alltagsgeschichte), v jejichž názvu sice antropologie nefiguruje, prošly od doby svého vzniku v 70. letech 20. století silnou vlnou antropologizace, při níž se jednalo především o recepci děl z oblasti interpretativní antropologie, hlavně prací Clifforda Geertze.

O tom, že vztah mezi etnologií (či národopisem a etnografií) a historií byl (a zřejmě ještě stále je) v českém prostředí silný, svědčí i skutečnost, že etnologie byla (a často je i dnes) u nás nahlížena jako historická věda.² Někteří badatelé si všímají toho, že silné spojení etnologie s historií bylo dáno již způsobem „definování“ národopisu jako vědy v 19. století, stejně tak jako vlivem ideologie po 2. světové válce. V oblasti zaměření výzkumů a zpracování dat během nich získaných se pak často hovoří o „historismu“ českého národopisu, tedy o jeho zaměření na výzkum starších vývojových fází (národní) „lidové kultury“ a na rekonstrukci jejich jevů.³

Toto spíše kritické hodnocení *historismu* českého národopisu/etnografie si však všímá jiné oblasti, než které bych chtěla věnovat pozornost v následujícím textu já. Zaměřuji se na jeden druh pramenů (a částečně i na interpretační přístupy při jejich zpracování), které jsou využívány jak etnology, tak historiky a při jejichž interpretaci se mohou historie a etnologie vhodně doplnit. Jedná se o životní příběhy neboli biografie.

Výzkumu životních příběhů se však věnuje oborů daleko více, například sociologie, psychologie či lingvistika. V rámci interdisciplinárního přístupu, který se prosazuje stále častěji, také badatelé jednotlivých vědních disciplín využívají po-

1 Příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru Etnologického ústavu AV ČR, v.v.i., *Kulturní identita a kulturní regionalismus v procesu formování etnického obrazu Evropy*, č. AV0Z90580513.

2 O tom svědčí např. její zařazení mezi „historické vědy“ na některých vysokých školách (FF UK, FF MU), nebo její zařazení společně s historií do jedné subkomise v rámci Grantové agentury České republiky.

3 K tomu více články týkající se československé etnografie uveřejněné ve sborníku: HANN, Ch. (ed.): *Studying peoples in the people's democracies. Socialist era anthropology in East-Central Europe*. Münster 2005 – např. SKALNÍK, P.: *Czechoslovakia: From Národopis to Etnografie and Back*, s. 55–86; nebo články ve sborníku: *Česká etnologie 2000*. Praha 2002 – především: SCHEFFEL, D. – KANDERT, J.: *Politika a kultura v české etnografii*, s. 213–229 a na tento článek navazující diskuse.

znatky svých kolegů. I když ve svém příspěvku věnuji pozornost především etnologii a historii a jejich bádání o životních příbězích, chtěla bych podotknout, že zřejmě nejrozpracovanější metodologii, způsoby analýzy a interpretace týkající se životních příběhů má sociologie, která se jejich výzkumu věnuje především v rámci biografického výzkumu.⁴

Termín životní příběh

Termín *životní příběh* používám jako označení shodné s německým *Lebensgeschichte* nebo anglickým *life story*⁵ – jedná se o vyprávění o průběhu vlastního života – tedy o prezentaci specifické životní zkušenosti v současnosti. Jinak řečeno jeho původcem je osoba referující o vlastním životě, životní příběh vzniká většinou až na popud výzkumníka a je reálný (nejedná se o fiktivní vyprávění – tedy *literaturu*).⁶ Podle mého názoru vyjadřuje právě *životní příběh* rozsah vypravovaného, tedy od počátku do současnosti, a jeho vnitřní souvislost (nebo alespoň snahu o ni), což je jeden ze základních rysů přiznávaných životním příběhům. K této premise se kriticky postavil Pierre Bourdieu, který hovoří o tom, že „*vyprávět příběh života, pojednat život jako příběh, tj. jako koherentní, smysluplný a orientovaný sled událostí, možná znamená podlehnout určité literární iluzi, běžné představě o životě, dodnes podporované celou jednou literární tradicí*“.⁷ Podle něj je skutečnost spíše diskontinuitní, zkoumat by se měly především sociální mechanismy, které „*umožňují či opravňují chápat život jako jednotu a totalitu*“.⁸

Pokud bych chtěla charakterizovat *životní příběh* pomocí žánrů definovaných ve folkloristice, jednalo by se o vzpomínkové vyprávění, vyprávění ze života, které jsou ale doplněny i dalšími promluvami, jež se do vymezených žánrů nevejdou. Nechci se však na tomto místě podrobně věnovat terminologické folkloristické diskusi pokoušející se definovat žánry zabývající se vyprávěním o událostech vlastního života. Obecný termín užívaný ve folkloristické literatuře – *oral personal narrative* – má v češtině několik překladových ekvivalentů, lze jím označit žánry vyprávění ze života, vzpomínkového vyprávění, memorátu, povídky ze života nebo tzv. lidských dokumentů. Diskusi na toto téma shrnula naposledy Gabriela Kiliánová. Vrátila se k termí-

4 Přehled viz FUCHS-HEINRITZ, W.: *Biographische Forschung. Eine Einführung in Praxis und Methoden*. Wiesbaden 2000.

5 Při analýze někteří autoři (především sociologové) pracující s biograficko-narativními rozhovory rozlišují mezi *life history* a *life story* – první z nich znamená specifickou prožitou zkušenost v minulosti, druhá pak prezentaci specifické zkušenosti v současnosti (viz BRECKNER, R.: *The Biographical Interpretative Method – Principles and Procedures*. In: SOSTRIS Working Paper 2: Case Study Materials. The Early Retired. London 1998, s. 93). V němčině se hovoří o *erzählte a erlebte Lebensgeschichte* (termíny používané socioložkou Gabriele Rosenthal).

6 I když prvky fikce mohou být obsaženy v každém životním příběhu.

7 BOURDIEU, P.: *Biografická iluze*. In: Bourdieu, P.: *Teorie jednání*. Praha 1998, s. 58.

8 Tamtéž. Výzkum biografii však neodmítá, nutné je však vnímat biografické události jako „*umístění a přesuny v sociálním prostoru*“ – tamtéž, s. 62.

nu vyprávění ze života, do něhož zařadila oba dva hlavní proudy tohoto žánru lidové prózy, tj. vyprávění vzpomínkové a vyprávění o aktuálních událostech. Vyprávění ze života patří podle G. Kiliánové mezi nejživotnější součást folklóru dnešní doby.⁹

Užití termínu *životní příběh* ale není ani v historii a sociologii jednotné.¹⁰ Miroslav Vaněk v českém prostředí používá ve stejném smyslu termín *životopisné vyprávění*, kterému jde o to „*zachytit celoživotní vývoj určitého jednotlivce (na pozadí zkoumané historické etapy či procesu), případně historický vývoj v určitém období postihnout a přiblížit vylíčením individuálního životního běhu a osudu*“.¹¹ Z vlastní zkušenosti bych se však označení životopis (a tedy i přídavnému jménu *životopisný*) raději vyhnula, protože dle mého názoru narátorovi sugeruje požadavek vytvořit vyprávění podobné strukturovanému životopisu.

Některé charakteristiky životních příběhů jako pramene

Jak jsem již uvedla, jedná se velmi často o prameny, které vznikají **až na popud výzkumníka** a jsou **ústní povahy** – a právě tyto skutečnosti je specifickým způsobem ovlivňují. Existují samozřejmě i písemně zachycené životní příběhy, v jejich využívání se však historici a etnologové částečně liší. Jestliže např. M. Vaněk považuje za předmět výzkumu orální historie ve shodě s americkými historiky¹² pouze ústně podávaná životopisná vyprávění,¹³ Rolf W. Brednich a někteří další etnologové považují za možné využít ve výzkumu i písemných biografii.¹⁴ Také písemné biografie mohou vznikat na popud výzkumníka (nebo přinejmenším na popud „zvenčí“), jak o tom svědčí například soutěže, vyhlašované speciálně ke sbírání písemných vzpomínek, životních příběhů, které jsou známy a byly velmi populární v severní Evropě, Německu, ale i v Polsku.¹⁵

9 KILIÁNOVÁ, G.: *Rozprávanie zo života ako žáner ľudovej prózy*. Slovenský národopis 40, 1992, s. 267–279. Stejně tak i Dagmar Klímová hovořila v 70. letech 20. století v případě vyprávění životopisných vzpomínek o „*nejuniverzálnějším jazykovém projevu vůbec*“ – viz KLÍMOVÁ, D.: *Autobiografie jako folklórní druh (Na příkladě vyprávění kladenské dělnice Karoliny Štikové)*. Slavica Slovaca 11, 1976, s. 385.

10 Používají se zde termíny jako *biografie, autobiografie, životopisné vyprávění, life history, human documents/personal documents, Ego-dokumente, autobiografische Dokumente, erzählende Texte, narrative Texte* (viz FUCHS-HEINRITZ, W.: c.d., s. 10).

11 VANĚK, M.: *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha 2004, s. 54.

12 2. vědecké kolokvium americké Oral History Association v roce 1968 stanovilo určitá pravidla a obecné cíle – orální historie byla definována jako metoda sběru historických informací předávaných ústní formou a zaznamenávaných především na pásek (viz BREDNICH, R. W.: *Oral History*. In: *Zyklusopädie des Märchens*. Bd. 10. Berlin 2002, s. 313 – cituje z práce amerického historika M. L. Starra: *Oral History in den USA. Problemen und Perspektiven*. In: Niethammer, L.: *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der „Oral History“*. Frankfurt am Main 1980, s. 27–54).

13 VANĚK, M.: c.d., s. 21, 23.

14 BREDNICH, R. W.: *Quellen und Methoden*. In: Brednich, R. W. (Hg.): *Grundriß der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie*. Berlin 2001, s. 91n.

15 Informace o sbírkách v Polsku (již ve 20. letech 20. století), Skandinávii (po 2. světové válce),

Etnologové, jejichž výzkum je založen na datech získaných během terénního výzkumu, využití takto vzniklých pramenů nepovažují za problematické. Tím nechci říci, že by neproblematizovali (tedy se nezabývali) skutečnostmi, které ovlivňují situaci vzniku těchto pramenů, tedy okamžiky spojené s *performance*, s narativní situací a jejím utvářením, s kontextem (více níže). Ale většinou nepovažují za problematické pracovat s prameny, které během výzkumu sami spoluvytvářejí. Právě tato skutečnost spoluvytváření pramene může být (a byla) pro „klasické“ historiky problémem.¹⁶ To však opět neplatí u historiků, kteří se věnují orální historii – odmítnutím pramenů vytvářených vlastním úsilím, navíc většinou ústních pramenů, by se vlastně zřekli hlavního zdroje pro svá bádání.¹⁷ Jeden z průkopníků vědeckého historického bádání pomocí orální historie Paul Thompson k tomu podotýká, že orální historie je jedinečná svou možností vytvářet prameny, je zakotvena v životní zkušenosti a její hnací silou je napětí mezi historií a realitou.¹⁸

Nevstřícný postoj „klasických“ historiků vůči životním příběhům jako pramenům měl za následek, že historici pracující pomocí metody orální historie věnovali velkou pozornost možnostem využití těchto pramenů pro historický výzkum, způsobům práce s nimi – často v rámci „boje“ se zastánci „klasických“ písemných pramenů jako jediné využitelných pro historický výzkum.¹⁹ Celá debata byla samozřejmě šířeji zasazena v rámci řady společenskovedních disciplín do diskusí o možnostech a hranicích výzkumu pomocí kvalitativních metod, dobových diskusí o pramenech „subjektivní“ a „objektivní“ povahy, o jejich validitě a reliabilitě. Závěrem – pokud celou debatu zjednoduším – bylo, že prameny vznikající na popud badatele jsou legitimními prameny, při jejichž využívání badatelé pracují stejně jako s „klasickými“ prameny, tedy provádějí kritiku pramene, která má u tohoto pramene některé spe-

Švýcarsku, Německu viz WARNEKEN, B. J.: *Populare Autobiographik: Empirische Studien zu einer Quellengattung der Alltagsgeschichtsforschung*. Tübingen 1985, s. 23–26, o prvních mimorakouských sběrech dále také MÜLLER, G.: *Sammlungen autobiographischer Materialien in Österreich*. In: Winkelbauer, T. (Hrsg.): *Vom Lebenslauf zur Biographie. Geschichte, Quellen und Probleme der historischen Biographik und Autobiographik*. Waidhofen/Thaya 2000, s. 169–170. V těchto dvou příspěvcích lze najít také odkazy na další literaturu.

16 Dle Albrechta Lehmana jsou pouze prameny vzniklé spontánně, bez podnětu daného z vědeckého prostředí historické prameny v pravém slova smyslu – LEHMANN, A.: *Autobiographische Methoden. Verfahren und Möglichkeiten*. Ethnologia Europaea 11, 1980, s. 38.

17 Vedle této oblasti – přístupu k novým pramenům – je orální historie pro historiky, jak uvádí Elena Mannová, důležitá ještě v dalších oblastech: v oblasti společenské funkce („plebejizace“ výzkumů, objektem se stává „malý“ člověk); metody (historik je iniciátorem a spoluvůrcem pramenu, je použita forma přímé komunikace) a tematiky (lze studovat mentality, postoje, stereotypy, dějiny kultur bez písma, intimní chování...) – viz MANNOVÁ, E.: *Oral history a historiografía*. Etnologické rozpravy 3, 1996, č. 1, s. 32.

18 THOMPSON, P.: *The Voice of the Past: Oral History*. New York 1978, s. 209.

19 Srovnej k tomu např. argumenty Alessandra Portelliho v kapitole Should we believe oral sources? – PORTELLI, A.: *What makes Oral History different?* In: Perks, R. – Thomson, A. (eds.): *The Oral History Reader*. London 1998, s. 68–70 (poprvé publikováno 1979).

cifické rysy. Výsledkem vzájemných debat byla ovšem větší reflexivita i na straně „klasických“ historiků, kteří si začali uvědomovat, že i prameny, na jejichž vzniku se nepodílejí vědci bezprostředně a nejsou tedy vytvářeny na základě vědeckého popudu, nevznikají bezděčně. Plní často v očích svých původců řadu důležitých funkcí a nesou v sobě nejrůznější skryté i viditelné intence (např. ospravedlnění, zpověď, sebeanalýza, „poselství“ příštím generacím atd.).²⁰

Etnologie (folkloristika) a (orální) historie a životní příběhy

Co se týká historie výzkumu životních příběhů – ráda bych zdůraznila, že považuji za jeho začátek, etablování se v pojetí, jak jej známe dnes, až období od 70. let 20. století. Souvisí to především se změnou paradigmatu, která s sebou přinesla rozvoj metod a výzkumů zaměřených na subjekt.²¹ Stalo se tak ve všech společenskovědních disciplínách, hovoří se o demokratizaci výzkumů a jejich zaměření na „obyčejné lidi“ (nevěnovala se pozornost tedy pouze výjimečným vypravěčům v etnologii a nebo biografiím významných osobností v historii). Trefně shrnul vzájemné obohacování mezi orální historií a folkloristikou známý americký folklorista Richard M. Dorson: „*Pokud se folkloristé naučí sbírat více než pouze určité žánry ústní tradice a historici překonají rozhovory s elitami, pak by mohli spolupracovat ve zkoumání rozšířených předpoklů, fám, strachů, antipatií, lojalit, stereotypů a fantazií.*“²²

Zároveň je nutno říci, že především v posledních dvou desetiletích se jednotlivé obory stále více navzájem inspirují a interdisciplinárně spolupracují²³ – nakonec někteří historikové považují orální historii již za interdisciplinární obor, nejen za metodu výzkumu. Uvažuje se o označení subdisciplína historie nebo o povýšení orální historie na „*svébytný vědní obor interdisciplinárního charakteru*“²⁴. I přes proklamovanou interdisciplinaritu se však ozývají z obce historiků hlasy, že by si měla orální historie zachovat svou svébytnost, že by se neměl vytratit v přehršli nových témat a přístupů „*hlavní zájem orální historie, kterým by měla zůstat historie*“²⁵.

20 Viz např. LEHMANN, A.: c.d., s. 38.

21 LIPP, C.: *Alltagskulturforschung im Grenzbereich von Volkskunde, Soziologie und Geschichte. Aufstieg und Niedergang eines interdisziplinären Forschungskonzepts*. Zeitschrift für Volkskunde 89, 1993, s. 12.

22 Cit. dle BREDNICH, R. W.: c.d., s. 316.

23 V rámci životních příběhů jsou to především sociologie, psychologie, jazykověda, kulturní/sociální antropologie a historie.

24 VANĚK, M. – MÜCKE, P. – PELIKÁNOVÁ, H.: *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha 2007, s. 12. Nakonec podobné tendence se objevují i v sociologickém biografickém výzkumu, který se přesouvá „*from biography as sociological method to biographical research*“ (FUCHS-HEINRITZ, W.: c.d., s. 122).

25 VANĚK, M.: *Australské ohlédnutí. O 14. Mezinárodní konferenci orální historie*. In: Profantová, Z. (ed.): *Narativna každodennost' v kontexte sociálně-historickej retrospektivy*. Bratislava 2007, s. 199 (taktéž dostupné na: http://www.coh.usd.cas.cz/pages_cz/Vanek_Australske%20ohlédnutí.doc – přístup 14. 5. 2009).

Tento názor pochází z referátu předneseného Ronaldem Grelem na 14. International Oral History Conference v Sydney v roce 2006 a M. Vaněk z něj dále cituje: „*V průběhu dlouhého boje se složitostmi, častými protiřečenými si i konfliktní povahou konverzace, kterou v terénu formujeme, jsme se začali zajímat o témata, jako jsou paměť, narace, trauma, komunita, kolektivní vědomí, mýtus, ideologie a jiné aspekty subjektivity. Často v této hojnosti zájmů zapomínáme, že naším úkolem je stále historie a porozumění minulosti, a to i v případě, kdy zjistíme, že hranice mezi minulostí a přítomností jsou prchavé, mnohdy dokonce neexistující.*“²⁶

Jak tedy historici a etnologové přistupují k životním příběhům? Odlíší se v kladení otázek, interpretačních přístupech?

V historii jsou pod termínem orální historie míněny výzkumy, ve kterých stojí v popředí dotazovaný jako svědek, popř. informant k časově-historickým dějům,²⁷ nejvíce historiky zajímají zkušenosti lidí, významy tvořené aktéry historie.²⁸ Podle Valerie Raleigh Yow, je pohled historiků typický tím, že analyzují a interpretují životní příběhy seskupené kolem hlavního tématu jako povolání, nebo hnutí, nebo historická událost a hledají společné významy sdílené zkušenosti, ale i významy jedinečné pro jednotlivce.²⁹ Yow uvádí výzkumy mnoha historiků, v nichž hrají právě prim již zmíněné sdílené historické zkušenosti, sdílené významy na jedné straně a osobní pohled, zkušenost jednotlivce na straně druhé – a otázky jejich vzájemného prolínání. Například Ronald Grele se ptá: Jak vypráví narátor o sdílené historické zkušenosti, a přece si na ní vynucuje jedinečný význam shodující se s jeho osobní představou? A Alessandro Portelli: Jak se jeden životní příběh vztahuje k širším a sdíleným vzorům kultury, jak se obyčejné, sdílené prvky vztahují k tomu, co činí tento příběh reprezentativním a jedinečným?³⁰ Jestliže R. Grele hovoří o historické zkušenosti, A. Portelli operuje již s pojmem kultura. Také v sociálních vědách se čím dál tím víc klade důraz na to, že kulturní procesy a individuální životní příběhy netvoří ohraničené oblasti, které by se měly zkoumat jednotlivě, ale právě v biografii se prolínají kulturní procesy a individuální vývoj, a tak vlastně tvoří její bytí.³¹

Historici pracující pomocí orální historie však nemusejí sbírat pouze celé životní příběhy narátorů, které je pomáhají zařadit do kontextu jejich „*osobních i společen-*

26 Tamtéž, s. 199–200.

27 FUCHS-HEINRITZ, W.: c.d., s. 11.

28 LÜDTKE, A.: *Alltagsgeschichte, Mikro-Historie, historische Anthropologie*. In: Goertz, H. J.: *Geschichte. Ein Grundkurs*. Reinbeck bei Hamburg 2001, s. 557.

29 YOW, V. R.: *Recording Oral History: A Guide for the Humanities and Social Sciences*. Walnut Creek 2005, s. 284.

30 Tamtéž, s. 285, 286.

31 SPÜLBECK, S.: *Biographie-Forschung in der Ethnologie*. Münster 1995. (Kölner ethnologische Studien, Bd. 25), s. 53. S. Spülbeck cituje z článku: HOERNIG, E. M.: *Erfahrungen als biographische Ressourcen*. In: Altheit, P. – Hoerning, E. M. (Hrsg.): *Biographisches Wissen. Beiträge zu einer Theorie lebensgeschichtlicher Erfahrung*. Frankfurt a. M. – New York 1990, s. 160.

ských vztahů, významných historických událostí i každodenního života“.³² Orální historie může být totiž chápána i jako dotazování na určité historické události (období), které nám pomáhá poznat prožitky, aktivity a postoje narátora k dané události (danému období).³³ Ovšem podobně, tedy nepracující s celými životními příběhy, využívají orální historie i některé etnologické výzkumy, které zaměřují svou pozornost na užší ohraničená témata, na rekonstrukci starších vývojových etap prvků a jevů tradiční lidové kultury. Milan Leščák pak uvádí, že „za prvok orálnej histórie môžeme v etnológii považovať každý etnologický jav, ktorý obsahuje prvky charakterizujúce minulý vývin a ktoré sú viazané na kolektívnu pamäť spoločenstva a prevažne na ústne podanie“.³⁴ Zdůrazňuje tak především kolektivní složku orální historie a nechápe ji, pokud hovoří o „prvčích orální historie“, jako metodu (tedy shodně s pojetím historiků).

Slovenská folkloristka Hana Hlôšková vnesla do chápání orální historie ještě jedno pojetí – vidí orální historii ne jako metodu, ale jako „narrativní výklad minulých událostí“,³⁵ a proto hovoří o orální historii jako o *žánru*. I kdybychom viděli orální historii jako žánr, nedomnívám se, že by bylo možné ji vydělit z oblasti folklóru (tedy folklórních žánrů), jak to činí Bohuslav Beneš.³⁶ Orální historie a folklór jsou podle něj odlišné, co se týká prostředí, ze kterých vycházejí a která je ovlivňují. Slovesný folklór je zakotven pevně v lidové tradici, jež je kontinuální a má velký normativní vliv na dané sdělení. Naopak *ústní dějiny* vyjadřují osobní názor, snaží se o aktuální podání faktů, nejsou zakotveny v tradici. Zde bych viděla dva problémy. První z nich se týká toho, nakolik jsou názory obsažené v orální historii (pouze) osobní, nezakotvené v tradici. Závisej samozřejmě na definici tradice, ale pokud bych ji chápala jako „soubor představ o ustáleném chování a názorech pravidelně předávaných mezi generacemi v rámci určité skupiny nebo společenství“,³⁷ domnívám se, že tyto sdílené představy, hodnoty, názory na vyprávění životního příběhu, tedy na orální historii, vliv mají,³⁸ nakonec představují i jedno z hlavních témat, kterému se věnují historici, pokud používají metodu orální historie (zkoumání sdílených představ, zkušeností). Druhým problémem je to, že pokud bychom vydělili orální historii z oblasti folklóru pro její charakteristiky, jako jsou osobní názor, či aktuální podání faktů, museli bychom pak vyčlenit z oblasti folklóru i žánry zahrnované pod označení *oral personal narrative*, neboť i pro ně jsou typické tyto charakteristiky.

32 VANĚK, M.: c.d., s. 53.

33 Tamtéž.

34 LEŠČÁK, M.: *Etnologické aspekty štúdia orálnej histórie*. Etnologické rozpravy 3, č. 1, 1996, s. 10.

35 HLŔŠKOVÁ, H.: *Kategória minulosti v rozprávačskej stratégii*. Slovenský národopis 44, 1996, s. 320, 330.

36 BENEŠ, B.: *Oral history a lidová tradice*. Etnologické rozpravy 3, č. 1, 1996, s. 16.

37 Tradice. In: *Lidová kultura*. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Praha 2007, s. 1065.

38 I když téma subjektivního a objektivního v biografickém výzkumu je kontroverzní a existují na něj různé názory – viz FUCHS-HEINRITZ, W.: c.d., s. 141–145.

H. Hlůšková postuluje orální historii jako žánr a do určité míry tak včleňuje orální historii do rámce výzkumu folkloristiky. Pokud se zaměříme na situaci v Německu, je všeobecně uznáváno, že etnologický výzkum zabývající se životními příběhy vděčí za mnohé především výzkumu vyprávění (Erzählforschung).³⁹ Podle Klause Brakeho je v Německu etnologický biografický výzkum dáván do souvislosti především s tímto výzkumem, nepovažuje se za pendant k oral history, jak ji chápou v těchto zemích historici.⁴⁰ Výzkum vyprávění se samozřejmě vyvíjel v čase – od sbírání a analyzování některých vybraných žánrů (pohádky, pověsti, humorky) přešel i ke zkoumání tzv. každodenního vyprávění (alltägliches Erzählen), začal řešit nejen formu a obsah vyprávění, ale také jeho situace a funkce (viz např. Albrecht Lehmann, který podrobně rozebral tzv. Rechtfertigungsgeschichten, ale hovoří i o vyprávěních s individualizující, solidarizující funkcí⁴¹).

Především díky americké folkloristice se podařilo zakomponovat důraz na kontext a proces inscenování vypravěčské příležitosti více než na sémantický výtvar, což byla tendence, která vedla od zájmu o vlastní vyprávěcí látku k zájmu o vyprávění, vypravěče a vyprávěcí situaci – tedy od textu ke kontextu.⁴² Vedle vlivu performance a interakce na vytváření životních příběhů bylo zároveň poukazováno na skutečnost, že jsou vázány na požadavky a kulturní kritéria *dobrého příběhu*,⁴³ že je tedy příběh vytvářen podle předem daných norem, neboť jsme vychováni v určité vyprávěcí tradici (samozřejmě každý civilizační okruh má svá vlastní pravidla, podle nichž je kvalita příběhu posuzována).

Stejně tak ovlivnila výzkum vyprávění a vyprávěcí situace debata o *writing culture* a moci etnologa, výzkumníka obecně. Stalo se tak v polovině 80. let 20. století a diskuse byla vyvolána badateli Jamesem Cliffordem a Georgem Marcusem.⁴⁴ Přinesla s sebou silnou kritiku doposud obvyklých způsobů přiblížení „jiných“ v etnologii. Jedním z jejích hlavních požadavků byl požadavek zprůhlednění souvislosti vzniku etnologických textů. V textech měla být zachována a rozpoznána „polyfonie“ hlasů terénního výzkumu, kterou požadovali postmoderní kritici, mělo jít o jednoznačně dialogické znázornění – důvodem byla snaha, aby čtenář nebyl nechán

39 Více k této problematice například BRAKE, K.: *Lebenserinnerungen rußlanddeutscher Einwanderer. Zeitgeschichte und Narrativik*. Berlin 1998. (Lebensformen, Bd. 8), s. 16–31, SCHRÖDER, H. J.: *Die gestohlenen Jahre. Erzählgeschichte und Geschichtserzählung im Interview. Der Zweite Weltkrieg aus der Sicht ehemaliger Mannschaftssoldaten*. Tübingen 1992, s. 131–134.

40 BRAKE, K.: c.d., s. 15.

41 LEHMANN, A.: *Rechtfertigungsgeschichten. Über eine Funktion des Erzählens eigener Erlebnisse im Alltag*. Fabula 22, 1980, s. 56–69.

42 Přehledně o těchto směřováních např. BREDNICH, R. W.: *Methoden der Erzählforschung*. In: Göttisch, S. – Lehmann, A. (Hg.): *Methoden der Volkskunde. Positionen, Quellen, Arbeitsweisen der Europäischen Ethnologie*. Berlin 2001, s. 67–69, 71–72.

43 WELZER, H.: *Das Interview als Artefakt. Zur Kritik der Zeitzeugenforschung*. BIOS 13, 2000, s. 55.

44 STELLRECHT, I.: *Interpretative Ethnologie*. In: Schweizer, T. – Schweizer, M. – Kokot, W. (Hg.): *Handbuch der Ethnologie*. Berlin 1993, s. 51.

„na *pospas interpretacím etnologa*“, stejně tak aby etnolog nevysvětloval druhé, ale aby se mohli všichni účastníci interakce prezentovat rovnoprávně.⁴⁵

Teprve od 70. let se ovšem dá hovořit o odklonu od tzv. meta-, nebo velkých vyprávění, Brigitta Schmidt-Lauber uvádí, že národopisný a kulturně antropologický výzkum vyprávění tak přišel s inovací ještě před *narrativistic turn*.⁴⁶ Zároveň však tato autorka upozorňuje na skutečnost, že přesun badatelského zájmu od vyprávěné látky k vyprávění, tedy k lidem ve vyprávěcích situacích, od textu ke kontextu, se v současné době interpretativního paradigmatu (kultura jako text) již mírně ztrácí.⁴⁷

Pokud K. Brake hovoří o tom, že v Německu se etnologický biografický výzkum spíše odvozuje od výzkumu vyprávění, je nutno ovšem říci, že jeden z jeho hlavních propagátorů, Albrecht Lehmann, i když vyšel z výzkumu vyprávění, se ve svých pracích velmi blíží otázkám kladeným historiky, kteří pracují metodou orální historie – abych dokázala toto tvrzení, cituji okruhy základních otázek, které postuloval a řešil ve své první knižní práci věnující se rozboru vyprávění jedné skupiny obyvatel (dělníci z Hamburku narození kolem roku 1930). Otázky zněly následovně:

1. Jak reagují lidé stejného věku a pohlaví na stejnou historickou výchozí situaci pro všechny?
2. Které historické události považují jednotlivci za hodné vypravování, když líčí vlastní život?
3. Jak se kříží subjektivní zážitky s událostmi politických a sociálních dějin?
4. Které události a periody individuální životní historie jsou uchovávané v paměti a jak jsou jednotlivci členěny, zpracovávány a jaký mají význam?
5. Souhlasí jednotlivé vyprávěné příběhy s událostmi z formálního okruhu přechodových rituálů nebo dominují životní události jiného druhu?
6. Jak oceňují jednotlivci svůj život jako totální fenomén?
7. Jak vidí vlastní roli v historickém procesu?⁴⁸

A. Lehmann ve svých výzkumech také vycházel z analýzy většího množství rozhovorů, i tím se blížil používání orální historie v rámci historických výzkumů.

Výzkum životních příběhů se samozřejmě stále vyvíjí, současný stav bádání nad biografickými materiály v etnologii označuje již zmiňovaný Albrecht Lehmann jako cestu k „výzkumu vědomí“ (*Bewusstseinsforschung*), který stojí v průsečíku novějších dějin zkušenosti (*Erfahrungsgeschichte*) a etnologického biografického výzkumu

45 Zda však např. publikování originálních textů vede k požadovanému odbourání etnografické autority, je sporné (i samotné interview je interakcí etnologa a narátora).

46 SCHMIDT-LAUBER, B.: *Grenzen der Narratologie. Alltagskultur(forschung) jenseits des Erzählens*. In: Hengartner, T. – Schmidt-Lauber, B. (Hg.): *Leben – Erzählen*. Berlin 2005, s. 146.

47 Tamtéž.

48 LEHMANN, A.: *Erzählstruktur und Lebenslauf. Autobiographische Untersuchungen*. Frankfurt a. M./New York 1983, s. 17.

mu a výzkumu vyprávění.⁴⁹ Stejně jako historici postulují „zkušenost“ jako základní kategorii, která by měla být zkoumána a poznávána. V každém případě v takto zaměřených výzkumech dochází často ke kombinaci více metod a více pramenů. Vedle analýzy životních příběhů se analyzuje literatura, novinové zprávy, obrazové doklady atp.

Jeden z posledních obhájců spolupráce historie a sociální/kulturní antropologie, navíc v oblasti, která mě v současnosti jako badatele především zajímá, je antropolog Chris Hann, který obhájí tezi, že „*antropologové věnující se výzkumu postsocialistické transformace se nesmí spokojit s ‚přezentistickou‘ perspektivou*“, neboť „*mnohé ústřední problémy bádání o ‚přechodu/transformaci‘ zkrátka a dobře vedou k historickému zkoumání socialistického období ve formě oral history a systematické práce v archívech*“.⁵⁰ I když hovoří především o výzkumu postsocialistické transformace, odkazuje na nutnost zkoumání socialistického období, stejně tak na požadavek využívání různých pramenů a metod výzkumu – tak, aby se došlo k základním výzkumným tématům antropologa a etnologa, která tvoří „*oblast norem a hodnot, neformálních sociálních sítí, výzkum neviditelných a tichých forem vědění, přesvědčení i praktik, které nelze zachytit ekonomickými statistikami ani šetřeními sociologů*“.⁵¹

Závěr

Načrtla jsem problematiku vztahu historie a etnologie na příkladu výzkumu životních příběhů. Protože jsem etnolog, vycházím především z poznatků tohoto oboru, navíc, jak bylo vidět, především ovlivněných cizojazyčnou odbornou literaturou. Doufám, že se mi zároveň podařilo ukázat, že výzkum životních příběhů představuje významnou část současného zájmu etnologie, která se ovšem neobejde bez interdisciplinárního přístupu – to nakonec ukazuje např. i známý časopis BIOS, který byl založen jako historický časopis, ale brzy začal působit jako interdisciplinární platforma. Zkoumají se jako dříve formální znaky životních příběhů, jako jsou *červené niti vyprávění*, specifické narativní vzory, čím dál tím více se objevují výzkumy věnující pozornost otázkám vědomí a paměti.⁵² Etnologové se zároveň nevzdávají výzkumů zakotvení společenských vzorů v subjektu a reflexe podmínek a podmíněností výpovědí v interview a jejich možnosti poznání, s tím, že jsou si vědomi toho, že neexistuje homologie mezi vyprávěním a zkušeností.

I když životní příběhy dávají možnost dojít „*k subjektivním zkušenostem a významům a tím k centrálnímu komplexu představ, hodnot a norem chování určité spo-*

49 LEHMANN, A.: *Bewußtseinsanalyse*. In: Göttisch, S. – Lehmann, A. (Hg.): *Methoden der Volkskunde. Positionen, Quellen, Arbeitsweisen der Europäischen Ethnologie*. Berlin 2001, s. 233.

50 HANN, Ch.: *Rozmanitě časové rámce antropologie a její budoucnost ve střední a východní Evropě*. Sociologický časopis 43, 2007, s. 22.

51 Tamtéž, s. 19.

52 Především výzkum paměti je v současné době velmi populární a velmi široký.

lečnosti“;⁵³ ukazuje se, že určité oblasti kultury, především každodenní kultury, tedy oblasti „samozřejmého“, „rutinního“, které antropologové, etnologové zkoumají, jsou prostřednictvím životních příběhů neprozkoumatelné, určité v nich obsažené reprezentace skutečnosti a oblasti zkušenosti subjektů se nedají zachytit ve vyprávění. B. Schmidt-Lauber to ukázala na příkladu výzkumu *Gemütlichkeit*. Paměť se podle ní váže na výjimečné události, u rutinních věcí často místo zkušenosti nastupuje stereotypní představa.

Životní příběhy jsou výjimečným pramenem, ale samozřejmě se nedají použít vždy, nejsou „samospasitelné“ pro výzkum všech témat. Etnologie a historie se však při jejich studiu mohou velmi dobře doplňovat. Na závěr připomenu ještě jeden výrok A. Lehmana, který cituje německého historika Alexandra von Plata a podotýká: analýza osobních dokumentů byla uznána za důležitý aspekt všeobecných dějin společnosti – a v tomto bodě se překrývají poznávací zájmy části historické vědy a národopisu.⁵⁴

Literatura:

- BENEŠ, B.: *Oral history a lidová tradice*. Etnologické rozpravy 3, č. 1, 1996, s. 14–23.
- BOURDIEU, P.: *Biografická iluze*. In: Bourdieu, P.: *Teorie jednání*. Praha 1998, s. 56–63.
- BRAKE, K.: *Lebenserinnerungen rußlanddeutscher Einwanderer. Zeitgeschichte und Narrativik*. Berlin 1998. (Lebensformen, Bd. 8).
- BRECKNER, R.: *The Biographical-interpretative Method – Principles and Procedures*. In: SOSTRIS Working Paper 2: Case Study Materials. The Early Retired. London 1998, s. 91–104.
- BREDNICH, R. W.: *Methoden der Erzählforschung*. In: Göttisch, S. – Lehmann, A. (Hg.): *Methoden der Volkskunde. Positionen, Quellen, Arbeitsweisen der Europäischen Ethnologie*. Berlin 2001, s. 57–77.
- BREDNICH, R. W.: *Quellen und Methoden*. In: Brednich, R. W. (Hg.): *Grundriß der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie*. Berlin 2001, s. 77–100.
- BREDNICH, R. W.: *Oral History*. In: *Enzyklopädie des Märchens*. Bd. 10. Berlin 2002, s. 312–321.
- FUCHS-HEINRITZ, W.: *Biographische Forschung. Eine Einführung in Praxis und Methoden*. Wiesbaden 2000.
- HLŮŠKOVÁ, H.: *Kategória minulosti v rozprávačskej stratégii*. Slovenský národopis 44, 1996, s. 319–333.

53 SCHMIDT-LAUBER, B.: c.d., s. 147.

54 LEHMANN, A.: c.d., s. 234.

- HANN, Ch.: *Rozmanité časové rámce antropologie a její budoucnost ve střední a východní Evropě*. Sociologický časopis 43, 2007, s. 15–30.
- KILIÁNOVÁ, G.: *Rozprávania zo života ako žáner ľudovej prózy*. Slovenský národopis 40, 1992, s. 267–279.
- KLÍMOVÁ, D.: *Autobiografie jako folklórní druh (Na příkladě vyprávění kladenské dělnice Karoliny Štikové)*. Slavica Slovaca 11, 1976, s. 385–395.
- LEHMANN, A.: *Autobiographische Methoden. Verfahren und Möglichkeiten*. Ethnologia Europaea 11, 1980, s. 36–54.
- LEHMANN, A.: *Rechtfertigungsgeschichten. Über eine Funktion des Erzählens eigener Erlebnisse im Alltag*. Fabula 22, 1980, s. 56–69.
- LEHMANN, A.: *Erzählstruktur und Lebenslauf. Autobiographische Untersuchungen*. Frankfurt a. M./New York 1983.
- LEHMANN, A.: *Bewußtseinsanalyse*. In: Götsch, S. – Lehmann, A. (Hg.): *Methoden der Volkskunde. Positionen, Quellen, Arbeitsweisen der Europäischen Ethnologie*. Berlin 2001, s. 233–249.
- LEŠČÁK, M.: *Etnologické aspekty štúdia orálnej histórie*. Etnologické rozpravy 3, č. 1, 1996, s. 7–13.
- LIPP, C.: *Alltagskultur(forschung) im Grenzbereich von Volkskunde, Soziologie und Geschichte. Aufstieg und Niedergang eines interdisziplinären Forschungskonzepts*. Zeitschrift für Volkskunde 89, 1993, s. 1–33.
- LÜDTKE, A.: *Alltagsgeschichte, Mikro-Historie, historische Anthropologie*. In: Goertz, H.-J.: *Geschichte. Ein Grundkurs*. Reinbeck bei Hamburg 2001, s. 557–578.
- MANNOVÁ, E.: *Oral history a historiografia*. Etnologické rozpravy 3, 1996, č. 1, s. 31–37.
- MÜLLER, G.: *Sammlungen autobiographischer Materialien in Österreich*. In: Winkelbauer, T. (Hrsg.): *Vom Lebenslauf zur Biographie. Geschichte, Quellen und Probleme der historischen Biographik und Autobiographik*. Waidhofen/Thaya 2000, s. 169–204.
- PORTELLI, A.: *What makes Oral History different?* In: Perks, R. – Thomson, A. (eds.): *The Oral History Reader*. London 1998, s. 63–74 (poprvé bylo publikováno 1979).
- SCHMIDT-LAUBER, B.: *Grenzen der Narratologie. Alltagskultur(forschung) jenseits des Erzählens*. In: Hengartner, T. – Schmidt-Lauber, B. (Hg.): *Leben – Erzählen*. Berlin 2005, s. 145–162.
- SCHRÖDER, H. J.: *Die gestohlenen Jahre. Erzählgeschichte und Geschichtserzählung im Interview. Der Zweite Weltkrieg aus der Sicht ehemaliger Mannschaftssoldaten*. Tübingen 1992.
- SPÜLBECK, S.: *Biographie-Forschung in der Ethnologie*. Münster 1995. (Kölner ethnologische Studien, Bd. 25).

- STELLRECHT, I.: *Interpretative Ethnologie*. In: Schweizer, T. – Schweizer, M. – Kokot, W. (Hg.): *Handbuch der Ethnologie*. Berlin 1993, s. 29–78.
- THOMPSON, P.: *The Voice of the Past: Oral History*. New York 1978.
- VANĚK, M.: *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha 2004.
- VANĚK, M.: *Australské ohlédnutí. O 14. Mezinárodní konferenci orální historie*. In: Profantová, Z. (ed.): *Narativna každodennosť v kontexte sociálno-historickej retrospektívy*. Bratislava 2007, s. 193–203 (taktéž dostupné na: http://www.coh.usd.cas.cz/pages_cz/Vanek_Australske%20ohljednuti.doc – přístup 14. 5. 2009).
- VANĚK, M. – MÜCKE, P. – PELIKÁNOVÁ, H.: *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha 2007.
- WARNEKEN, B. J.: *Populare Autobiographik: Empirische Studien zu einer Quellengattung der Alltagsgeschichtsforschung*. Tübingen 1985.
- WELZER, H.: *Das Interview als Artefakt. Zur Kritik der Zeitzeugenforschung*. BIOS 13, 2000, s. 51–63.
- YOW, V. R.: *Recording Oral History: A Guide for the Humanities and Social Sciences*. Walnut Creek 2005.

Abstract

Life Stories – Research on the Boundary between Ethnology and History

This paper deals with the life stories and with their research in ethnology and history. The author at first defines the term life story and refers to other possible terms which are used in the relevant scientific disciplines. He endeavors to point out characteristic features of this source – oral tradition, emergence on the researcher's instigation, and describes the impact of those features on the ways how the life stories are utilized in ethnology and history with an accent on interdisciplinarity which is inherent in the study of those sources. Attention is paid to the research of narration and to performance studies which influenced the research of the life stories. The author means that concerns of ethnology and history often blend together, as proved e. g. by the researches of the ethnologist A. Lehmann.

Keywords: Life Stories – Ethnology – Folkloristics – Oral History – Biographical Method

Sezónnost sňatečnosti z demografického a národopisného hlediska

Nad'a Valášková

Při sledování zvyků a obřadů spojených se svatbou národopisci pozornost věnují také časovému hledisku, tj., kdy se svatby konaly. Existuje celá řada faktorů, které ovlivňovaly a ovlivňují dobu uzavření sňatků od zcela subjektivních až po víceméně striktní dané kanonickým právem. Církevní sňatek byl v rámci Rakouska obligatorní až do vzniku Československé republiky (od roku 1870 do roku 1919 také s tzv. subsidiárním čili podpůrným civilním sňatkem), a i když od roku 1919 do roku 1949 platil fakultativní sňatek církevní, tj. snoubenci mohli sňatek uzavřít buď církevní v kostele, nebo civilní na okresním soudě, přesto většina sňatků zejména na vesnicích byla uzavírána v kostele. To také vysvětluje nízkou sňatečnost hlavně v období velkých pústů, kdy církev zakazovala svatební veselí. Partikulární zákonodárství však často zakazovalo v tomto období uzavírání sňatků vůbec, resp. jen s povolením biskupa.¹

Demografické přehledy sňatečnosti podle měsíců v roce jsou v českých zemích v téměř nepřetržitých časových řadách přístupny od druhé poloviny 19. století (chybí za období první světové války a za období druhé světové války jsou bez údajů z pohraničí). Za léta 1851–1984 je zpracoval Pavel Vereš v roce 1987, a jak z nich vyplývá, do značné míry odrážejí uvedené církevní normy. Od roku 1851 až do roku 1913 ukazatelé sňatečnosti v měsíci prosinci – v období adventního půstu – jsou zcela nepatrné, nejnižší ze všech ukazatelů za jednotlivé měsíce. Nízké ukazatelé byly také v březnu nebo v dubnu – podle pohyblivých velikonočních svátků, a tedy i předvelikonočního půstu.

Vysoká sňatečnost byla zejména v měsících předcházejících pústům – v říjnu a listopadu a rovněž v lednu a v únoru (s výjimkou let, kdy půst hluboko zasahoval do února), což souviselo i se zemědělským rokem zejména v době, kdy většina obyvatelstva pracovala v zemědělství. Pořádání svateb v únoru znamenalo také slavení masopustu. Tento tradiční model sňatečnosti byl postupně vystředán modelem s větším rozptylem sňatečnosti do jednotlivých měsíců.²

Zajímavý vývoj sňatečnosti vykazuje měsíc květen-máj, jehož se netýkají žádná právní omezení a který již desítky let vykazuje v českých zemích nejnižší hodnoty.³

1 VACEK, J.: *Manželské právo dle názorů církve římskokatolické u srovnání s hlavními názory moderních právních systémů*. Brno 1922. KLABOUCH, J.: *Manželství a rodina v minulosti*. Praha 1962.

2 VEREŠ, P.: *Sezónnost sňatků v českých zemích v letech 1851 až 1984*. Český lid 74, 1987, s. 32–36.

3 KONEČNÁ, A.: *Sezónnost sňatečnosti v ČSSR*. Demografie, 1977, s. 215–222, s. 302–306. ROUČKA, M. – SKOČDOPOLOVÁ, R.: *Vývoj sezónní sňatečnosti v Československu po druhé světové válce a současná situace v mezinárodním srovnání*. Demografie 32, 1990, s. 116–125. [Http://www.czso.cz](http://www.czso.cz).

Obvykle se spojuje s pověrou „*Sňatek v máji, do roka máry!*“ a s jeho variantami, resp. je spojený s nespécifikovanou obavou, že sňatek uzavřený v máji bude nešťastný.

V Československé vlastivědě z roku 1968 (s. 221) se uvádí, že již v 16. století svatby se konaly nejčastěji v lednu až dubnu a pak v září až listopadu. „*V jiných měsících byla výjimkou, zcela ojedinělou zvláště v květnu (nechut' ke květnovým svatbám a pověry s tím spojené, které se projevují ještě v posledních letech i ve městech, mají tedy velmi starý původ).*“ Starobylý původ pověry však nemusí mít dlouhodobou kontinuitu její znalosti na určitém území a demografické přehledy o sňatečnosti v první polovině 20. století a z dřívějších obdobích ukazují, že sňatky v květnu nebyly zcela výjimečné. Nelze tudíž rozšíření pověry o sňatcích v květnu v zhruba posledním půlstoletí automaticky přenášet do minulých období. V letech 1851–1913 po lednu, únoru, říjnu a listopadu se měsíc máj řadil na páté místo co do frekvence a měsíční sňatkový index byl dokonce mírně nadprůměrný. Teprve ve druhé polovině 20. let minulého století se začalo projevovat minimum v měsíci květnu a sňatkový index klesal na 50 až 70 v polovině 30. let a na 40 až 60 za druhé světové války⁴ a výrazné minimum sňatků v máji trvá dosud, jak již bylo uvedeno.

Kromě celostátních ukazatelů sezónnosti sňatečnosti bývá sňatečnost sledována i na menších územích. Například ve farnosti Novosedly nad Nežárkou v jižních Čechách vývoj sňatečnosti sledovala Blanka Štěrbová⁵ v matrikách již od roku 1686 do roku 1909. Zaznamenala 2110 sňatků, z nichž nejvyšší počet byl uzavřen v únoru (438), po něm následovaly měsíce listopad (287), leden (267), říjen (226) a květen (197). Toto rozložení sňatečnosti se udržovalo v podstatě po celé zkoumané období a od počátku 19. století s postupným nárůstem počtů sňatků uzavřených v červnu (154) a v září (159). V souvislosti se sňatky v květnu uvedla, že jich bývalo uzavíráno zhruba kolem 10%, pouze v období let 1740–1789 necelých 7%. „*Tato výjimka nebyla však natolik výrazná, a ani během zmíněného období pravidelná, aby nebylo možno hovořit o květnu jako o měsíci k uzavírání sňatků oblíbeném a poměrně často voleném.*“⁶ Podíváme-li se na tabulku vidíme, že v letech 1790–1849 byl květen po únoru dokonce nejfrekventovanějším měsícem s počtem 62 uzavřených sňatků z 587 (v průměru to znamená jen jeden sňatek za rok, ale v jiných měsících, s výjimkou výše uvedených, ani tolik ne).

Pavel Popelka⁷ sledoval sňatečnost na Uherskobrodsku ve farním obvodu Strání od počátku 18. století a poukazuje na výkyvy sňatečnosti v květnu, která byla nejvyšší v letech 1898–1917, kdy v květnu byla uzavřena téměř čtvrtina všech tamních sňatků a v letech 1946–1970 ještě téměř 16% (část z nich uzavřeli vdovci a vdovy).

4 HOFMAN, V.: *Sezónní průběh sňatečnosti v Čechách během 17. a 18. století*. Demografie 46, 2004, s. 186–197; VEREŠ, P.: c.d., s. 34–35.

5 ŠTĚRBOVÁ, B.: *Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686–1910*. Historická demografie, č. 11, 1987, s. 103–105.

6 Tamtéž, s. 105.

7 POPELKA, P.: *Sezónnost uzavírání manželství, její vývojové tendence a příčiny*. Slovenský národopis, 1976, s. 472–479.

V literatuře se poukazuje na starobylost pověry.⁸ František Čelakovský⁹ uvádí: „*Měsíc Máj už dávni Římané považovali jakožto svatbám nepříznivý.*“ O nich psal ve starém Římě i básník Ovidius Naso (narozen 46 před Kristem – zemřel v roce 17 nebo 18 po Kristovi), který ve svých knihách *Fasti* zaznamenal římské svátky a slavnosti, jejich původ, průběh atd. Ve dnech 9., 11. a 13. máje konaly se slavnosti zvané Lemurie na upomínku a upokojení bloudících duší zemřelých. V překladu Antonína Škody (1901) verše č. 487–488 zní: „*K sňatku není ten čas ni pro pannu ni pro vdovu vhodný: kdož se koliv vdává, dlouho na živě není.*“ Podobně i v překladu Ivana Buriana (1946): „*V tyto dni nemají konat se svatby ni vdov ani panen. Ta, jež nyní se vdala, dlouho už nebude žít.*“

Z hlediska žánrového pověra: „*Svatba v máji volá na máry.*“ apod. je považována za přísloví, ale její výskyt v literatuře není jednoznačný. Nevyskytuje se např. ve sbírce Josefa Dobrovského a Antonína Pišelyho z roku 1804 *Českých přísloví sbírka. Po vydání Mistra Jakuba Srnce a Františka Ondřeje Hornýho vnově rozmnožená* (včetně nové reedice sbírky M. Heřmana z r. 1963, která byla rozšířena o Hankovy a Novotného rukopisné doplňky k Dobrovského sbírce a Šimkovy tištěné doplňky). F. Čelakovský ve sbírce *Mudrosloví národu slovanského v příslovích* z roku 1852 uvádí kromě přísloví v češtině: „*Svatba v máji volá na máry.*“ i ekvivalenty v jazyce latinském, ruském a francouzském. Ve sbírce Václava Flajšhane *Česká přísloví* z let 1911 a 1913 toto přísloví rovněž není.¹⁰

J. F. Budínský o pověrách v domácnosti z roku 1897 v souvislosti se svatbou uvádí řadu pověr a také pověru: „*Svatba v máji volá na máry, tj. jeden z manželů záhy zemře. Neděle a úterý jsou nejlepší svatební dny, nikdy však v pátek.*“ Vedle negativního hodnocení svateb v máji existují však přísloví, která máj hodnotí velmi pozitivně: „*V máji jak v ráji.*“; „*Není vždycky máj.*“ a máj je zároveň považován za měsíc lásky.

Výskyt či absence přísloví v literatuře však dokládá jen málo o rozšíření pověry, resp. o akceptování jejího varování. Více o tom vypovídají demografické statistiky,

8 ČELAKOVSKÝ, F.: *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Praha 1852. *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens. Band V*. Berlin – Leipzig 1932–1933. GRAVES, R.: *Bílá bohyně*. Překlad P. E. Malíková, 1997. In: <http://www.taxoft.cz/nemeton/rostliny/graves/06uath.htm>.

9 ČELAKOVSKÝ, F.: c.d., s. 448.

10 Například v rozsáhlé práci E. KRYŽANOWSKÉHO a kol.: *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*. II. díl. Warszawa 1970 lze nalézt několik příkladů pozitivního ocenění máje. Např. „*Boże daj, Boże daj, aby wiecznie trwał nam maj.*“ (s. 368), „*Nie zawsze na ziemi maj, nie zawsze ludzkiemu szczęściu raj.*“ (s. 369), ale také „*Ślub majowy, grób gotowy.*“ (s. 370) a údaj z roku 1696: „*V maju parszywi się żenia?*“ Kromě latinského přísloví: „*Mense majo nubunt malae.*“ se uvádí: „*Wedle wierzeń sięgających czasów starożytnych, związki małżeńskie zawarte w maju uchodziły za nieszczęśliwe.*“ (s. 370). Ve sbírce V. DAI: *Poslovice ruskogo naroda*. Moskva 1957 na téma svatba je uvedena řada přísloví, ale o svatbě v máji nic. Zato F. Čelakovský v roce 1852 (s. 448) uvádí ruské přísloví: „*Kto v Maju ženitsja, tot budet majatsja.*“ (že se bude trápit). V práci *1000 serbskich příslovow a příslovných prajidmow. Zrjadoval a rozmnožil Jakub Buk. Wuwzate z Časopisa Maćicy Serbskeje*. Budyšin 1862, rovněž není nic o sňatku v máji.

avšak ani ty nejsou směrodatné, neboť pro sňatek lze volit z 12 měsíců, a tak snoubenci o sňatku v květnu ani nemusí uvažovat. Menší průzkum znalosti pověry provedla v letech 1970–1972 Hana Reiterová¹¹ u snoubenců na Praze 1 a mezi mladými lidmi v matričních obvodech v Mělníku, Kralupech nad Vltavou a Neratovicích. Zjistila poměrně dobrou znalost pověry (u přibližně 120 respondentů), a to zejména u žen. Ve sbírce přísloví Dany Bittnerové a Franze Schindlera¹² znalost přísloví „Svatba v máji nese máry.“ a „Svatba v máji volá na máry.“ byla vyhodnocena jako nízká (jednalo se však jen o malý vzorek 19 respondentů z 80. a 90. let minulého století). Volba termínu sňatku leckdy nezáleží jen na budoucí nevěstě a ženichovi, ale bývá ovlivněna i příbuznými. Zaznamenala jsem případy, kdy mladí lidé naplánovali svatbu na květen, ale rodiče nebo jiní příbuzní jim termín rozmluvili právě s poukazem na pověru, o které mladý pár nevěděl.

Nízká sňatečnost v květnu i znalost pověry se projevovala například i na Poličsku. Podle matriky sňatků uložené na matričním úřadě v Poličce bylo od roku 1950 do roku 1973 uzavřených v květnu jen zhruba 2% sňatků z přibližně dvou tisíc. Podrobněji jsem sňatečnost v téže matrice sledovala u snoubenců, z nichž alespoň jeden pocházel z obce Široký Důl. Za téměř čtvrt století ze 71 sňatků ani jeden nebyl uzavřený v květnu (z konfesního hlediska se jednalo o obec „katolicko-evanjelickou“). Nejfrekventovanějším měsícem byl měsíc listopad, kdy bylo uzavřeno 25,3% sňatku a kdy je v obci posvícení. Druhým měsícem v pořadí byl duben s 22,5%, který v rámci českých zemí v tomto období byl na prvním místě.

K šíření povědomí o pověře v současnosti přispívají i massmédiá. Informace se objevují v novinách a časopisech, v televizi, rozhlase i na internetu.¹³ V literatuře hledají se racionální příčiny pověry. Vyskytují se úvahy o možné zvýšené úmrtnosti v zimním únoru dětí počatých v květnu, nebo že začátek těhotenství připadá na měsíc, kdy v zemědělství začínaly polní práce, které mohly ohrozit těhotnou ženu i dítě, ovšem se to netýká současnosti, neboť většina obyvatelstva pracuje mimo zemědělství. Přesto sňatečnost v květnu je stále na minimu (dokonce v některých matričních obvodech právě na některé dny tohoto měsíce plánují generální úklid obřadních síní).

Demografové, kteří provádějí analýzy sňatečnosti, hledají i příčiny sezónnosti sňatečnosti. Sledují například korelaci frekvence sňatků s počasím (teplotou vzdu-

11 REITEROVÁ, H.: *Pověra a současná svatba v Praze a okolí*. Český lid 61, 1974, s. 182–183.

12 BITTNEROVÁ, D. – SCHINDLER, F.: *Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století*. Praha 2003, s. 71, 82.

13 Například Zemědělské noviny z 4. května 1992 v článku *Sňatek z rozumu uvedly: „Podle jedné z pověr prý není měsíc lásky – květen – tím pravým na uzavírání sňatku.“* V článku *Svatebčané květen nemilují* v novinách Metro z 2. května 2001 se uvádí: „*Olomouc. Ani v třetím tisíciletí lidé nezapomněli na pověry a svatbě v květnu se většinou vyhýbají... Pověřám o tom, že v manželství uzavřeném v květnu nevěsta do roka zemře, věří například lidé z Přerova...*“ a na květen se přihlásilo jen šest párů. Viz také <http://www.jicinsko.cz/nm/00/21/nm021-8.htm>

chu), dovolenými, prázdninami apod. a také tradicemi a pověrou (jeden z článků o sňatečnosti v českých zemích byl trefně nazván: *Pověra v srdci globálního ateismu* In: <http://www.demografie.info/>). Zjišťují, že na rozdíl od minima sňatečnosti v květnu v českých zemích projevovala se nadprůměrná sňatečnost v květnu v letech 1980–1984 například v Anglii a Walesu, v Spolkové republice Německo, v Rakousku, Švýcarsku, Maďarsku a Dánsku. Nízká sňatečnost v květnu byla v těchto letech ve Francii a ovšem nejnižší v Československu. V rámci Československa v letech 1945–1984 byla sňatečnost v květnu na Slovensku o něco vyšší než v českých zemích.¹⁴

Eva Kučerová vypracovala mezinárodní srovnání sezónnosti sňatečnosti za rok 1996 z 22 států a zjistila, že květen byl nejméně frekventovaným měsícem v České republice a po něm v Polsku. Naopak v Německu květen byl nejfrekventovanějším měsícem a v Rakousku byl na druhém místě.¹⁵

Problematika sňatečnosti v květnu a šíření pověry o nevhodnosti sňatků v tomto měsíci v českých zemích není dosud dostatečně osvětlená, zejména pokud jde o západní vlivy. Další příklady z literatury o pověře a hlavně další srovnávací demografické studie, které by sledovaly sňatečnost přinejmenším od druhé poloviny 19. století i v okolních státech, mohou přinést zajímavé výsledky.

Prameny a literatura:

- BITTNEROVÁ, D. – SCHINDLER, F.: *Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století*. Praha 2003.
- BUDÍNSKÝ J. F.: *Pověra v domácnosti*. In: *Dámské besedy*, 15. 9. 1897, Praha, č. 18, s. 28.
- ČELAKOVSKÝ, F.: *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Praha 1852.
- DOBROVSKÝ, J. – PIŠELÝ, A.: *Českých přísloví sbírka. Po vydání Mistra Jakuba Srnce a Františka Ondřeje Hornýho nově rozmnožená*. Praha 1804.
- FOJTÍK, K.: *Rodinný život*. In: *Československá vlastivěda*, III. díl. Lidová kultura. Praha 1968, s. 218–231.
- GRAVES, R.: *Bílá bohyně*. (Přeložil P. E. Malíková) 1997. In: <http://www.taxoft.cz/nemeton/rostliny/graves/06uath.htm>
- Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens. Band V*. Berlin – Leipzig 1932–1933.
- HOFMAN, V.: *Sezónní průběh sňatečnosti v Čechách během 17. a 18. století*. *Historická demografie* 26, 2002, s. 81–100.
- KAČEROVÁ, E.: *Mezinárodní srovnání sezónnosti sňatečnosti*. *Demografie* 46, 2004, s. 186–197.

14 KONEČNÁ, A.: c.d., s. 303–304; ROUČKA, M. – SKOČDOPOLOVÁ, R.: c.d., s. 117–119.

15 KAČEROVÁ, E.: *Mezinárodní srovnání sezónnosti sňatečnosti*. *Demografie* 46, 2004, s. 186–197.

- KLABOUC, J.: *Manželství a rodina v minulosti*. Praha 1962.
- KONEČNÁ, A.: *Sezónnost sňatečnosti v ČSSR*. Demografie, 1977, s. 215–222, s. 302–306.
- Matrika sňatků 1950–1973*. Matriční úřad, MNV Polička.
- NASO Publius Ovidius: *Fasti*. (Přeložil Antonín Škoda). Praha 1901.
- NASO Publius Ovidius: *Kalendář. Fasti*. (Přeložil Ivan Bureš). Praha 1942.
- POPELKA, P.: *Sezónnost uzavírání manželství, její vývojové tendence a příčiny*. Slovenský národopis, 1976, s. 472–479.
- REITEROVÁ, H.: *Pověra a současná svatba v Praze a okolí*. Český lid 61, 1974, s. 182–183.
- ROUČKA, M. – SKOČDOPOLOVÁ, R.: *Vývoj sezónní sňatečnosti v Československu po druhé světové válce a současná situace v mezinárodním srovnání*. Demografie 32, 1990, s. 116–125.
- ŠTĚRBOVÁ, B.: *Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686–1910*. Historická demografie, č. 11, 1987, s. 97–139.
- VACEK, J.: *Manželské právo dle názorů církve římskokatolické u srovnání s hlavními názory moderních právních systémů*. Brno 1922.
- VEREŠ, P.: *Sezónnost sňatků v českých zemích v letech 1851 až 1984*. Český lid 74, 1987, s. 32–36.
- Vývoj sňatečnosti a rozvodovosti v ČR po roce 1989*. In: <http://www.czso.cz/cz/cisla/1/111202/snatky/s5.htm>.

Abstract

Seasonal Character of Nuptiality from the Demographic and Ethnographical Point of View

This paper deals with the seasonal character of nuptiality in the Czech lands with an accent on the month of May which shows, especially after the World War II, the lowermost values. It is usually connected with the superstition that the “May wedding implies an early death of one of the partners”. This superstition is known already from the period of the Roman wars, however, it had no continual influence on frequency of the May weddings in the Czech lands. As the demographic studies show, the May minimums started to be clear as late as the second half of the 1920s. The author also follows the superstition as a proverb in some Czech paremiological collections created since the 19th century.

Keywords: Czech Lands – Nuptiality – May – Superstition

Interdisciplinární relace: Causa incolat¹

Miloš Tomandl

Výzkumy lokálních komunit prokazují opodstatněnost předpokladu souvislosti mezi kulturními aktivitami členů lokálních societ a dobovými právními normami. V tomto smyslu se právní normy podílejí jednak na utváření jevové stránky lokální kultury a zároveň mají vliv na formování povědomí obyvatel o příslušnosti k socio-geografickému prostředí. Předkládaná studie je pokusem o prezentaci vybraných právních norem stimulujících formování územní samosprávy v českých zemích v letech 1848–1945. Úvaha k tématu je podložena studiem pramenů uložených ve fondech Obecních úřadů okresů Jihlava, Prachatice a Strakonice a příslušné literatury.

Úvodem je třeba poznamenat, že samospráva byla v českých zemích až na drobné výjimky (postavení tzv. svobodných měst) do poloviny 19. století neznámou institucí. Až do roku 1848 zajišťoval stát veřejnou správu obcí prostřednictvím centrálních, zemských a vrchnostenských úřadů. Ústava z roku 1848 zavedla v dosavadním systému správy řadu změn. Se zrušením poddanství a rozkladem patrimoniální soustavy bylo třeba modifikovat územní členění správy. Po delších diskusích se prosadil názor, dle kterého měly být napříště některé úkoly spojené se správou delegovány samosprávným územním celkům. Myšlenka územní samosprávy vycházela z teze analogie mezi přirozenými právy fyzických osob a právem společenského útvaru konstituovaného na územním podkladě.

Hlavní zásady pojetí územní samosprávy se objevily v návrhu tzv. *Kroměřížské ústavy*. Zde bylo mezi nezadatelnými právy obcí vymezeno: právo svobodné volby zástupců obce, právo svobodného přijímání členů do svazku obce, právo správy obecního jmění, právo na zřízení místní policejní složky a právo veřejnosti projednávání obecních záležitostí. První zákonné vymezení instituce obecní samosprávy bylo formulované v prozatímním obecním zřízení z roku 1849. V preambuli *Prozatímního obecního zřízení* byla zdůrazněna zásada, dle které byla svobodná, t.j. samosprávná obec považována za základ obecního státu. Pro vymezení správních územních celků byla inspirací předloha josefinských katastrů. Na místě dřívějších sídlišť vznikly obce a jejich menší části – osady. Rozdíl mezi obcemi různých velikostí byly

1 Tento text je součástí řešení Výzkumného záměru MSM 0021620827 *České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes*, jehož nositelem je Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

Příspěvek navazuje na dílčí studie autora věnované problematice *domovského práva* (TOMANDL, M.: *The Incolat: Symbol of Membership of the Local Community*. In: PARGAČ, J. (Ed.): *Cultural Symbols and Ethnic Consciousness*. Prague 1998, pp. 63–71; TOMANDL, M.: *Norma prawna jako wyraz tożsamości lokalnej*. In: MAJ, M. – ROBOTYCKI, C. (Eds.): *Symbole stowiańskie: symbole narodowe*. Kraków 1999, s. 45–54.

fixovány v názvosloví. Nejmenší jednotkou se stala vesnice (ves), větší – městys (městečko) a největší – město. Prozatímní obecní zřízení, které dalo vzniknout sociokulturní instituci obecní samosprávy, vymezilo pravidla obecní kompetence. Dobová právní norma rozlišovala pravomoci obcí v dvojí rovině: aktivity spojené s přirozenou působností obcí a aktivity spojené s působností přenesenou. V prvním případě šlo o činnosti, které byly v plné kompetenci obce, respektive obecních orgánů, v druhém případě šlo o kompetence, které obcím stát propůjčil jako výkonným mechanismům a nástrojům své vůle.

V čele obce stály obecní správní orgány. Širším zastupitelským orgánem byl *obecní výbor*, volený *shromážděním obecních příslušníků* na období tří let. *Obecní výbor* byl kontrolním kolegiem rozhodujícím na základě principu majority. Výkonná moc v obci příslušela užšímu sboru členů *obecního představenstva*. Obecní představenstvo volilo ze svého středu obecní výbor. V čele obecního představenstva stál *purkmistr* (obecní představený, starosta), členové představenstva tvořili *sbor obecních radních* (obecních úřdů). Obecní radní byli pomocníky hlavy obce. Purkmistr byl považován za reprezentanta obce a odpovědnou osobu v relaci k vyšším správním úřadům. Struktura orgánů obecní samosprávy byla ve všech obcích v zásadě analogická, rozdíly v početních stavech obcí se zrcadlily především v počtech členů obecních orgánů. Zájem státu jako celku byl v systému obecní samosprávy zajištěn právem dozoru. Dozor první instance vykonával purkmistr, který byl oprávněn odložit rozhodnutí obecních orgánů v případě, že se neslučovalo s platnými zákony, nebo by jeho realizací vznikla obci škoda. Ve sporných případech rozhodoval příslušný nadřízený správní úřad.

K dalším změnám ve vývoji obecního zřízení dochází na počátku 60. let 19. století. Zákonem z 5. března 1862 bylo přijato nové obecní zřízení, které oproti předchozím zásadám, posílilo vliv centrálních orgánů na správu obce. Vydání obecního zřízení předcházely licitace mezi ústřední vládou, která chtěla samosprávné celky podřídit „tužšímu“ státnímu dozoru, a parlamentem, jenž hájil princip samosprávy. Přijatá podoba zákona byla výrazem poměru sil mezi vládou a parlamentem. Oproti předchozí praxi bylo volební právo podřízeno principu zastoupení jmění voliče, veřejnost jednání obecních orgánů měla být nadále omezena na zásadní, slavnostní akty (například schvalování obecního rozpočtu) a volby do obecních orgánů podléhaly schválení nadřízených správních úřadů. Obecní zřízení zavádělo do praxe instituci domovského práva, která napříště kodifikovala poměr individuí k obci a významně ovlivňovala kvantitu a kvalitu jeho sociokulturních aktivit.

Obecní zřízení z roku 1862 vytvořilo předpoklady pro hospodářskou samostatnost obcí. Dle příslušné právní normy zákona bylo preferováno obecní vlastnictví nemovitostí před snahami velkostatku získat právní samostatnost. Důsledkem tohoto opatření bylo podřízené postavení velkostatku vůči obci především v systému daňového zatížení. Zákon rozděloval obyvatele správní obce do dvou základních skupin.

Patřili k nim občané (*Gemeindemitglieder*) a přespolní (*Auswärtige*). Do kategorie občanů náleželi obecní příslušníci (*Gemeindeangehörigen*), kteří získali v příslušné obci domovské právo. Domovské právo (*incolát*) měl každý občan státu a průkaz o domovské příslušnosti (*Heimatschein*) byl důležitým dokumentem. Domovská příslušnost zajišťovala obecnímu příslušníku nerušený pobyt v obci a zakládala za určitých okolností právo na pomoc v nouzi. Zákony o domovském právu (zákon domovský č. 105 z 4. prosince 1863 a domovský zákon č. 22 z 5. prosince 1896) doplňovaly dosavadní nařízení v tom smyslu, že opravňovaly obecní orgány rozhodovat při výběru svých obecních příslušníků. Právo domovské příslušnosti mohlo být přiznáno pouze žadateli, který se mohl vykázat desetiletým kontinuálním pobytem v obci. Během tohoto pobytu nesměl být soudně trestán a nárokovat na obci podporu v nouzi. Osoby, které neměly v obci domovské právo a provinily se proti normám společenského soužití (dopustily se trestného činu, přestupku proti mravopoctnosti) nebo byly na obtíž veřejné obecní dobročinnosti, mohly být z obce vypovězeny. Do kategorie občanů *druhého řádu* patřili obecní společníci (*Gemeindegossen*). Obecní společníci měli k obci jistý reálný zpravidla hospodářský vztah a mohli se účastnit společenského života obce s jistými omezeními (nesměli volit a být voleni do orgánů obce). Volební právo do obecních orgánů bylo podmíněno majetkovým censem (tj. principem zastoupení jmění). V praxi se mohli voleb účastnit příslušníci mužského pohlaví, svéprávní, zletilí, kteří platili v předepsané výši přímou daň a nebyli zákonem z volebního práva vyloučeni. Volební právo do obce náleželo rovněž právnickým osobám (obchodním a výrobním společnostem) podnikajícím na katastru obce a osobám s významným společenským postavením, tzv. *honoracím* (státní úředníci, duchovní, humanitní a technická inteligence). Lze říci, že přes jistá omezení byla základna voleb do obecních orgánů poměrně široká a zejména v menších obcích se mohla na správě podílet značná část obecních příslušníků.

Na základě liberálních obecních řádů z počátku 60. let 19. století převedl stát část své pravomoci nad osobami a majetkem na obce. Tyto pravomoci obce uplatňovaly jednak v rámci přirozené, samostatné působnosti (obec vystupovala jako samostatný právní subjekt), jednak prostřednictvím působnosti přenesené (obec vykonávala příkazy delegované státem).

Nejdůležitější součástí samostatné působnosti obcí byla správa obecního majetku. Důležitým oborem samostatné působnosti byla správa záležitostí obyvatel. Rozsah samostatné působnosti byl velmi členitý a často odrážel konkrétní místní situaci. Tak obec přihlížela k zajištění bezpečnosti osob a majetku, pečovala o zdržování obecních komunikací, vykonávala policejní dozor polní, lesní, vodní, živnostenský, zdravotní a mravnostní, věnovala pozornost zachování stavebního a požárního řádu a pečovala o zřízení a subvencování obecních škol. Významná funkce náležela obci v oblasti sociální. Starala se o chudinské zaopatření potřebných obecních příslušníků, regulovala formy společenského života, byla arbitrem při řešení sousedských sporů.

Rozsah přenesené působnosti vymezovaly státní orgány obcím prostřednictvím zákonných nařízení. Ve věcech politické správy byly obce povinny zajišťovat fungování berního systému, spolupůsobit při volbách do vyšších správních orgánů a od 70. let 19. století sekundovat při občanských sňatcích a sčítacích akcích. Ve sféře regulace hospodářské činnosti realizované na teritoriu katastru náležel obci dozor na činnosti živnostenských podniků, obce jmenovaly přísední znalce k odhadům nemovitostí, vyhlašovaly veřejné dražby a dohlížely na vedení pozemkových knih. V přenesené působnosti vykonávaly obce také pravomoc trestní. Obec mohla za přestupek spadající do kompetence obecního trestního senátu uložit trest vězení, peněžní pokutu, případně další vedlejší tresty.

Rozsah a obsah aktivit obcí byl úzce spojen s výsledky jejich hospodaření. Obecní řády 2. poloviny 19. století vycházely z předpokladů, že obecní výdaje budou kryty z výnosu obecního jmění. Výchozí hospodářská základna – rozsah movitého a nemovitého majetku byl v jednotlivých obcích značně rozdílný. Pokud výnos obecního statku k úhradě výdajů nestačil, bylo třeba krýt vzniklý schodek přírůžkami k daním. Finanční insolventnost obecních samospráv vedla na sklonku 19. století k řadě krizových momentů. Pokud obec trvale neplnila své berní závazky, uvaloval stát na obecní majetek nucenou správu.

Po vypuknutí 1. světové války byla autonomie obcí v oboru samostatné působnosti prakticky likvidována. Obor přenesené působnosti byl naproti tomu rozšířen o agendu spojenou s válečným hospodařením. Obce byly povinny pečovat o běžence z frontového území, vedly aprovizační akce a zabezpečovaly pracovní příležitosti pro nezaměstnané. Finanční náklady spojené s těmito aktivitami, nucené válečné půjčky a znehodnocení měny, vedly k postupnému rozvrácení obecního hospodářství.

Výrazným prvkem obecní správy po roce 1918 je snaha po posílení účasti obyvatelstva na správě obcí. Dne 31. ledna 1919 vstoupil v platnost zákon č. 75, který upravoval dosavadní volební řád. Ten přiznával volební právo všem osobám, které se mohly prokázat alespoň tříměsíčním kontinuálním pobytem v obci, dosáhly věku 21 let a nebyly zákonem z volebního práva vyloučeny. Volby do obecních orgánů měly probíhat na základě tzv. vázaných kandidátních listin podle zásad poměrného zastoupení jednotlivých sociálních skupin obyvatelstva. Volební období bylo zpočátku čtyřleté, od roku 1933 bylo prodloužené na šest let.

Snaha státu stabilizovat neutěšený stav finančního hospodaření obcí našla vyjádření v novele obecního zřízení č. 77 z 1. února 1919. Při obcích byly ustanoveny finanční komise s právem kontroly nad obecním hospodařením. Finanční komise, složená z volených obecních příslušníků a odborníků jmenovaných nadřízeným správním úřadem, byla oprávněna pozdržet účinnost rozhodnutí obecního úřadu, jestliže poškozovalo zájmy obce nebo státu.

Novela obecního zřízení zaváděla i některé další změny v dosavadním uspořádání obecních samosprávních orgánů. Obecní výbor nahradilo obecní zastupitelstvo,

kteřé podle počtu obyvatelstva tvořilo volený kolegiální sbor. Obecní zastupitelstvo volilo ze svého středu obecní radu, která nahradila dřívější obecní představenstvo. Obecní rada zasedala pod předsednictvím starosty a byla výkonným orgánem obecní samosprávy. Zasedání obecní rady se konala dle potřeby a jednání byla veřejnosti uzavřená. Schůze obecního zastupitelstva se naproti tomu konaly v delších časových odstupech a byly veřejné. Právo svolávat zasedání obecní rady a obecního zastupitelstva náleželo starostovi.

Na pomoc řízení obce byly po roce 1919 ustanovovány poradní sbory ve formě komisí. Komise měly pomáhat při správě obecních podniků a jejich zakládání bylo fakultativní. Obligatorně byly při obcích zřizovány komise finanční a letopisecká. Pro případ „*absence řádné činnosti obecních orgánů*“, zřizoval stát pro vedení obce orgány zástupné (*vládní komisař, správní komise*). Pravomoc zástupného orgánu byla omezena na vyřizování běžné agendy obce a na operace, jejichž odklad by přinesl obci škodu.

Do roku 1933 byla volba obecních orgánů v zásadě svobodnou záležitostí obce, do které státní orgány nezasahovaly. Novela obecního zřízení č. 122 z roku 1933 tuto praxi změnila v tom smyslu, že výsledek volby obecní rady podléhal schválení nadřízeného správního orgánu.

Významným mezníkem ve vývoji územní samosprávy v českých zemích byl rok 1939. Od tohoto roku se postupně omezovaly samosprávné funkce obcí ve prospěch byrokratické správy státu. Dne 3. února 1939 bylo vydáno vládní nařízení č. 17, které zavádělo ve správních obcích funkci *obecních tajemníků*. Povinností *obecních tajemníků* bylo garantovat výkon aktivit v oblasti přenesené působnosti. Tajemník měl právo účasti na jednání všech obecních orgánů: obecního zastupitelstva, obecní rady i obecních komisí. V záležitostech, které náležely do sféry činností těchto sborů, měl tajemník roli poradce. Měl za povinnost „*navrhovat, aby opatření a usnesení obecních orgánů byla zrušena, pokud nabyl přesvědčení, že jimi byl porušen zákon, ohroženo blaho obce či důležitý zájem státu.*“ V důvodové zprávě k citovanému vládnímu nařízení se hovořilo o snaze státu ulehčit obecní samosprávě tím, „... *že by stát převzal na sebe tu část úkolů obcí, které nejsou jejich vlastním posláním a jejichž obce vlastně obstarávají úkoly státní správy v oboru přenesené působnosti.*“ Zproštěním obecní samosprávy výkonu aktivit v přenesené působnosti a ustanovením přímého dozoru nad činností v oblasti činností samostatné byly vážným zásahem do práv územní samosprávy a předznamenávaly její likvidaci.

Po 15. březnu 1939 byl ve správě obcí prosazen monokratický princip řízení. Za správu obce odpovídal v plné míře starosta (*Bürgermeister*), který dle nařízení říšského protektora z 26. září 1939 a 8. prosince 1940 svolával orgány obecní samosprávy pouze v případech „*nezbytné potřeby*“ a po předchozí konzultaci s okresním úřadem.

Výběrová bibliografie:

Státní okresní archivy Jihlava, Prachatice a Strakonice. Fondy obecních úřadů.

- ADÁMEK, K.: *O reformě domovského práva. Zákon ze dne 5. prosince 1896*. Praha 1897.
- BLODIG, H.: *Die Selbstverwaltung als Rechtsbegriff*. Wien 1894.
- BRÁF, H.: *O některých starších a novějších projektech rakouských v příčině samosprávy*. In: Samospráva. Řada přednášek pořádaných Českým klubem v Praze. Praha 1899, s. 138–208.
- BŘESKÝ, A.: *Obecní volby. Soustavné pojednání a výklad zákonných předpisů a řádů volení v obcích se vzorci podání a znění zákonů i s novelami k nim vydanými*. Praha 1923.
- DRDÁCKÝ, K.: *Finanční hospodářství svazků územní samosprávy zejména obcí*. Praha 1941.
- DŘÍMAL, J.: *Samospráva na Moravě a ve Slezsku*. Brno 1957.
- FUX, B. – WICHTA, E.: *Samosprávné finance*. Praha 1923.
- JANÁK, J.: *Domovské právo ve starém Rakousku a v ČSR. Pocta akademiku Václavu Vaněčkovi k 70. narozeninám*. Praha 1975.
- JANÁK, J.: *Vývoj správy v českých zemích v epoše kapitalismu I., II*. Praha 1965, 1967.
- JOACHIM, V.: *Reforma správy veřejné a samosprávy*. Praha 1916.
- KLABOUCH, J.: *Die Gemeindeselbstverwaltung in Österreich 1848–1918*. Wien 1968.
- KLABOUCH, J.: *Die Lokalverwaltung in Cisleithanien*. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Verwaltung und Rechtswesen. Wien 1968, S. 270–305.
- KLABOUCH, J.: *Ke vzniku novodobých jednotek místní správy v Čechách v letech 1849–1963*. In: Acta Regionalia. Sborník vlastivědných prací. Praha 1962, s. 64–172.
- KLIMENT, J.: *Vývoj obecního zřízení v českých zemích*. Praha 1963.
- KLOUBEK, V.: *Obecní zřízení všech zemí Československé republiky se všemi zákony k tomu se vztahujícími a příslušnou judicaturou až do doby nejnovější*. Praha 1922.
- KRATOCHVÍL, J.: *Výklad zřízení obecního, řádu volení a práva domovského*. Praha 1864.
- KYPR, O.: *Nové finanční hospodaření samosprávy*. Praha 1935.
- LAŠTOVKA, K.: *Počátky samosprávy v českých zemích*. In: Miscelanea historico-iuridica. Sborník prací o dějinách práva. Praha 1940, s. 155–165.
- MUSIL, J.: *Výklad obecního zřízení království Českého zároveň s výkladem zákona domovského*. Praha 1912.

- Obecní zákon pro markrabství Moravské, daný dne 15. března 1864, ř. z. a volební řád do obcí s příslušnými výnosy a nařízeními.* Brno 1902.
- PRAŽÁK, J.: *O úkonech, které vykonávají obce v přenesené působnosti.* Praha 1940.
- ŘÍHA, J.: *Obecní zřízení a novely k němu vydané po roce 1918.* Praha 1921.
- SOUŠEK, J.: *Vypovídací právo obce.* Praha 1900.
- SRB, E.: *Obecní statek a jeho užívání.* Praha 1904.
- ŠIROKÝ, J.: *Řád obecní a řád volení pro vévodství Horní a Dolní Slezsko se zákony pozdějšími, jimž jednotlivá ustanovení byla buď změněna nebo doplněna.* Polská Ostrava 1901.
- URBÁNEK, V. – FUSEK, J.: *Obecní tajemníci. Vládní nařízení č. 17/1939 Sb. a sbírka souvislých předpisů.* Praha 1939.
- VANIŠ, F.: *Řízení před trestním senátem v Čechách.* Praha 1903.
- VRÁNA, B.: *Návod ku konání práva trestního v obcích.* Kroměříž 1896.

Textová příloha²

A. Vyvázání ze svazku obce

Slavné obecní zastupitelstvo v Měříně!

Náš dosavadní příslušník František Běhal, rozený roku 1849, zdržuje se od roku 1871 v obci Vaší dobrovolně a nepřetržitě, tedy více než 10 let, aniž by byl kdy podpory od obce Vaší žádal či obdržel. Proto nabyt ve smyslu zákona ze dne 8. prosince 1896, čís. 222 nároku, by byl do domovského svazku obce Vaší přijat. Opíraje se o § 3 citovaného zákona žádáme v zastoupení posavadní domovské obce, aby byl František Běhal, nádeník, přijat do domovského svazku obce Vaší a abychom my o tom vyrozumění byli.

Představenstvo obce Arnolec, dne 14. 12. 1901.

(SOA Jihlava, fond OÚ Arnolec, inv. č. 23)

Obecnímu úřadu v Brzkově!

Jan Benc, rozený roku 1859, tesař, do obce Přibyslavi příslušný, tudíž státní občan rakouský, zdržuje se v tamní obci po více než 10 let zcela dobrovolně a ne-

2 Textová příloha přináší ukázky interpretace domovského práva v praxi správních úřadů v druhé polovině 19. a první polovině 20. století. Soubor dokumentů je uspořádán tematicky (viz: *vyvázání ze svazku obce; výměna domovského listu; udělení domovského práva za úplaty; spor o přiznání domovského práva; zamítnutí žádosti o udělení domovského práva*) a v rámci jednotlivých tematických okruhů chronologicky.

přetržitě a po celou tu dobu nedostalo se mu ani trvalého, ani přechodného zaopatření chudinského. Z těchto důvodů žádáme na základě § 2., 3., a 4. zákona ze dne 5. prosince 1896 č. 222 ř. z., aby obecní úřad čeho třeba zařídil, by zředu zmíněný Jan Benc se svou rodinou obecním výborem do svazku domovského tamní obce přijat byl a bychom o tom, že se tak stalo, ve smyslu § 2 zředu zmíněného zákona, řádně byli vyrozuměni.

Obecní úřad v Příbyslavi, dne 8. 4. 1901.

(SOA Jihlava, fond OÚ Brzkov, inv. č. 12)

Pan Josef Klečka, majitel domu 55/1 v Budějovicích!

*U vyřízení Vaší žádosti za výslovné přijetí do svazku městské obce Budějovické na základě říš. zák. ze dne 5. prosince 1896 čís. 222 dávám vědět, že obecní výbor ve schůzi dnes odbyvané této Vaší žádosti vyhověl. O tom dávám zároveň Vaší dosa-
vadní příslušné obci vědět.*

Purkmistrovský úřad v Budějovicích, dne 30. 12. 1905.

(SOA Jindřichův Hradec, fond AM Lomnice nad Lužnicí, inv. č. 58)

Učitel Šimáček navrhuje, by se obecní představenstvo staralo o to, by si zdejší příslušníci, žijící 10 roků mimo obec podávali žádosti o přijímání do domovského svazku tam, kde se zdržují. S návrhem byl vysloven plný souhlas.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 22. 2. 1913.

(SOA Jihlava, fond OÚ Nová Říše, inv. č. 17)

Usneseno dáti Antonínu Hačkovi, narozenému ve Strmilově a příslušnému do Mrákotína, prohlášení, že obec naše nečiní námitek proti jeho přijetí za uherského občana.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 8. 12. 1922.

(SOA Jihlava, fond OÚ Mrákotín, inv. č. 9)

František Doupník, ročník 1901, optoval v Rakousku, čímž přestal býti příslušníkem naší obce. Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 12. 5. 1923.

(SOA Jihlava, fond OÚ Mrákotín, inv. č. 9)

Obecní rada v Jihlávce!

Tímto sděluji, že žádaný domovský list ze dne 7/1. 1935 jsem včerejším dnem, tj. dne 5. 4. 1935, obdržel. S politováním však musím sdělit, že již pozdě, a tak jsem nemohl předložit francouzským úřadům žádané dokumenty a má žádost o francouzské příslušenství byla zamítnuta. Zpoždění zmíněného dokumentu mi tedy ublížilo náramně. Ve Francii již krize zasahuje dosti hluboko, emigrovaní dělníci se stávají zbyteční, a který neprodá svou národnost včas, ztrácí samozřejmě chleba. Mezi nimi

jsem teď i já. Tak vám oznamuji, že se co nevidět uvidíme. Zasláný domovský list a souhrnné výlohy za jeho posláni zaplatím až se vrátím. Netřeba míti obavy, že nemohu zaplatiti. Doposud nemám u obce žádný dluh a nechci jej ani nyní míti. Doufám, že veškeré toto mé udání bude vzato na vědomí. Znamenám se: Josef Snížek, Rue L Viselet 193, Lens France.

V Lensu, 6. 4. 1935.

(SOA Jihlava, fond OÚ Jihlava, inv. č. 25)

Obecnímu úřadu v Boršově!

Dne 21. 10. 1941 výnosem čís. 9285 odd. 9. nařídil zemský úřad v Praze opravu matrik po legitimaci Boženy Zemanové, narozené v Boršově dne 27. 4. 1939, nemanželské dcery Vaší bývalé příslušnice Anny Zemanové na jméno přirozeného otce Františka Noska v Dušejově a do Dušejova příslušného, který s matkou dítěte uzavřel sňatek manželský v Humpolci dne 30. 8. 1941. Touto legitimací pozbylo jmenované dítě práva domovského ve Vaší obci a nabylo jej v Dušejově. Poznamenejte si to v evidenci příslušníků.

Okresní úřad v Humpolci, dne 13. 1. 1942.

(SOA Jihlava, fond OÚ Boršov, inv. č. 12)

B. Udělení domovského práva za úplatu

Slavné okresní zastupitelstvo!

Obecní zastupitelstvo města Třeboně se usneslo ve schůzi 30. 12. 1873 obdývané, aby z přijímání do svazku obecního vybírán byl poplatek 60 zl. a za udělení práva měšťanského 40 zl. ve prospěch obecního důchodu. V základě ustanovení § 9 zákona ze dne 3. 12. 1803 si dovoluje podepsaná rada městská žádati, by slavné okresní zastupitelstvo toto usnešení obecního výboru treboňského schváliti a vydání zemského zákona k udělení povolení k vybírání těchto poplatků vymoci ráčilo. Důvody, jaké zastupitelstvo obecní k usnešení tomuto přiměly, jsou: udělením práva domovského nabývá každý značných výhod, anžto mu v případě zchudnutí obec podporu, ano i celé zaopatření poskytuje; avšak udělením práva měšťanského nenabývá příslušník obce (mimo zákonitých výhod k vykonávání práva volebního) žádných jiných výhod, pročez poplatek nižší jest zcela přiměřený; konečně obec postrádá prostředků, aby všem požadavkům samostatnou i přenesenou působností na ní uloženým byla sto výhoděti, pročez jest zcela spravedlivé, když za udílení práv, z nichž jí břemena vzejíti mohou, přiměřený poplatek do důchodu jejího plynouti bude.

V Třeboni, dne 22. 6. 1874.

(SOA Jindřichův Hradec, fond AM Třeboň, inv. č. 83)

Ustanovení poplatku za právo domovské a občanské (městské)! Po delším rokování byla stanovena za udělení domovského práva taxa 8 zl. ve prospěch městské kasy, k ústavu chudých, na osvětlení města, pro hasičský a školní fond, nemocnici po 1 zl. tj. úhrnem 15 zl. Za udělení měšťanského práva stanovena taxa 30 zl., tedy s poplatkem za domovské právo celkem 45 zl.

Protokol ze zasedání městské rady, dne 10. 6. 1866.

(SOA Jihlava, fond AM Polná, inv. č. 43)

Byl založen v obci protokol v příčině uděláním tříd k získání domovského práva. Bylo v něm rozhodnuto, že obec nepřijme nikoho, koho nebude chtít. Koho by chtěla přijmouti, bude zařazen do příslušné třídy podle jeho majetku. Žadatel zařazený do 1. třídy zaplatí 40 zl., do 2. třídy 30 zl., do 3. třídy 20 zl. Vřadění do příslušné třídy je na vůli obce. Každý, kdož chce býti přijat, musí se v místě mravně vyznamenávat po dobu 10-ti letého pobytu.

Protokol ze zasedání obecního úřadu dne 3. 1. 1884.

(SOA Jihlava, fond OÚ Mrákovín, inv. č. 7)

Přijetí do domovského práva se poskytuje: Siegfriedu Leittnerovi a Elle Zeideitové za taxu Kč 1.000 a Terezii Kronametterové za taxu Kč 200.

V Jihlavě, 28. 6. 1923.

(SOA Jihlava, fond Městské správy Jihlava, inv. č. 18)

Výhověno žádosti Mariany Wedrové o přislíbení domovského práva ve městě Jihlavě pro případ udělení státního občanství za přijímací taxu Kč 50.

V Jihlavě, 23. 3. 1933.

(SOA Jihlava, fond Městské správy Jihlava, inv. č. 19)

Na žádost obce Příseky se obecní zastupitelstvo usnáší přijmout p. Svatopluka Bressla, jeho manželku a nezletilé děti Josefa a Marii do svazku obce. Jmenovaní nabyli domovského práva 10-ti letým pobytem v obci. Za přijetí do svazku obce byl stanoven poplatek 30 Kč ve prospěch obecní chudinské pokladny.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 26. 1. 1931.

(SOA Jihlava, fond OÚ Puklice, inv. č. 1)

Jednáno o žádosti Dr. Sauera ve věci propůjčení domovského práva za úplatu. Rozhodnuto jmenovanému domovské právo udělit, jestliže složí do 3 dnů k rukám obecního pokladníka částku 1.000 Kč na chudinský fond obce. Krom této částky na něm bude vyžádáno prohlášení, že má dost prostředků k obživě, aby v budoucnosti nepřipadl do chudinské péče.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 3. 11. 1935.

(SOA Jihlava, fond OU Střítež, inv. č. 1)

Leonu Loszynskiemu, automechaniku v Jihlavě, polskému státnímu příslušníku (domovským právem příslušnému do Lvova) bylo přislíbeno domovské právo v Jihlavě v případě udělení čl. státního občanství. Přijímací taxa stanovena na Kč 500. V Jihlavě, 27. 4. 1936.

(SOA Jihlava, fond Městské správy Jihlava, inv. č. 20)

Před projednáním tohoto bodu prohlásil předseda schůzi za důvěrnou. Městské zastupitelstvo vyhovělo žádost Franzi Grünbergerové, vdově a majitelce obchodu se střížním zbožím v Jihlavě, Steinova ul. 44. Jmenovaná je narozena ve Lvově v Polsku a příslušná do Vídně v Rakousku. Bylo dohodnuto, že v případě, že jí bude přiznáno čl. státní občanství, dostane domovské právo v Jihlavě za přijímací taxu Kč 1.000.

V Jihlavě, 7. 8. 1936.

(SOA Jihlava, fond Městské správy Jihlava, inv. č. 19)

Jednáno ohledně poskytnutí příslibu domovského práva Arnoldu Weinerovi z Vídně. Usneseno nejdříve zjistit, kolik by byl jmenovaný ochoten za přijetí do svazku obce zaplatit a po posouzení výše taxy rozhodnouti. Po telefonickém dotazu bylo zjištěno, že jmenovaný je ochoten zaplatit obnos 50.000 Kč. Obecní rada tedy doporučuje obecnímu zastupitelstvu s žádostí souhlasit, ale až poté, co jmenovaný příslušný obnos skutečně složí.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 18. 9. 1938.

(SOA Jihlava, fond OÚ Puklice, inv. č. 1)

C. Spor o přiznání domovského práva

Obecnímu úřadu v Lomnici!

K odvolání Marie Kubátové, obecním zastupitelstvem potvrzeného nálezu městské rady v Lomnici, jímž této další pobyt Lomnici zakázán byl, zrušují tento v odpor vzatý nález z toho důvodu, že vypovězená je dle sdělení c. k. okresního soudu vlastnicí v lomnickém katastru ležících pozemků [...] a tudíž na základě této majetnosti musí Marie Kubátová dle § 6 obecního řádu za společnici obce lomnické býti považována. Mimo to se musí ještě podotknouti, že Marie Kubátová (dle jejího nikým nepopíratelného udání) již 25 roků v obci lomnické bydlí, aniž by byla obecním úřadem vyzvána by si domovský list zaopatřila.

V Třeboni, dne 8. 7. 1887. Úřadující c.k. okresní komisař.

(SOA Jindřichův Hradec, fond AM Lomnice nad Lužnicí, inv. č. 58)

Obecní výbor neuznává příslušnost Petromily Maňhalové, zemřelé dne 22. 11. 1903 ve vídeňské opatrovně, a dává na vědomí, že obnos 1.100 K za ní platiti nebude. V rozhodnutí správního soudního dvoru ze dne 22. 3. 1899 se praví: „není-li ku průkazu příslušnosti, kterou obec popírá, listu domovského, nelze příslušnost

dokázat tím, že je vydání domovského listu zaznamenáno pouze v obecním deníku. Domovské právo se dá domovským listem prokázati jen tehdy, když se tato listina při soudním jednání nachází u správního soudního dvora. V tomto případě ovšem takový stav nenastal. § 32 o listech domovských praví: „list domovský jest listina, která potvrzuje, že osobě, které byl vydán, domovské právo v obci náleží.“ Z určitého znění tohoto paragrafu a z určitých okolností vysvítá, že se domovským listem prokazuje existence domovského práva, které bylo nabyto. Domovský list ovšem sám práva domovského založiti nemůže. Ježto jest tedy list domovský pouze listinou průvodní, nemůže být brán v potaz při nároku na uplatňování domovského práva.

Protokol ze zasedání obecního úřadu dne 6. 12. 1903.

(SOA Jihlava, fond OÚ Jestřebí, inv. č. 1)

Panu starostovi obce v Dolní Cerekvi!

K odvolání obce Dolní Cerekev ze dne 1. 3. 1905 č. 120 z usnesení obecního zastupitelstva v Cejli ze dne 26. 2. 1905, jimž obuvníku Janu Ficencovi bytem v Cejli s rodinou [...] bylo odepřeno přijetí do svazku domovského místní obce Cejle rozhodují v základě § 6, zákona ze dne 5. 12. 1896, čís. 222 ř. z. takto: jmenovaný ve smyslu § 2 cit. zákona nabyl nároku na přijetí do domovského práva tamní obce, a tudíž do místní obce Cejle přísluší, poněvadž jsa státním občanem rakouským, po dosažení svéprávnosti po 10 let, která předcházejí od podání žádosti, dobrovolně a nepřetržitě v tamní obci se zdržoval, aniž po tu dobu připadl na obtíž veřejnému zaopatření chudinskému. Okolnost, že se jmenovaný po 4 neděle na práci o žních v roce 1904 v Dolních Rakousích zdržoval, nemá vliv na dobu vydržecí v Cejli, ježto bylo zjištěno, že Jan Ficenc zanechav v Cejli rodinu pouze na práci mimo obec meškal, aniž by měl úmysl z této obce se vystěhovati. Rozhodnutí toto má platnost od podání žádosti obce Dolní Cerekve za přijetí do svazku obce Cejle, totiž od 23. 2. 1903. Jmenovaného Jana Ficence následuje v jeho domovské příslušnosti do obce Cejle dle § 11 domovského zákona z roku 1863, č. 105 ř. z. jeho manželka Antonie rodem Svobodova a dle § 12 téhož zákona jeho manželské nezletilé děti. Z tohoto rozhodnutí lze se odvolati k c. k. místodržitelství v Praze do 14 dnů.

C. k. okresní hejtmánství v Pelhřimově, dne 1. 2. 1906.

(SOA Jihlava, fond OÚ Dolní Cerekev, inv. č. 2)

Následkem odvolání představenstva obce Kostelní Vydří proti přijetí Josefa Buriana do svazku obce Dačice, rozhoduje c. k. okresní hejtmánství takto: rozhodnutí obecního výboru v Dačicích se zrušuje a rozhoduje se, že jmenovaný nabyl nárok na přijetí do svazku města Dačice. Příčina, že je jmenovaný oddán nadměrnému pijáctví, není na závadu pro jeho přijetí.

Dačice, dne 2. 8. 1909.

(SOA Jindřichův Hradec, fond AM Dačice, inv. č. 418)

Byl předvolán Matěj Novák, ohledně domovské příslušnosti. Jmenovaný byl vyslechnut a vypovídá, že před 2 roky mluvil se starostou Nové Vsi a ten prý mu sdělil, že přísluší domovským právem do Lhotky. Letos (1929 – MT) v květnu se přistěhoval k svému synovi do Mrákotína, ale zde se mu nelíbí a chce jít zpátky do Lhotky. Protože mu však starosta Lhotky řekl, že do Lhotky jednou stranou patří a druhou nepatří, bylo rozhodnuto podat dovolání k okresnímu úřadu.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 30. 11. 1929.

(SOA Jihlava, fond OÚ Mrákotín, inv. č. 11)

Došla žádost obce Doupě o přiznání domovského práva Antonínu Molcarovi. Protože jsou důvodné pochybnosti o tom, zda nebyl v minulosti trestán, rozhodl se obecní výbor, že nejprve prověří jeho zachovalost.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 20. 12 1930.

(SOA Jihlava, fond OÚ Mrákotín, inv. č. 11)

Starosta obce sděluje, že obec Kochánov neuznává Františka Sekničku za příslušníka jejich obce z důvodu jeho neúplného desetiletého pobytu. Obecní rada se proti tomuto zamítnutí ohražuje, jelikož František Seknička se úplně z Kochánova neodstěhoval a zanechal tam drůbež, kozu, dříví a jiné věci. Tudíž toto odstěhování nemůže být považováno za přerušení pobytu, ale jen za návštěvu rodičů.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 20. 3. 1937.

(SOA Jihlava, fond OÚ Meziříčko, inv. č. 1)

Obecní zastupitelstvo se rozhodlo podat odvolání k okresnímu úřadu proti zamítavému rozhodnutí obce Bohuslavice ve věci udělení domovského práva pro Annu Outratovou. Jmenovaná jest osoba služebná a byla v roce 1934 od 10. 1. do 12. 2. v Hříšici u příbuzných svého zaměstnavatele. Po uplynutí uvedené doby se opět vrátila do Bohuslavic k svému zaměstnavateli. Obecní zastupitelstvo předpokládá, že takový případ přerušení pobytu k jakému došlo u jmenované nemůže mít vliv na ztrátu nároku k udělení domovského práva.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 4. 2. 1940.

(SOA Jihlava, fond OÚ Sedlatice, inv. č. 1)

Jednáno o přípisu okresního úřadu v Telči, kterým se obci Mrákotín oznamuje, že okresní péče pro mládež v Telči zamýšlí navrhnout zemskému úřadu v Brně přikázání domovské příslušnosti v obci Mrákotín pro Karla Neumanna narozenému 16. 11. 1905 ve Vídni. Obecní rada proti tomuto úmyslu jednomyslně protestuje, a to z těch důvodů, že v obci Mrákotín již bylo (na základě vládního nařízení č. 301) domovské právo přikázáno 12 rodinám, obec má 450% přirážek, 1,200.000 dluhu a i jinak není soběstačná.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 21. 4. 1941.

(SOA Jihlava, fond OÚ Mrákotín, inv. č. 12)

Jednáno o přípisu okresního úřadu v Telči ve věci domovského práva pro Ištvána, cikána a jeho děti. Bylo usneseno podat proti rozhodnutí okresního soudu odvolání. Okresní úřad nechť vezme na vědomí, že má obec již 100 příslušníků cikánů a další finanční zatížení by pro ni bylo nesnesitelné.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 5. 3. 1942.

(SOA Jihlava, fond OÚ Knínice, inv. č. 2)

D. Zamítnutí žádosti o udělení domovského práva

Jak naložiti s přespolními usedlými v obci? Starosta upozorňuje, že v obci bydlí hojně přespolních osob, které by mohly připadnout obci na obtíž. Především upozorňuje na rodinu Karla Horníka, bydlící v nájmu v domě č. 43. Horník má dva hochy, z nichž jeden byl již soudně trestán pro krádež. Rodina celá se nedostí dobře mravně chová a lze se obávat, že by se mohla státí majetku obyvatelstva nebezpečnou. Výstřídaly se různé myšlénky, ale nakonec všichni souhlasili s vývody páně starostovými a usnesli se na tom, že se rodina Horníka z obce vypoví. Vystěhovati se má do konce měsíce června.

Zápis ze schůze obecního výboru, dne 17. 2. 1899.

(SOA Strakonice, fond OÚ Řepice, inv. č. 1)

Obecní výbor usnesl se ve svém sezení jednomyslně, že František Hauslick zde ve Zdíkově nic nemá. Svůj domek prodal před pěti léty, je vdovcem a bezdětný. Sám se nejvíce zdržuje ve Vídni, do obce přijde jen zřídka a když, tak zde jen nepokoje činí. Z těchto důvodů jej nelze s ohledem na policejní předpisy v obci trpěti a tím méně do svazku obce přijmouti.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 27. 10. 1901.

(SOA Prachatice, fond OÚ Zdíkov, inv. č. 1)

Obecní výbor ve svém sezení nevyhověl žádosti za přijmutí Jana Hvězdy, staršího verglaře, roku 1848 narozeného, do obce městyse Brtnice z důvodů, že udělení povolení ku hře na flašinet tvoří stálou chudinskou podporu.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 14. 9. 1908.

(SOA Jihlava, fond OÚ Panská Lhota, inv. č. 23)

Karel Moucha činí stále větší potíže při vyhledávání dokladů stran jeho příslušnosti. Je nesnesitelný lhář a dle jeho výsledku je patrné, že chce vědomě přivádět představenstvo obce na scesti, ač je to trestné. Je zjištěno, že jak bude příslušet do zdejší obce, půjde hned pro podporu, čehož je zcela schopný. Z toho důvodu vyzývá se majetník domu č. 49, aby ho dle zákonné lhůty z bytu ihned vypověděl, čímž by mu bylo znemožněno nabytí domovské příslušnosti ve zdejší obci.

V České Olešné, dne 21. 4. 1911.

(SOA Jindřichův Hradec, fond OÚ Česká Olešná, inv. č. 3)

Rozhodnuto, že bude dopsáno okresnímu úřadu v záležitosti domovské příslušnosti Josefa a Johany Málkových v tom smyslu, že se jmenovaní po celou dobu svého pobytu v obci nebyli schopni sami vyživovat a nechali se na bytě u Vítových živit. Též nutno podotknout, že syn Vojtěch je neplnomyslný a jeho matka značně stará.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 13. 10. 1912.

(SOA Jihlava, fond OÚ Stará Říše, inv. č. 17)

Jednáno o přípisu okresního hejtmanství v věci domovského práva Josefa Brabce. Rozhodnuto odpovědět v tom smyslu, že se jej obecní zastupitelstvo rozhodlo do svazku obce nepřijmout, protože již byl mnohokrát trestán. Jak sám přiznává, jest opilec, a tedy osobou ostatním občanům nebezpečnou. Ze svou manželkou nežije. Ta si nechává platit byt od jiného občana, se kterým občas žije ve společné domácnosti a udržuje s ním nedovolený poměr. Svým dětem tím dává špatný příklad, neboť ty často vidí akty tohoto nedovoleného poměru. Josef Brabec je postrachem obce, které již několikrát vyhrožoval vypálením a jejím občanům zabitím. Policejní obecní komisaři s ním mají velmi špatné zkušenosti a mnohokrát proti němu zakročovali.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 22. 2. 1913.

(SOA Jihlava, fond OÚ Nová Říše, inv. č. 17)

Obecní výbor projednal opět na popud c. k. okresního hejtmanství žádost Antonína Musila o přijetí do svazku obce Mrákotína. Potvrdil své předchozí zamítavé stanovisko s poukazem na to, že se žadatel musel z obce vystěhovat, jelikož od něj občanům hrozily časté krádeže, za které byl opakovaně trestán. S ohledem na jeho přerušovaný pobyt a špatné chování jej obecní výbor do svazku obce nepřijímá.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 31. 5. 1918.

(SOA Jihlava, fond OÚ Mrákotín, inv. č. 8)

Žádosti obce Urbanova o přijetí Kateřiny Němcové do svazku obce Nové Říše se nevyhovuje, poněvadž je jmenovaná postižena padoucníci.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 24. 10. 1918.

(SOA Jihlava, fond Nová Říše, inv. č. 17)

Žádost Emanuela Zabloudila o přijetí do svazku obce Hlávkov se zamítá z následujících důvodů: jmenovaný nebyl v obci nepřetržitě 10 roků, po 3 roky byl ve Vídni; nebyl schopen svou rodinu uživit (jeho děti se živi žebrotou po vsi, tudíž požívají chudinského zaopatření); četným soudy zostudil obec zdejší a jest nebezpečný cizímu majetku (byl chycen při krádeži dříví, řípy, bramborů atd.). Poněvadž svým chováním působil obci potíže, nemůže býti do svazku obce přijat.

Protokol ze schůze obecního zastupitelstva, dne 10. 8. 1921.

(SOA Jihlava, fond OÚ Hlávkov, inv. č. 1)

Obecní zastupitelstvo jednalo o vydání vysvědčení chudoby a domovské příslušnosti pro žadatelku Marii Šejnovou a dospělo k rozhodnutí odmítnout právoplatnost domovského listu vydaného obecním zastupitelstvem 10. 2. 1912, jelikož dřívější starosta byl z osady Rohanova a poměry v obci Vlkonice dobře neznal. Jak bylo u starobyklých příslušníků obce zjištěno, žádný obecního příslušníka jménem Šejna nepamatuje. Domovskou příslušnost žadatelky k obci Vlkonice jakož i jakékoli placení odmítáme.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 5. 2. 1922.

(SOA Prachatice, fond OÚ Vlkonice, inv. č. 2)

Slavnému městskému úřadu v Dačicích! Dovoluji si vznést zdvořilý dotaz, mohli bych se ve Vaší ctěné obci domáhati pro svého klienta, jenž jest polským státním občanem, přijetí do svazku domovské obce. Jmenovaný žádá o přirknutí státního občanství československého, jehož předpokladem jest, jak je známo, příslibení některé obce v tuzemsku, že mu udělí domovské právo. Můj klient je ochotný přispěti na účely obecní dle Vašeho bližšího stanovení. Vyprošuji si Vaší ctěnou odpověď, mám-li žádost u Vás podati. Znamenám se s projevy dokonalé úcty.

V Praze, dne 2. 6. 1922.

Velectěný pane! Sdělujeme Vám tímto, že se obecní zastupitelstvo města Dačic ve své dne 6. 7. konané poradě rozhodlo ve věci Vašeho klienta p. Vaška Kšandy záporně, a není tudíž ochotno slíbiti mu přijetí do svazku zdejší obce v případě, že by nabyl státního občanství v Čsl. republice.

V Dačicích, dne 14. 6. 1922.

(SOA Jindřichův Hradec, fond AM Dačice, inv. č. 458, kart. č. 189)

Jednáno o žádosti obce Mysletice o přijetí do svazku obce pro Jana Svobodu. Jmenovaný se podobu 1 měsíce zdržoval mimo naši obec, má založenou druhou domácnost a o vlastní rodinu se nestará. Na základě tohoto konání se do svazku naší obce nepřijímá.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 15. 4. 1924.

(SOA Jihlava, fond OÚ Mrákotín, inv. č. 10)

Jednáno o žádosti Johany Vobořilové (Teplé) ve věci přijetí do obce Krásonic. Usneseno ji zamítnouti z toho důvodu, že jmenovaná přerušila pobyt v Krásonicích tím, že sloužila 3 měsíce v Knínicích. Žádost obce Nové Říše, by Josef Vítů s rodinou byl přijat do obce Krásonic, se odkládá do vyšetření stavu věci. Jest totiž podezření, že jeho manželka Antonie byla v minulosti trestána ztrátou volebního práva do obcí.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 27. 8. 1933.

(SOA Jihlava, fond OÚ Krásonice, inv. č. 3)

Došla žádost p. Salomona Rotha, obchodního jednatele, bytem v Praze o přijetí do svazku obce. Obecní zastupitelstvo zamítá příslib domovského práva všemi hlasy přítomných. Jako důvod uvádí bezpříkladné jednání polského státu vůči našim příslušníkům a rovněž neznalost majetkových poměrů žadatele.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 26. 1. 1936.

(SOA Jihlava, fond OÚ Puklice, inv. č. 1)

Obecní zastupitelstvo rozhodlo nepovolit žadateli Antonu Schwarzovi, synu po Antonii Blechové, vydání domovského listu, protože domovského práva v naší obci nenabyl. Domovské právo by mu příslušelo jen tenkrát, kdyby se jako nemanželský syn Antonie Blechové jmenoval Blecha a ne Schwarz. Skutečnost, že mu byl dne 2. 9. 1933 vydán domovský list, jest důsledkem nesprávného počínání dřívějšího starosty obce, který domovský list vydal neoprávněně na své riziko. Žádný člen obecní rady o tom nebyl obeznámen a vydaný domovský list je tudíž neplatný.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 14. 8. 1937.

(SOA Jihlava, fond OÚ Jersín, inv. č. 1)

Nevyhovuje se žádosti Maxmiliána Krále, narozenému 1890, o příslibení domovského práva v Jihlavě pro případ, že mu bude uděleno čl. státní občanství, poněvadž podle sdělení policejního ředitelství v Bratislavě byl jako nevítaný obtížný cizinec navždy vyhoštěn z území Čsl. republiky.

V Jihlavě, 21. 7. 1938.

(SOA Jihlava, fond Městské správy Jihlava, inv. č. 19)

Projednána žádost cikána Václava Ištivána (vulgo Véna) o domovský list potřebný ke sňatku s Marií Růžičkovou, 38 x trestanou, příslušnou do Horažďovic, okr. Strakonice. Usneseno žádosti nevyhovět a cikánku Marii Růžičkovou vyhošťovacím výměrem vykázat z obce.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 2. 3. 1939.

(SOA Jihlava, fond OÚ Knínice inv. č. 1)

Žádost Františka Harančika, syna Anny Malé, provdané za polského státního příslušníka, o příslibení domovského práva ve zdejší obci pro celou rodinu se sedmi dětmi se zamítá z toho důvodu, že se jedná o četnou rodinu, která není existenčně zajištěna a zdejší obec má chudých příslušníků dost.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 10. 5. 1939

(SOA Prachatice, fond OÚ Vlkonice, inv. č. 2)

Jednáno o připsu okresního úřadu v Dačicích ohledně domovské příslušnosti Anny Balounové. Usneseno jmenovanou do svazku obce Krahulčí nepřijmout z ná-

sledujících důvodů. Obec Krahulčí má mnoho nemajetných příslušníků, kteří získali zdejší domovskou příslušnost v důsledku dlouholetého zaměstnání u dřívějších majitelů továrny bratří Lannerových, později Karla Löwa. Po zastavení výroby se odstěhovali, ale do obce i nadále přísluší. Lze tedy očekávat, že s nimi budeme mít v budoucnosti řadu výloh. Obec Krahulčí již poskytla domovskou příslušnost 3 občanům vysídlených z pohraničí, a proto žádá, aby byla zmíněná osoba přidělena raději nějakému městu.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 7. 7. 1940.

(SOA Jihlava, fond OÚ Krahulčí, inv. č. 3)

Projednán přípis okresního úřadu v Humpolci ohledně přiznání domovského práva Kristiánu Honcovi. Po přečtení spisů usneseno návrh na přiznání domovského práva do obce Kalhova zamítnouti, ježto obec Kalhov se skládá výhradně z malozemědělců a nový příslušník (povoláním tovární dělník) by po přesídlení do domovské obce nenašel obživu, ježto v okolí žádná továrna není. Proto by se lépe hodila pro určení domovského práva některá jiná obec stojící blíže továren, v nichž by jmenovaný mohl nalézt zaměstnání.

Protokol ze zasedání obecního úřadu, dne 22. 9. 1940.

(SOA Jihlava, fond OÚ Kalhov, inv. č. 1)

Abstract

Interdisciplinary Relations: The Case of Incolat

This paper attempts to present and to access some selected legal standards affecting the shape of the local administration institutions on the Czech soil (Bohemia, Moravia, Silesia) in the years 1848–1945. In the retrospection, some attention was paid to the turning points in the development of the basic unit of the territorial self government, i.e. the local administration. The author attempts to present a vivid picture of the situation by interpreting some legal standards of the local community system.

The research focused on the local communities shows that the thesis supporting the existence of relations between the cultural activity of individuals and local communities and contemporary legal standard is justified. Those standards contribute – directly or indirectly, to the shaping of the mentality of the inhabitants concerning their belonging to a particular socio-geographic environment.

Keywords: Right of Domicile – Czech Lands – 1848–1948 – Legislation – Interpretation of Standards

Střetávání etnologie a historie. Na příkladu studia obyvatel vsi Kročehlavy v letech 1500–1800

Ondřej Doležal

Málokde se etnologie tak blíží historii jako při studiu života obyvatel vsi v dřívějších stoletích. Ze všeho nejvíce záleží na úhlu pohledu. Vesnici v předcházejících staletích před rokem 1800 lze totiž zkoumat různě a z různých zdrojů, ale jediné, o co se nemůžeme opřít, jsou přesnější zprávy prvních badatelů v oboru. Mohu se hlavně opřít o desky zemské, urbáře a gruntovní knihy, ale i o další, ke kterým se později případně vrátím. Ve svém studiu jsem se zaměřil na obec Kročehlavy a její obyvatel v období let 1500–1800 a pokusil se popsat její vývoj. Samozřejmě to je velmi široké téma, proto se nejvíce zabývám kulturou, ať už duchovní, nebo materiální, spjatou s praktickým životem. Právě ale takové určení má za výsledek, že se ve své práci musím opřít mimo zmíněnou etnologii a historii též o řadu dalších vědních oborů. Jedná se hlavně o archeologii, sociologii a demografii. Hranice mezi etnologií a historií je velice tenká a rozlišuje je jen samotný předmět studia či, chcete-li, úhel pohledu. Pro mé bádání jsou prvořadí obyvatelé celé vsi. Nikoli tedy jedinec (jako v antropologii) a ani ves jako jednotka panství (jako v historii). Přesto se metody mé práce a užívané prameny stále prolínají s historií. Nyní se pokusím představit vývoj vsi a pak stručně shrnu hlavní styčné body.

Vzhledem k tomu, že jsem k tomuto tématu již uveřejnil dílčí studie,¹ tak nyní zmíním jen ty nejdůležitější události. Kročehlavy přímo v roce 1500 nikde v zachovaném zápise nevystupují, přesto mohu říci, jak v té době vypadala alespoň jejich vlastnická struktura. Byly tehdy pravděpodobně rozděleny jen mezi dva majitele. Prvním byl Zdeněk Kladenský z Kladna² a druhý je neznámý, lze se domnívat, že jím mohli být Martinicové na Smečně nebo Kolovratové na Buštěhradě (města v okolí Kladna). Otázka druhého vlastníka není jednoduchá. V roce 1465 se sice píše, že část Kročehlav král zapsal Kolovratům na nedalekém Buštěhradě,³ ale v soupisech majetku z první poloviny 16. století se už o Kročehlavech nehovoří.⁴ Ke konci 16. století vlastní naopak Martinicové nějaké zboží poblíž Kladna a dokonce jeho část.⁵ Domnívám se, že část Kladna měli nejspíše po někom z Kladenských z Kladna, tím

1 *Vznik, vývoj a zánik panského dvora v Kročehlavech* (Listy z Unhošťska 2005, č. 39), *Ves Kročehlav a její obyvatelé do roku 1618* (Posel z Budče 2007) a *Ves Kročehlav a její obyvatelé v letech 1618–1918* (Posel z Budče 2008).

2 Kročehlavy jako jeho majetek jsou doloženy roku 1516 – Archiv český 28, 1912, s. 298.

3 Kol.: *Kladno. Historický atlas měst České republiky, svazek č. 17*. Praha 2007.

4 KOLLER, R.: *Nástin regionálních dějin okresu kladenského*. Kladno 1968, s. 31.

5 JANKOVEC, J.: *Dávné děje Smečna – Muncifaje*. Praha 2002, s. 15.

by právě mohl být zmíněn Václav. Pak by bylo nutné předpokládat prodej zboží po Václavovi Martinicům. Tato otázka ale není předmětem mého studia, a proto se jí nebudu dále zabývat.

Zpětně se lze domnívat, že už v roce 1500 se Kročehlavy skládaly z alespoň 5 selských statků.⁶ První obsáhlejší zpráva je z roku 1549, kdy se dozvídáme jména majitelů usedlostí a jejich povinností z desk zemských.⁷ Roku 1607 už jsou Kročehlavy zaznamenány celé v gruntovní knize kladenského panství.⁸ Zřejmě krátce předtím byly dokoupeny i cizopanské usedlosti.⁹ Roku 1607 už začínají značně podrobné údaje, ze kterých se dozvídáme, že zde bylo 7 hospodářství, 5 větších než 1 lán a 2 menší, tedy podle pozdějšího názvosloví 5 sedláků a 2 chalupníci. Dále zjišťujeme i jejich robotní zatížení, které zde však nebudu rozepisovat a raději představím některé zajímavé osudy obyvatel této obce, které měly vliv na její další vývoj.

Vrchnost tu na začátku 17. století neměla panský dvůr, proto se pokusila o jeho vybudování. V osmdesátých letech 16. století se ve zdejší vsi objevuje rodina Němcova,¹⁰ dva synové z této rodiny se stávají významnými postavami Kročehlav. Syn Václav si od své matky vdovy odkupuje statek, na kterém hospodaří až do roku 1609, kdy ho z neznámých důvodů prodává.¹¹ Co bylo důvodem prodeje, mi není známo, ale je možné se domnívat, že došlo k nějaké katastrofě. Z usedlosti totiž poté najednou nový majitel splácí ročně pouhé 2 kopy míšeňských grošů místo předchozích 10. Zřejmě nízké splátky byly důvodem, proč Václav Novák (Novák se nazýval po usedlosti) odprodal kladenské vrchnosti své pohledávky. Ta jich využila a statek roku 1617 odkoupila. Stal se základem panského dvora, ke kterému později bylo přikoupeno ještě jedno hospodářství.¹² Bratr Václava Martin si kupuje největší statek ve vsi (shodou okolností právě ten později přikoupený k vznikajícímu panskému dvoru).¹³ Postupně se stává zakladatelem rodu, který z Kročehlav mizí až po roce 1670.¹⁴ Jeho život je zajímavý.¹⁵ Ze zápisu v gruntovníci se dozvídáme, že v opilosti ztratil vrchnosti nějaké drahé šaty. Jinak byl ale natolik dobrým hospodářem, že nejen zcela zaplatil svůj statek (což nebývalo úplně běžné), ale navíc si kupuje zdejší krčmu jako výminek a své hospodářství přenechává svému synovi Jírovi. Později svou krčmu odkáže svému dalšímu synovi Václavovi. Ten jako jediný ze staroused-

6 Nepředpokládám žádné výrazné změny oproti stavu v gruntovníci z roku 1607: Registra tato purgkrechtní statku kladenského. Z roku 1607.

7 Desky Zemské Větší 48, C 23. Jedná se jen o část patřící ke Kladnu.

8 Viz poznámka 6.

9 Tak alespoň vyznívá závěr Ctibora Tiburcío Žďárského ze Žďáru v Desky Zemské Větší 137, H 11.

10 C. gruntovnice z roku 1607, fol. 243 a 245.

11 C. gruntovnice z roku 1607, fol. 245–246. Tam i další podrobnosti k Václavovi Novákovi a jeho statku.

12 C. gruntovnice z roku 1607, fol. 244.

13 Viz předchozí poznámka.

14 Fol. 264 v gruntovníci z roku 1661: Registra purgkrechtní rychty dobrske. Z roku 1661.

15 K jeho životu viz c. gruntovnice z roku 1607, fol. 243 a 240.

líků je po třicetileté válce ve vsi.¹⁶ Ostatní nově přichází se sice hlásí k některým dřívějším obyvatelům, ale jejich rodinné svazky jsou více než podezřelé. Manželky dvou nových hospodářů se v jednom případě z roku 1657 nazývají sestřenicemi a odvozují se každá od jiného otce a v dalším v roce 1673 se prohlašují za rodné sestry z úplně odlišného otce.¹⁷ Ovšem ani o Václavovi nemůžeme říci, že prožil celou válku zde. Roku 1629 totiž svou usedlost prodává.¹⁸ Kdy se vrátil zpět, je těžké určit. Je jisté jen to, že to bylo v druhé polovině třicetileté války.

Poválečná obnova se vlekla, jak dokládají nové gruntovnice z roku 1657 a 1661.¹⁹ Po válce dvě opuštěná hospodářství byla znovu osazena až na začátku 60. let 17. století.²⁰ Vrchnost sama poddaným situaci nijak neulehčovala. Obnovila panský dvůr, který si vyžádal pracovní sílu, a proto se zvýšily robotní povinnosti.²¹ Protože dvůr vznikl z poddanských *gruntů*, vážly na něm dávky pro kladenského faráře. To vrchnost lehce vyřešila přenesením povinností na poddanské usedlosti, kterým jako náhradu dala špatná pole za lesem.²² Zřejmě pod vlivem stále nedokončené obnovy vsi po třicetileté válce a zároveň kvůli stále neuspokojené potřebě pracovních sil v panském dvoře, přikročila Anna Marie Františka velkovévodkyně Toskánská (nová majitelka panství) roku 1701 k „*ustejnění gruntů*“, jak je doloženo v další gruntovnici z roku 1695.²³ Jednomu hospodáři ponechala půl lánu, ostatním ponechala jen čtvrt. Rozdělila současně i statky. Z jednoho tak mimo starého vznikla další dvě hospodářství a z dalšího jedno. Na pozemcích třetího statku měly vyrůst další dvě chalupy, které však bylo nutné nejdříve vystavět. Nutno dodat, že vrchnost při *ustejnění* postupovala velice velkoryse a původním majitelům jejich zmenšené usedlosti očistila od veškerých dluhů (ať už odpuštěním svých pohledávek, nebo přenesením na nově vzniklá hospodářství). *Ustejnění* sice vyřešilo potíže panského dvora, avšak ne poddaných. Ti se začali bouřit. Projevem jejich nespokojenosti se staly dávky kladenskému faráři, které odmítli odvádět.²⁴ Spory dostoupily tak dale-

16 Fol. 271 gruntovnici z roku 1657: Registra purgkrechtni rychty dobrske. Z roku 1657.

17 Nároky údadných dědiček z roku 1657 jsou v: c. gruntovnici z roku 1657, fol. 266. Přihlášení k podílům z roku 1673 je v: c. gruntovnici z roku 1661, fol. 283.

18 C. gruntovnice z roku 1607, fol. 240.

19 C. gruntovnice z roku 1657 a 1661.

20 Bylo to v letech 1663 a 1664. C. gruntovnice z roku 1661, fol. 270 a 282.

21 Obnova dvora však proběhla (pokud nepočítáme výstavbu ovčína v 50. letech) až v letech 1690–1694. Roku 1690 totiž není dvůr při dědictví ještě zaznamenán a roku 1694 už je v matrice uveden kročehlavský šafář. O dědictví viz MOTL, J.: *Kladno – město a statek v Pražském kraji*. Památky archeologické a místopisné 2, 1857, s. 16–17. O zápisu v matrice – Matrika fary Kladno z let 1678–1728. Oddání v letech 1679–1728. Vyšší roboty jsou zaznamenány: Desky Zemské Větší 78, D 25.

22 O celém průběhu sporu se píše v Knize zádušní chrámu Páně Kladenského od roku 1675 do 1772, s. 51–53.

23 O celém průběhu *ustejnění* na fol. 1, 17, 25, 35, 43 v gruntovnici z roku 1695: Grundtbuch des Dorfs Krotschehlaw, Aujezdec u. Dubi de Ao 1695.

24 Ke sporu viz poznámka 22.

ko, že bylo nabízeno faráři, aby si pozemky obdělával sám. Ten však o špatná a navíc vzdálená pole nestál, a tak kladenskému správci nezbylo nic jiného, než donutit kročehlavské platit.

Nicméně stížnosti faráře na obyvatele Kročehlav neustaly, každý rok je musel správce nutit k placení. Roku 1708 břevnovští benediktini sáhli k ráznému řešení, kterým bylo přivedení nových německých kolonistů do Kročehlav.²⁵ Zcela se vyměnili majitelé usedlostí. Z původních obyvatel asi zůstali jen ti, kteří byli zaměstnaní v panském dvoře.²⁶ Ostatní zřejmě odešli za trest na broumovské panství, odkud byli přivedeni němečtí osadníci. Jedním z nově přichozích byl i předek Ferdinanda Velce.²⁷ Během těchto dvou rozsáhlých změn („*ustejnění gruntů*“ a příchod německých kolonistů) byla s největší pravděpodobností provedena i nová parcelace pluziny.²⁸ Po těchto zvratech následoval poklidný vývoj, jaký známe z mnoha jiných vsí. Postupně přibývalo domů, hlavně domkářských (první domek je až z konce 17. století), a zvětšoval se počet obyvatel.²⁹ Zároveň se do poslední čtvrtiny 18. století všichni Němci asimilovali.³⁰ Některé chalupy sice získaly další pole, ale statky se už v daném období nestaly.³¹

Nyní se vrátím ke střetávání etnologie s historií. Mnoho pramenů je spíše povahy historické, např. různé dokumenty o změně držitelů panství. Dále je skupina, která je stejně tak přínosná pro etnologii jako pro historii, jedná se především o desky zemské a urbáře. Desky zemské zde řadím proto, že hlavně před rokem 1600 bývají jediným obsáhlejším zdrojem údajů k místním obyvatelům na úrovni urbáře. Třetí částí pramenů jsou spíš ty vhodné pro etnology, jedná se hlavně o gruntovní knihy, soupisy

25 Přímo o samotné kolonizaci jsem žádný doklad nenalezl, ale dokládá ji zápis v Registra zádušní chrámu Panny Marie v Kladně (1687), s. 216 a 222. Kde roku 1707 jsou původní obyvatelé a roku 1708 už noví, němečtí.

26 Nemám doklady o zaměstnancích panského dvora, proto tuto možnost nemohu potvrdit, ani vyvrátit, ale výměna lidí též v panském dvoře se mi zdá nepravděpodobná a zbytečná. Pro tuto domněnku by svědčila i svatba Anny, pozůstalá dcery po Jiřím Voševáčkovi, roku 1712 – viz. Matrika Kladno z let 1678–1728, fol. 139.

27 Sám F. Velc píše, že jeho předci přišli z Broumova. Jeho předek Kašpar Welz měl být rychtářem v Kročehlavech. Odchod původních obyvatel na broumovské panství je jen má domněnka.

28 Na parcelaci pluziny v novějším období soudím na základě Indikační skici, na které se pole napojují na usedlosti zcela nepřírodně a dá se říci, že zcela nezávisle.

29 Prvním domkem je obydlí panského ovčáka. Přímo o jeho vybudování se sice nikde nepíše, ale je logické, že pokud předtím bydlel v čp. 6, a to v 90. letech 17. století bylo změněno na panskou hospodu, tak musel nekam přesídlit. Nabízí se později doložené čp. 2. Doklady o předchozím bydlišti a panské hospodě – viz Registra z roku 1661, fol. 270. O panské hospodě – viz Grundtbuch z roku 1695, fol. 25. Pozdější doklad čp. 2 je z: Prodej panství Kladno (1705), Odhad Lamberského panství, nestr. Zvyšování počtu obyvatel vyplývá ze vzniku nových domů ve vsi, jak dokládá gruntovnice z roku 1770: Grundbuch des Dorfes Krotschehlau, Ujezd und Duby. Z roku 1770.

30 O asimilaci vypovídá vymizení netypických německých jmen jako byl Christoph či Gottfried a počestnění příjmení, např.: Wölz – Velc, v daném období. To dokládá c. gruntovnice z roku 1770.

31 Jak dokládají rozlohy jejich pozemků uvedené viz ŠVEJDA, J.: Výpis z tzv. Josefínského katastru obcí Kročehlav – Štěpánov.

obyvatel a soupisy příjmů a majetku fary. Z výše uvedeného tedy zřetelně vyplývá, jak blízko leží hranice mezi etnologií a historií při takovémto předmětu studia.

Prameny a literatura:

- Národní archiv Praha, Desky Zemské Větší 48.
 Národní archiv Praha, Desky Zemské Větší 78.
 Národní archiv Praha, Desky Zemské Větší 137.
 Národní archiv Praha, Indikační skica Stabilního katastru pro Kročehlavy pod ozn. Rak 167.
 Státní oblastní archiv Praha, Matrika fary Kladno z let 1678–1728. Oddaní v letech 1679–1728. Pod ozn. Matrika – Kladno 2.
 Státní oblastní archiv Praha, Registra purgkrechtni rychty dobske. Z roku 1657, pod ozn. VS Unhošť 164.
 Státní oblastní archiv Praha, Registra purgkrechtni rychty dobske. Z roku 1661, pod ozn. VS Unhošť 165.
 Státní okresní archiv Kladno, Grundbuch des Dorfes Krotschehlau, Oujezd und Duby. Z roku 1770, pod ozn. Kladno 12.
 Státní okresní archiv Kladno, Grundbuch des Dorfs Krotschehlaw, Aujezdec u. Dubi de Ao 1695. Pod ozn. Kladno 11.
 Státní okresní archiv Kladno, Kniha zádušní chrámu Páně Kladenského do roku 1675 do 1772, s. 51–53. Pod ozn. E 1.
 Státní okresní archiv Kladno, Prodej panství Kladno (1705), Odhad Lamberského panství, nestr. Pod ozn. BB 131/3.
 Státní okresní archiv Kladno, Registra tato purgkrechtnii statku kladenského. Z roku 1607, pod ozn. Unhošť 152.
 Státní okresní archiv Kladno, Registra zádušní chrámu Panny Marie v Kladně (1687). Pod ozn. E 3.
 Státní okresní archiv Kladno, Z kladenského urbáře (1705), nestr. Pod ozn. DR 1189.
 ŠVEJDA, J.: *Výpis z tzv. Josefínského katastru obci Kročehlavy – Štěpánov*. Strojopis, v Státním okresním archivu Kladno pod ozn. F 367.

Archív český 28, 1912, s. 298.

- JANKOVEC, J.: *Dávné děje Smečna – Muncifaje*. Praha 2002.
 Kol.: *Kladno. Historický atlas měst České republiky, svazek č. 17*. Praha 2007.
 KOLLER, R.: *Nástin regionálních dějin okresu kladenského*. Kladno 1968
 MOTL, J.: *Kladno – město a statek v Pražském kraji*. Památky archeologické a místopisné 2 1857, s. 16–17.

Abstract

Ethnology Meets History: Study of Kročehlavy Inhabitants in 1500–1800

This article deals with encountering of history and ethnology during the study of the village of the past centuries. On the basis of the study itself I show how often I am obliged to use historical methods, in spite of the fact that I study the subject from the ethnological point of view. Kročehlavy was a small village in the 16th century. It consisted just of seven farmsteads. In the 17th century, two of those farmsteads had been bought for the needs of the manor-house. After the Thirty Years' War, the reconstruction proceeded very slowly. Manorial nobility rebuilt the manor-house and increased so the corvée. On account of the manor-house and the unsatisfactory remedy of the war damage, the area of the villeins' farmsteads was reduced. Simultaneously, the lord of the manor transferred the dues to the pastor of Kladno from the original farmsteads, that were transformed to the manor-house, to the villeins. However, these villeins refused it and rebelled against this practice. Their resistance was so great that they were expelled from the farmhouses, which were then occupied by the German colonists from the Broumov manor. During those turbulent circumstances, the farmland was divided into lots. This period was followed by peaceful development.

Keywords: Historical Ethnology – Village – Peasants – Economic History – Villeins' Resistance

Využití religionistického studia v etnologickém bádání Vědecká rekonstrukce evangelické toleranční modlitebny z Huslenek ve Valašském muzeu v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm

Jana Tichá

Náboženství patří k fenoménům, které po dlouhá tisíciletí ovlivňovaly a ovlivňují i dnes lidský život. I současný člověk, jenž se zejména v našich podmínkách cítí být nenáboženský a domnívá se, že je nenáboženský, disponuje doposud mimo jiné řadou pověřených úkonů, byť často zbavených svého původního náboženského významu (oslava příchodu nového roku, narození dítěte, svatba...). Připomeňme si slova významného religionisty Mircea Eliadeho, že ať se to „*nenáboženskému člověku líbí nebo ne, vždy je potomkem člověka náboženského, je také jeho dílem, konstituoval se na základě situací, jež za své přijali jeho předkové.*“¹ Náboženského člověka (*homo religiosus*) tak nelze chápat pouze jen v jeho kulturním či společenském kontextu. Věří-li v existenci jiné nemateriální reality či jen „zůstává dědicem minulosti svých předků“, pak se svět bez náboženského rozměru pro nás stává bezpředmětným a zavádějícím konstruktem.

Fenomén náboženství je spjatý s množstvím jevů, jimiž se zabírají mnohé vědní disciplíny. Vedle kulturně vědných a historických oborů, sociologie, psychologie apod. je duchovní kultura a v jejím rámci výzkum náboženských představ jedním z podstatných témat etnografického bádání, zejména hovoříme-li o náboženských představách a duchovním životě určitých etnických skupin a pospolitostí. Výzkum náboženství představuje například dodnes fundament vídeňské školy kulturních okruhů, ať už hovoříme o pracích jejího zakladatele Wilhelma Schmidta či jeho spolupracovníků a následovníků – Wilhelma Kopperse, Pavla Schebesty a jiných. Ačkoliv zde z metodologického hlediska těžiště spočívá převážně na práci v terénu a náboženské fenomény nejsou akcentovány pro sebe samotné, nýbrž především z hlediska své etnicity, dokázala již v minulosti etnografie nabídnout množství základních poznatků také více méně „kabinetní“ religionistice. Ta si brzy navykla využívat etnografického materiálu nashromážděného nejrůznějšími cestovateli a misionáři, vlastivědnými badateli, archeology atd.

Mezi etnografií, respektive etnologií, a religionistikou existuje vícero styčných bodů. Jako samostatné vědní disciplíny se etablují téměř paralelně – poté, co se rozvinuly jiné obory, schopné jim poskytnout dostatečné množství empirického materiálu alespoň pro základní výzkum.

1 ELIADE, M.: *Posvátné a profánní*. Praha 1994, s. 142.

Osobnosti jako Raffaele Pettazzoni, Helmuth von Glasenapp a Mircea Eliade konstituovali základy autonomní religionistiky jako vědy, jež dnes pracuje se specifickou terminologií a metodologickými postupy, odpovídajícími její samotné podstatě. Za jednu z prvních empirických religionistických prací označili studii původně filologa Friedricha Maxe Müllera *Essay on Comparative Mythology* (čas. Oxford Essays, 1856), jehož lingvistické výzkumné metody (srovnávací jazykověda) podřídily počátky religionistiky komparaci. Ta si nutně vyžádala práci s převážně písemným pramenným materiálem (akceptujíc bezpochyby i ústní poetickou tradici), což dosavadní bádání o náboženstvích nasměrovalo mimo teologické spekulace; byť stigma konfesionalnosti jednotlivých badatelů dlouho přetrvávalo. Ani srovnávací metoda však nepodceňovala důležitost poznání samotných náboženských doktrín, především na poli deskripce faktografie; jen se základním zdrojem informací pro religionistickou heuristiku staly více méně příslušné ‚literární‘ artefakty (včetně např. mytologie).

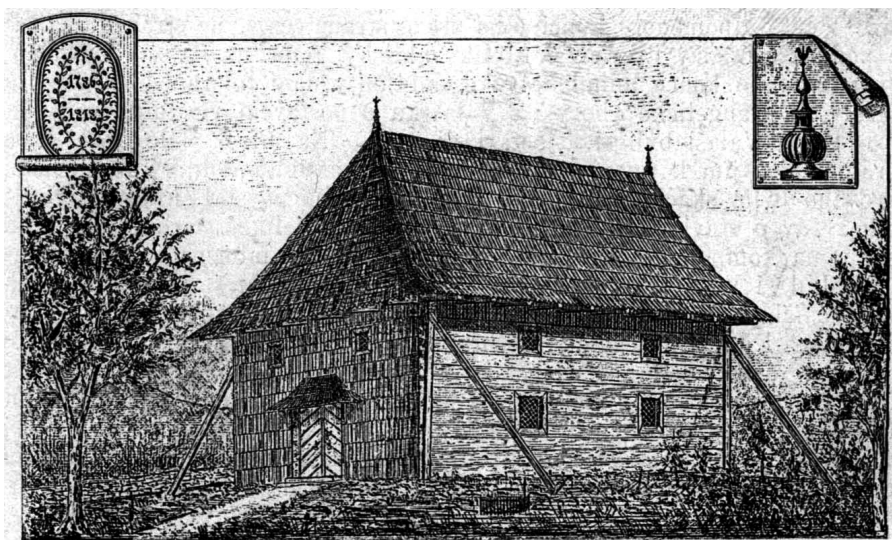
Budeme-li religionistiku chápat tedy jako disciplínu, jejíž cílem je vědecky zkoumat náboženská fakta a náboženství, tj. poznat a analyzovat mimo jiné obsah náboženství, jeho lidskou dimenzi, možný společenský dosah a dopad na život člověka jako jedince, ale i člena určitého společenství, pak by etnologie mohla využít a zpětně repatriovat zejména její analytické metodologické postupy a metodický multiperspektivní výzkum.

Připustíme-li navíc, že lidová víra se svými atributy nemusí být vždy přesnou kopií určitého kanonizovaného náboženství, tedy nepředstavuje ucelený systém názorů, představ a úkonů, o němž bychom získali obraz z jakékoliv teologické příručky, pak je možné zahrnout do etnologického výzkumu poznatky religionistického studia, využívajícího nejen nejruznější antropologické, ale i hermeneutické a fenomenologické přístupy, včetně jejich zkušeností například z komparistiky a využívání analogií. Ačkoliv se religionistika bude nejspíše vždy rozcházet s kulturně a sociálně antropologickými disciplínami v naplňování svých specifických cílů, otázky etnických procesů (etnogeneze, etnicita atd.) se pravděpodobně nestanou určujícím tématem bádání, přesto může etnografií, respektive etnologií, nabídnout množství informací, zejména k doložení kulturně historických souvislostí a etnických procesů; tím tak napomoci usadit často neúplný obraz lidové kultury, především po její duchovní stránce do obecného historického kontextu. Slovy slovenského etnografa a religionisty Jána Komorovského: „*V kompetenci religionistiky není výzkum etnohistorických procesů. Religionisti se střetávají s historickými procesy jiného druhu, které se většinou nepřekrývají s etnohistorickými procesy asimilace, adaptace, akomodace, integrace. Tady se jedná o procesy synkretismu, které se řídí specifickými zákonitostmi...*“²

2 KOMOROVSKÝ, J.: *Etnografia a religionistika*. Slovenský národopis 39, 1991, č. 1, s. 10.

Rekonstrukce evangelického kostela z Huslenek byla vybrána pro expozici areálu vesnických staveb ve Valašské dědině Valašského muzea v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm, aby zde zastoupila doposud scházející sakrální okrsek a v protipólu ke katolickému kostelu sv. Anny v areálu městských staveb v Dřevěném městečku bude v historickém kontextu reprezentovat druhé nejrozšířenější vyznání obyvatel Valaška, respektive svatostánek místních protestantských sborů. Návrh expoziční stavby odpovídá z historicko-religionistického hlediska nejzajímavějšímu úseku vývoje protestantských církví na Valašsku, a to období 80. let 18. století – vydání Tolerančního patentu v roce 1781, jenž završil bouřlivé období protihabsburských povstání v průběhu třicetileté války a nepokojů v následných stoletích na Valašsku, snahy ‚skryté‘ evangelické církve o náboženskou svobodu i náboženský nekld, vyvolaný zjara 1777 tzv. falešným tolerančním patentem.

Evangelický kostel z Huslenek reprezentuje specifický rys sakrálního stavitelství moravského Valaška. Byl vybudován na základě právní normy Tolerančního patentu (1781), umožňujícího v českých zemích praktikování i nekatolických vyznání. Jeho stavba tak dokládá obohacení náboženského života na Valašsku výrazně zastoupených protestantských obcí. Jednoduchá halová konstrukce roubené stavby s valbovou lomenou střechou, absence věže se zvony jako bezprostřední součástí stavby, užití levných stavebních materiálů (minimální zastoupení kamene a kovu) a samotné umístění na okraji vesnice jsou dokladem architektonického objektu, jehož realizace byla i přes reformní snahy omezena řadou politicko-náboženských příkazů a zákazů; taktéž nepříznivou ekonomickou situací hornatého Valaška.

Nákres huslenké toleranční modlitebny z roku 1892 od architekta Dušana Jurkoviče.

Historie huslenského sboru

V období let 1777–1781 se část obyvatel obce Hovězí, převážně se jednalo právě o poddané z údolí Huslenky a přilehlých údolí, zúčastnila hnutí protestantů, v českých zemích běžně označovaných jako evangelíci, směřujícího i na Valašsku k uzákonění náboženské svobody. Dne 13. října 1781 vyhlásil císař Josef II. Toleranční patent, který zaručoval všem církvím (byť v nestejně míře) rozvíjet náboženskou činnost. Evangelíci v českých zemích tak dosáhli svobody vyznání. Od tohoto data si směli zakládat sbory, a to v případě, že se na daném panství přihlásilo k nekatolickému vyznání alespoň 100 rodin či 500 osob.

Valašsko mělo bohatou protestantskou minulost a bývalo zde několik významných sborů staré Jednoty bratrské. Huslenské údolí, tehdy část obce Hovězí, se již v 16. století hlásilo k evangelické víře. Návaznost na českou reformaci, husity a Jednotu bratrskou se i zde stala nosným prvkem vývoje protestantských církví na Valašsku.

Mnohaletá systematická rekatolizace, která následovala po bitvě na Bílé hoře, přinutila většinu evangelíků k emigraci a ostatní k přetvářce. Z dob pronásledování písemné prameny zmiňují ‚hovězského‘ fojta Macháčka, jenž byl za svou účast na vzpouře Valachů v roce 1621 obžalován a o rok později v Olomouci popraven. V roce 1638 byl Jiří Havrančík z Hovězí v Olomouci „*kleštěmi trhán a kolem lámán*“.

Hovězí, respektive údolí Huslenky a od něho jihovýchodně odbočující údolí Uherská, příslušející vsetínskému panství, leželo spolu s Valašskomeziříčskem na významné spojnici Slovenska se severní Moravou, Slezskem a východními Čechami. Slovenská exulantská střediska Jednoty bratrské, zejména severní Púchov a Lednice, se starala o své souvěrce na Moravě ještě do počátku 80. let 17. století. A tak Vlárským průsmykem proudily v obou směrech kromě lidí také informace a náboženská literatura. Z roku 1683 máme již zprávu, že zřejmě i v důsledku Tökölyova protihabsburského povstání mohli na Valašsku (Hošťalková, Růžďka) znovu začít působit protestantští kazatelé. Přes to vše však 2. polovina 17. století uhasíná veškeré naděje na vnější změny náboženských a společenských poměrů. Vazby na poměrně silná exulantská centra na Slovensku, odkud přicházela výrazná pomoc, postupně slábly, neinstituční sbory Jednoty bratrské tak ztratily svou přímou vázanosť na zahraničí, a struktura farností instituční luterské církve se rozpadla, respektive byla převzata římskokatolickou církví. Nového povzbuzení se Valachům dostalo až po roce 1707 uzavřením tzv. Altrandstedtské smlouvy mezi švédským králem Karlem XII. a císařem Josefem I., která zajistila dodržování podmínek vestfálského míru alespoň pro oblast Slezska. Valašským evangelíkům se tak otevřela nová cesta k modlitebnám a chrámům na Těšínsku.

Mandáty habsburského císaře Karla VI. proti kacířům z 28. prosince 1725 však opět předznamenal období, které nejen na Valašsku postavilo protestanty plně

do role tajných evangelíků. Tak tady ke slovu začínají v nejlepší slova smyslu přicházet knihy. Snad právě proto se i v Huslenkách zachovalo množství vzácných tisků, nejen kancionálů, biblí, ale i další díla české reformace (viz konvolut prvotisků Komenského, uložený v Muzeu regionu Valašsko ve Vsetíně, aj.). Narůstající obtížnost docházení do shromáždění s ordinovanými kazateli a ke stolu Páně na Slovensko a Těšínsko dovedla valašské evangelíky až k letům pasivní rezistence, ale i k tajným vysluhováním večere Páně bez ordinovaných kněží.

Poslední ranou byl pro tajné evangelíky tzv. falešný toleranční patent v roce 1777, díky němuž získaly úřady jejich přesné seznamy a přehled o rozsahu podzemní evangelické církve. Na Vsetíně se k evangelictví přihlásilo 933 obyvatel z celkového počtu 1086, včetně purkmistra a 9 radních čtrnáctičlenné obecní rady. Po 150 letech represí to nikdo nečekal, o čemž svědčí i briskní vyslání vyšetřovací dvorské komise z Vídně a zřízení zvláštního soudu pro náboženské záležitosti. Hovězí, podobně jako mnohé z dalších 60 obcí vsetínského a vizovského panství, které se k evangelictví přihlásily, bylo navíc stíženo posílením katolické misie. V roce 1777 zde římskokatolická církev zřídila za přispění vrchnosti (hrabě Illeshazy) místo lokálního kaplana s platem 300 zl. a první katolický farář v Hovězí P. Antonín Březovský byl za získání mnohých duší odměněn od císařovny Marie Terezie 24 dukáty. Snad proto se v samotném centru vesnice Hovězí dochovalo jen málo protestantských rodin. (Katolický kostel zde byl vystavěn již v roce 1733, ale mše se doposud sloužily pouze každou třetí neděli, kdy sem docházeli kněží ze Vsetína.)

Následovaly další nepokoje, jichž se s jinými tajnými evangelíky zúčastnil také zdejší občan Jiří Kret spolu se čtyřmi dalšími ‚Hovězany‘ (Petr Mikulenčák, Martin Šopa, Jan Surý, Pavel Surý), za což byli po 3 roky drženi ve vězení a nakonec snad vypovězeni do Banátu. Jiří Kret byl navíc za neustálé převádění evangelických kazatelů ze Slovenska lesními stezkami odsouzen k nuceným pracím v uherských dolech. Všichni se mohli vrátit až po vydání Tolerančního patentu.

Připomeňme si však, že Toleranční patent nepřestavoval žádný manifest náboženské svobody. Zajišťoval jen toleranci s mnoha omezeními, tzn. vědomí, že člověk nemá být stíhán pro své nekatolické vyznání (tj. popraven, fyzicky týrán, poslán do vyhnanství apod.). Ačkoliv z hlediska občanského práva všechny osoby formálně zrovnoprávnil, byli valašští evangelíci nuceni stále žít s vědomím druhořadé existence, ztráty svobody rozhodování a podřízení se kontrole římskokatolické církve a státu.

Z obav z nadšeného přijetí i takto deformované svobody se mnozí duchovní a svěští činitelé přiklonili k realizaci projektu tzv. vynášení – nevynášení, tzn. vynášení směrem mezinárodním, pro Evropu, a nevyhlášení směrem k těm, pro něž byl vydán, k vlastnímu obyvatelstvu. To vše způsobilo, že po vyhlášení Tolerančního patentu se na celé Moravě přihlásilo k *akatolickému vyznání* pouze 37 tisíc osob v 25 sborech (12 tisíc k augsburskému vyznání v 10 sborech, 25 tisíc k helvetskému

vyznání v 15 sborech), přičemž o desetiletí dříve – v roce 1777 hovoříme až o 15 tisících tajných evangelíků jen v 60 valašských obcích.³

Při pohledu na mapu s označením tzv. tolerančních sborů je třeba mít tedy na paměti, že nevypovídají o tom, v kterých oblastech se po 150 letech represí protestanti zachovali, ale spíše o tom, kde se vůbec o existenci Tolerančního patentu měli včas šanci dozvědět. Po 31. prosinci 1782 končila neodvolatelně možnost přihlášek. Později nezbývalo než absolvovat martyrium tzv. šestinedělního cvičení (prodlužovaného často i na dlouhá léta), jehož výsledek však byl nejistý.

V době toleranční se k církvi evangelické přihlásila asi třetina obyvatelstva (asi 70 rodin) obce Hovězí (roku 1790 3185 obyvatel, 307 domů). Protože si nemohli postavit vlastní chrám, stali se příslušníky evangelického sboru ve Vsetíně. Náboženské poměry obce Hovězí v minulosti jsou tak více méně totožné s poměry vsetínskými. Vsetínský farní sbor zahrnoval ještě v roce 1783 vedle samotného Vsetína a již zmiňovaného Hovězí, Halenkov, Jablůnku, Janovou, Jasénku, Kateřince, Lískovec, Ratiboř, Rokytnici a Ústí.

Když pak v letech 1784–1786 nastaly ve vsetínském sboru rozpory mezi směrem augsburským a helvetským, které vyústily ve zřízení dvou samostatných farností, došlo i k rozdělení na Hovězí, kde se dvě třetiny (70 až 80 čísel popisných) stávajících evangelíků přihlásily k vyznání augsburskému a jedna třetina k helvetskému (30 až 40 čísel popisných). Většinou se tedy stali příslušníky vsetínského tzv. dolního sboru. Přesto všechno byly v Hovězí z obou stran konány přípravy ke stavbě chrámu, který byl dostavěn na Kneblově gruntě v Huslenkách roku 1786. Z pozdějších let však z korespondence jednoho z významných představitelů valašského před- i posttolerančního protestantismu, presbytera vsetínského dolního sboru Jakuba Olšáka vyplývá, že také jako písař horního sboru psal reformovaným z tzv. horních dědin Hovězí a Halenkov ostře zahrocenou petici proti sboru dolnímu, aby jim tento sbor dovolil v huslenském filiálním kostele konat bohoslužby. Je s podivem, že se zde vzájemná revnivost jednotlivých sborů tak vyhrtila, neboť obecně se dá konstatovat, že 150 let protireformace i na Vsetínsku smazalo předbělohorskou luterskou vyhraněnost valašského evangelictví. Ačkoliv zdejší protestanti byli převážně i nadále odchováni Lutherovým katechismem (vliv náboženské svobody ve Slezsku a Uhrách), bylo jim skutečné luterství stejně vzdáleno jako skutečné kalvínství. Na luterství vadilo předtolerančnímu valašskému evangelictví obřadnictví, na kalvínství institucionalismus.

O výstavbě samotné modlitebny z doby toleranční nemáme mnoho zpráv. Ani v Hovězí ani na Vsetíně nebyla psána kronika, data matriční i pro Hovězí byla vedena v matrikách vsetínských. Jedinými konkrétními záznamy jsou data 1786 a 1818 na pamětní desce zavěšené v původním kostele na stropě, dnes uchovávané ve sbír-

3 Údaj vztažen k roku 1787, kdy při sčítání lidu měla Morava přibližně 1 160 000 obyvatel.

kovém fondu Muzea regionu Valašsko ve Vsetíně. Ještě na přelomu 19. a 20. století zaznamenal farář Gustav Adolf Říčan mezi místními evangelíky pověst o možné výstavbě modlitebny hned u řeky Bečvy Na Darebni, kam se již původně začalo navázat snad i dřevo. Na odpor se tehdy ale postavil katolický majitel gruntu (pozdější Riesova hospoda, dnes restaurace Pod Černým), a tak se stavba začala realizovat na odlehlém pozemku Kneblově v huslenském údolí. Naopak z návštěvy mladého architekta Dušana Jurkoviče v Huslenkách v roce 1892 se nám dochoval záznam vyprávění, že budova byla vystavěna původně jako sýpka ještě v časech předtolerančních a v následných letech sloužila jako modlitebna zejména stoupencům Jednoty bratrské. Sám Jurkovič považuje tuto domněnku za pravděpodobnou pro „... *odlehlost místa a sešlost dřeva i na místech, jež zlobě času nebyly příliš vstaveny*...“⁴

Chybí i záznamy o životě církevním. Bohoslužby se zde konaly každou třetí neděli v měsíci a svátosti přijížděl vysluhovat vsetínský duchovní. I tak se před vykonáním funkce pastora musela napřed zaplatit štola katolickému faráři. Katolické církvi museli evangeličtí církevníci odvádět také poplatky robotní a obilní, stejně jako věřící katoličtí. Kromě platu svého duchovního tak přispívali huslenští protestanti na plat katolického faráře. Mohla se zde však odbývat bohoslužebná shromáždění za účasti i neordinovaných kazatelů. To znamená zpěv, modlitby a čtení Písma. Luterská tradice na Vsetínsku využívala klasické zpívané luterské liturgie Jiřího Třanovského. Pokud šlo o kázání, tak někteří předčítali ze sbírek kázání (např. Arndtova postila), jiní připojovali jak ke čtení Písma, tak k předčítaným kázáním vlastní komentář. Pohřební obřady se konaly u domu nebo u kostela, pochovávalo se však na společný hřbitov u kostela katolického. Teprve v roce 1857 si založili huslenští evangelíci vlastní hřbitov u kostela Na Pletánkách a byl to hřbitov společný pro obě evangelická vyznání.

Hověžský (respektive huslenský) sbor byl spravován sedmičlenným staršovstvem, které spolu se vsetínským duchovním usilovalo o osamostatnění sboru od roku 1857. Už tehdy farář Gustav Winkler ze Vsetína žádal vídeňskou konzistoř o povolení zřídit v Hovězí farní sbor, avšak bez odezvy. Teprve po vydání tzv. protestantského patentu (8. dubna 1861) zasvitla místním evangelíkům naděje. S myšlenkou výstavby školy zakupují v roce 1869 na místě zvaném Na Darebni pozemek s chalupou. V roce 1873 se od původního záměru odstupuje a o rok později se pokládá základní kámen nového kostela. Během stavebních prací se však v roce 1880 zřítla věž, a tak byl nový kostel dle projektu vsetínského stavitele Michala Urbánka dohotoven až v roce 1902.

Starý kostel se pro špatný stav přestal užívat v roce 1892, kdy se bohoslužby přenesly do ještě nedokončeného nového chrámu. V roce 1895 byla toleranční roubená modlitebna rozebrána a dřevo z ní se využilo při stavbě fary. Svému bohoslužebné-

4 JURKOVIČ, D.: *Dřevěný kostel na Huslenkách*. Časopis Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci 9, 1892, 33 (únor) s. 2.

mu účelu tak posloužila přes 100 let. Reformovaní (kalvínská tradice) se k modlitbám scházeli v místní škole.

Filiální sbor se podařilo právně konstituovat až v roce 1892. Více jak dvě léta Huslenským trvalo, než obsadili místo vikáře. Gustav Adolf Řičan byl ve svém úřadě potvrzen až o Velikonocích v roce 1895. Téhož roku se rozbíhá stavba nové fary a staršovstvo opět přichází s myšlenkou na samostatnost sboru. Během roku 1896 podává oficiální žádost o zřízení, jíž je vyhověno počátkem roku 1897. Gustav Adolf Řičan byl hned poté zvolen prvním farářem a 27. srpna 1897 byl slavnostně instalován.

Současný huslenský evangelický sbor se hlásí do společenství protestantských církví „*obnověných a stále se obnovujících Božím slovem.*“ Navazuje na tradice České reformace, na hnutí husitské, církev podobojí i Jednotu bratrskou, na církve evangelické augsburského i helvetského vyznání (v našich zemích jediné povolené Tolerančním patentem v roce 1781). Ačkoliv se po vydání Tolerančního patentu většina českých nekatolíků přihlásila k reformovanému helvetskému vyznání, většina huslenských zůstala *luterány*. Roku 1918 se svobodným rozhodnutím zástupců všech sborů na generálním sněmu sloučili v církev jedinou, která přijala označení Českobratrská církev evangelická a působí na celém území České republiky.

Učení ČCE staví na starokřesťanských vyznáních *víry apoštolského, nikajsko-konstantinopolského* a tzv. *Athanasiova*, z konfesí reformačních, *Čtyř pražských artikulí*, vyznání *Jednoty českých bratří* podle vydání J. A. Komenského z roku 1662, *České konfese* předložené roku 1575 císaři Maxmiliánu II., *vyznání Augsburského a Druhého vyznání helvetského*.

Za jediné pravidlo víry a života uznává Boží slovo dosvědčené v Písmech Starého a Nového zákona, jejichž středem je Boží zjevení v Ježíši Kristu. Uznává dvě svátosti – křest a eucharistii – přijímání chleba a vína. Věřící se setkávají na bohoslužebných shromážděních. Nejvyšším orgánem je synod. Mezi konáním synodů církev spravuje synodní rada v čele se synodním seniorem a synodním kurátorem.

Realizace stavby na základě rekonstrukce historické podoby původního objektu

„*Dům můj dům modlitby slouti bude.*“

(Bible kralická, Izaiáš 56/7, Matouš 21/13)

Ačkoliv hovězští, respektive huslenští, evangelíci žádali již 24. ledna 1783 o svolení ke stavbě vlastní modlitebny, byli krajským úřadem odkázáni na vyšší instanci – na gubernium. Teprve roku 1786 tedy začali se stavbou na Kneblově pozemku v osadě Huslinná, na návrší v otevřeném poli, kde později v roce 1857 vzniká i hřbitov Na Pletánkách.

Byť i výstavba roubených venkovských kostelů podléhala módním vlivům slohové architektury, tyto tzv. toleranční evangelické kostely, respektive modlitebny, iniciovali převážně kazatelé přicházející v 80. letech 18. století ze Slovenska, tedy z Uher. Využívali architektonických vzorů tamějších *artikulárních kostelů*, pro je-

jichž stavbu byla stanovena přísná kritéria. Musely stát na okraji obce, na stavbu nesmělo být použito kamene ani železa, často ani v podobě hřebíků, kostely nesměly mít věže ani zvony, vchod nesměl být situován přímo z ulice.⁵

Toleranční patent císaře Josefa II. byl v definování stavebních podmínek daleko benevolentnější: „... *Co se týče modlitebny, nařizujeme výslovně, aby kde toho ještě není, taková modlitebna neměla žádného zvonění, žádných zvonů, věží ani veřejného vchodu z ulice, jenž by představoval chrám, jinak však mohou ji vystavět z jakékoliv hmoty chtějí, též posluhování jejich svátostmi a vykonávání služeb Božích jak v místě samém, tak přenášením jich nemocným v příslušejících filiálkách, potom veřejné pohřby s průvodem jejich duchovního mají býti úplně dovoleny.*“⁶

Evangelický kostel z Huslenek tak reprezentuje specifický rys sakrálního stavitelství moravského Valašska. Byl vybudován na základě právní normy, umožňující v českých zemích praktikování i nekatolických vyznání. Jeho stavba dokládá obohacení náboženského života na Valašsku výrazně zastoupených protestantských obcí. Jednoduchá halová konstrukce roubené stavby s valbovou lomenou střechou, absence věže se zvony jako bezprostřední součástí stavby a samotné umístění na okraji vesnice jsou dokladem architektonického objektu, jehož realizace byla i přes reformní snahy omezena řadou politicko-náboženských příkazů a zákazů. Užití levných stavebních materiálů, druhotné využívání dřeva z „bouraček“, minimální zastoupení kamene a kovu bylo v našich podmínkách dáno spíše nepříznivou ekonomickou situací horských obcí.

Z hlediska historicko-náboženského kontextu (viz Toleranční patent) bylo záhodno realizaci rekonstruovaného architektonického objektu toleranční modlitebny dislokovat excentricky na okraj areálu Valašské dědiny, se vstupní částí odkloněnou od přístupových komunikací a centra vesnice. Vzhledem k časovému zařazení jsme se taktéž při vytváření exteriéru soustředili na dojem obtížně přístupného lesního kostelíka bez hřbitova.

Ve střední Evropě nebyly nikdy dřevěné kostely z církevního hlediska považovány za definitivní řešení, neboť kultovní stavba od dob raného středověku „měla být“ zděná. Kdykoliv se naskytla příležitost, nahrazovala se dřevěná stavba budovou zděnou či se alespoň „dávala do kožichu“.

Ačkoliv i lidové sakrální stavitelství s příchodem baroka reaguje intenzivněji na podněty přijímané ze slohové architektury, v odlehlejších částech habsburské

5 Artikulární kostely jsou jedním z výsledků kuruckého protihabsburského povstání roku 1678 pod vedením evangelického velmože Imricha Thökolyho z Kežmarku. Na sněmu v Šoproni v roce 1681 si tehdy povstalci na císaři Leopoldovi I. vynutili svolení se stavbou 38 evangelických kostelů. Do dnešních dnů se jich na Slovensku v nezměněné podobě dochovalo pouze pět – Leštiny, Istebné, Svätý Kríž–Lazisko (resp. Velká Paludza), Kežmarok, Hronsek. Tato výsada se zakotvila ve sněmovních usneseních ve člancích čili artikulech č. 25 a 26, jež daly počátek tomuto termínu a staly se precedenstem pro povolování staveb nekatolických kostelů v jiných habsburských državách.

6 MELMUKOVÁ, E.: *Patent zvaný toleranční*. Praha 1999, s. 32–34.

monarchie se i nadále u dřevěných kostelů setkáváme více méně s archaickými jednoduchými typy s pravoúhlým či polygonálním závěrem. Etnické prvky jsou u dřevěných kostelů druhotné, hlavní zřetel je kladen na konfesijní požadavky.

Podobný objekt je na Valašsku v terénu dochován v originální podobě pouze v jediné lokalitě – Velké Lhotě z roku 1783; vedle stejně datovaných dnes již zděných kostelů v Liptále a Pržně. Přísluší však sboru reformovanému (helvetskému). V samotných Huslenkách musela být stavba, využívaná jako modlitebna od roku 1786, pro špatný technický stav stržena už na konci 19. století.

Díky kresebné dokumentaci architekta Dušana Jurkoviče z roku 1892 se zachovaly náčrty kostela – jeho podoby a vnitřního uspořádání alespoň ze závěrečného období jeho existence. Při rekonstrukci původní podoby z konce 18. století se využilo dalších možných archivních pramenů (textových i ikonografických materiálů), kontextu historické situace (politické a náboženské podmínky) a analogických prvků obdobných staveb tohoto druhu.

Jak již bylo řečeno výše, huslenská toleranční modlitebna představuje nenáročnou *jednodlní halovou dřevěnou stavbu roubenou*, svázanou bez výrazných mezer přelátováním rovným úplným bez zhlaví. Ve srubové konstrukci jsme se i dnes vzhledem k původnímu zalesnění horského Valašska pokusili upřednostnit jedlové dřevo a kvůli požadované délce trámy jsme využili jejich nerovnoměrné výškové profilace a nestejných (kónických) zakončení. U tesařských prací jsme dodrželi hrubé opracování trámů bez výrazného hranění a minimalizovali konečnou úpravu dřevěných prvků (tj. vyhnuli jsme se současným konečným formám opracování, tj. hoblování „do hladka“, broušení apod.). Konstrukci obdélníkového půdorysu, tj. s pravoúhlým zakončením, okótoval v roce 1892 architekt Dušan Jurkovič rozměry 13,07 na 7,93 m. Její stěny popisuje jako „omšeny a vyskulínovány, uvnitř obhozeny vápennou maltou a zabíleny, z venku pobity šindelem.“ Z důvodu osazení objektu do období jeho vzniku, tj. konce 18. století, jsme se omezili na vyspárování mezitrámových prostor mechovou masou bez využití krycích lišt (*stěnek / spárinek*), s možností vložení tyčoviny do rozměrnějších spár. V interiéru bylo záhodno prostory mezi trámy dokrýt směsí z jemné jílovité hlíny s vysokým obsahem vyláčené slámy a příhodnější hliněnou *omazávkou* s následnou vápennou výmalbou. Vzhledem k časovým požadavkům na realizaci konstrukce jsme mezery zalištovali stěnkami a provedli prostou výmalbu přímo *na trám*. Pobití šindelem, zřejmě z Jurkovičova zaměření, představovalo na sklonku 19. století s největší pravděpodobností již pouze překrytí výrazně poškozených trámů v čelní návětrné severní stěně. Z tohoto důvodu jsme ho zcela vynechali.

Původní dřevěná srubovnice byla zřejmě usazena bez jakéhokoliv *základového zpevnění* přímo na půdní skrývce. V současných náročných expozičních podmínkách jsme se rozhodli ke kompromisnímu založení jednoduchého základového obvodového pásu z místního slepencového či pískovcového kamene ve 2–3 vrstvách, široce loženého, zpevněného hliněnou maltou. U kamenů jsme zachovávali tvarovou

a velikostní rozmanitost, s minimální mírou opracování. Podlahu lodě tvoří dlažba z minimálně opracovaných nepravidelných plochých štípaných kamenných desek (tzv. šled), pokud možno větších rozměrů, kladených taktéž do hliněné malty.

Z Jurkovičova nákresu je zřejmé, že huslenská modlitebna si na rozdíl od velkolhotské (mansardový typ střechy) nesla *střechu valbovou*, tedy čtyřokapovou, s podlomením. Samozřejmě je absence věže se zvony jako bezprostřední součástí stavby. Z důvodu vědecké rekonstrukce jsme se na základě analogií s obdobnými stavbami na Valašsku z 2. poloviny 18. století rozhodli realizovat nejvíce rozšířenou *podepřenou hambálkovou konstrukci*; z důvodu statického zajištění – plnou vazbu s využitím stojaté stolice jako nosné soustavy, kombinovanou s případnými věšadly či sloupky. Římsy nesoucí *štítové* strany valbových střech jsme podepřeli kráčaty. Krytina obvyklá – ručně štípaný jedlový či smrkový šindel, nabíjený na jednoduché latění (odpadové latě kombinované s tyčovinou).

Oba výběžky hřebenu jsou ozdobeny dvěma *makovicemi* věžovitěho tvaru zhotovenými z pálené hlíny – kameniny polévané nejčastěji glazurou v zelené / hnědé / černé barvě, zastupujícími chybějící věžičky. Často je nalezneme v oblastech, kde se vyskytovaly cihelny, případně z nich pocházeli cihlářští dělníci, kteří si touto činností přivydělávali. Vedle Jurkovičovy nezřetelné skici byl dohledán nákres jedné z původních bání, která byla již jako huslenský artefakt vystavena na Národopisné výstavě

ve Vsetíně v srpnu 1892 – zakotována výška 65 cm. S největší pravděpodobností se jedná o tutěž, jež je dnes exponována ve výstavních prostorách Muzea regionu Valašsko ve Vsetíně; autentičnost jejich užití v dané lokalitě dokládají také další obdobné nálezy hliněných *baněk* z kozubů starých huslenských chalup. Na nich jsou připevněni *kohouti* – původně též z pálené hlíny. V našem případě byly pořízeny její přesné kopie. Na rozdíl od kohoutů apotropeického charakteru s ochranným významem před požáry na valašských dřevěných chalupách, na evangelických chrámech jsou užívány jako připomínka biblického apoštola Petra, který – než kohout zakokrhal – třikrát zradil Krista (Mk 14/26-31, 66–72). Tento biblický příběh ovlivnil i užívání motivu kohouta u větrných korouhví („...kam vítr, tam plášt’...“).

Hliněná makovice s kohoutem pocházející z původní huslenské modlitebny, deponována v Muzeu regionu Valašsko ve Vsetíně. 2007, J. Tichá.

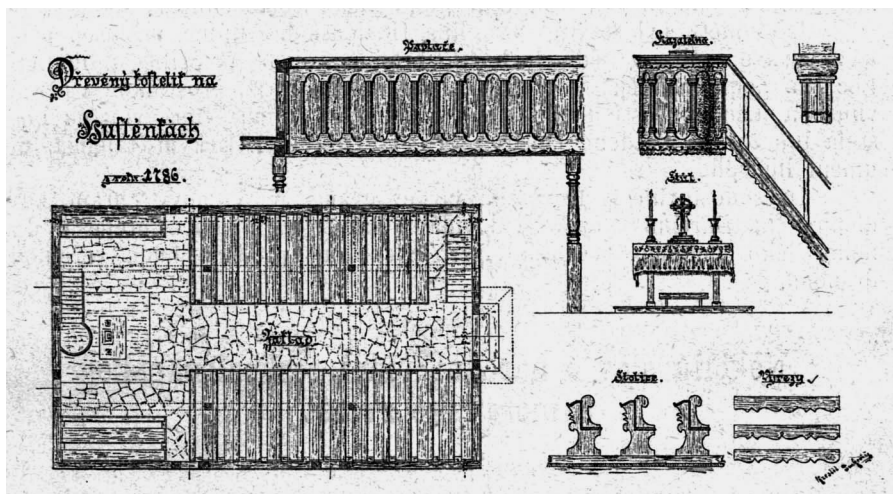
Strop jsme zvolili plochý, jednoduchý trámový záklopový; prkna jsou kladena přes stropnice na sraz, spáry jsou kryty lištami. Ve středu byla původně umístěna oválná *pamětní deska* nesoucí letopočty 1796 a 1818, což potvrzuje i Jurkovičova dokumentace z roku 1892, která nabízí její zjednodušenou perokresbu. Pro muzejní prezentaci byl dohledán původní artefakt desky ve sbírkách, respektive v expozici, Muzea regionu Valašsko ve Vsetíně, a tak se podařilo zrekonstruovat ovál z měkkého (převážně lipového) dřeva, lemovaný oblým profilovaným rámkem. Malba stylizovaných zelených ratolestí s červenými poupaty je vyvedena na světlém křídovém podkladu a vymezuje plochu pro letopočty 1786 a 1818, které se vztahují k zahájení výstavby modlitebny a pravděpodobně k jejímu dokončení či případné renovaci.

Všechny *otvory ve stavbě* jsme osadili masivními trámovými zárubněmi obdélníkového tvaru na drážku v zárubni a pero ve stěnových trámech. *Okenní tabule* jsou složeny z jednotlivých osmihranných kousků, spojovaných pomocí olověných pásků. Zasklívání oken po vzoru vyšších tříd pronikalo pomalu na venkov už od 16. století. Pro vzácnost skleněných terčů, později malých destiček různých tvarů, spojovaných olověnými pásky a upevněných do dřevěných rámků – však nejdříve pouze do zámožných usedlostí. Ještě z počátku 20. století máme i v Karpatech doklady o tom, že tyto dřevěné rámy bývaly v okenních otvorech zasazeny napevno. Okna se otvírala zcela výjimečně, a to vyjmutím celého rámků. Větralo se většinou otevřenými dveřmi, méně často též posuvnými skleněnými tabulkami, později se otvírala jen některá z tabulek. Od 18. století se sice v našich zemích vyskytují i okenní křídla pohyblivá se na otáčivých kovových okenních závěsech a zavíraná kličkami, jsou však typická pro vyspělé zejména městské oblasti. Okenní rámy zůstávají dřevěné, nejstarší jsou malé čtvercové, později se zvětšují, respektive zvyšují. Dá se předpokládat, že v chudé oblasti valašského venkova jsou ještě v průběhu 18. století okna jednoduchá, zasazená do roviny se stěnou, upevněná kovanými obrtlíky. Vzhledem k náročným klimatickým podmínkám (zatékání dešťové vody, sníh aj.) jsme u okenních otvorů vsadili z venkovních stran parapetní desky z tvrdého dubového dřeva.

„*Dveře jsou šalované, kování je těžké, zdobené...*“ Ve shodě s Jurkovi-

Pamětní deska pocházející z původní huslenké modlitebny, deponována v Muzeu regionu Valašsko ve Vsetíně. 2007, J. Tichá.

Plánek půdorysu a vybavení huslenké toleranční modlitebny z r. 1892 od architekta Dušana Jurkoviče.

čovým popisem jsme jako předlohy pro rekonstrukci využili vstupních dveří velkolhotského evangelického kostelíka, včetně osazení trémového ostění do srubu. Podobně jako u okenních otvorů jsme vzhledem k návštevnické náročnosti vložili do dveřních trémových zárubní práh z dubové fošny. Veškerá kování – hřeby, dveřní závěsy, vstupní úchyty, kliky, zámky a západky bylo zapotřebí vyrobit řemeslně jako ruční kovářskou práci. Vchod do huslenké modlitebny je navíc ošetřen samonosnou stříškou bez bednění, krytou šindelem.

Pokud šlo o modlitebny luterské církve, mívaly převážně *podélnou dispozici* s oltářem a stolem Páně na užší straně proti vchodu, což spíše odpovídalo luterskému pojetí tzv. svátostného prostoru v popředí kostela. Špatná ekonomická situace protestantských sborů na Valašsku se promítala i do ‚domácky‘ vyráběného vybavení, včetně samonosné kazatelny, pavlače a lavic po stranách. Kontextu situace odpovídaly i příslušné liturgické atributy, minimalizace výzdobných prvků, včetně plechových tabulí s biblickými citáty, odkazujícími na čtení Písma.

Literatura:

- BEDNÁŘ, F.: *Prameny k dějinám tolerančního patentu*. Praha 1931.
 BEDNÁŘ, F.: *Toleranční patent, jeho vznik a vývoj*. Praha 1931.
 BURIAN, B.: *Toleranční kazatelé na Valašsku (1781–1861)*. Valašské Meziříčí 1938.
 BURIAN, B. – BURIAN, I.: *Dějiny protestantismu na Vsetínsku*. Vsetín 1993.
 ELIADE, M.: *Posvátné a profánní*. Praha 1994.

- HELLER, J. – MRÁZEK, M.: *Nástin religionistiky. Uvedení do vědy o náboženstvích*. Praha 2004.
- JURKOVIČ, D. S.: *Dřevěný kostel na Huslénkách*. Časopis Vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci 9, 1892, 33 (únor), s. 1–4.
- KOMOROVSKÝ, J.: *Etnografia a religionistika*. Slovenský národopis 39, 1991, s. 6–11.
- KŘIVOHLAVÁ, K. – KŘIVOHLAVÝ, P.: *Dřevěný toleranční kostel ve Velké Lhotě*. Velká Lhota 2003.
- MATUŠŮ, J.: *Vitajte na Hovězí. 500 let obce Hovězí 1504–2004. Sborník článků a vyprávění z dávných i nedávných časů*. Hovězí 2004.
- MELMUKOVÁ, E.: *Patent zvaný toleranční*. Praha 1999.
- MIKULENČÁK, J.: *Huslenky – nová obec*. Dolina Urgatina 3, 1949, č. 1, s. 45. *Okres Vsetínský. Obraz přírodní, kulturní a hospodářský*. Vsetín 1938.
- SIČYNŠKYJ, V.: *Dřevěné stavby v Karpatské oblasti*. Praha 1940.
- SOUKUP, V.: *Dějiny antropologie*. Praha 2004.
- ŠKABRADA, J.: *Dřevěné kostelní stavby v zemích českých*. Praha 1927.
- ŠOTOLA, J.: *Role jezuitů v náboženských nepokojích na Valašsku v roce 1777*. Vlastivědný věstník moravský 56, 2004, s. 382–385.
- VÁCLAVEK, M.: *Hejtmanství valašsko-meziríčské. Historicko-topografický nástin*. Valašské Meziříčí 1883.
- VÁCLAVEK, M.: *Národopisná výstava na Vsetině ve dnech 14.–28. srpna 1892*. Český lid 2, 1892, s. 485–486.
- VAVROUŠEK, B.: *Kostel na dědině a v městečku*. Praha 1929.
- WAARDENBURG, J.: *Bohové zblízka. Systematický úvod do religionistiky*. Brno 1997.
- ZUBER, R.: *Původci nepokojů na Valašsku v roce 1777*. Vlastivědný věstník moravský 38, 1966, s. 164–167.

Prameny:

- Moravský zemský archiv v Brně, Gubernium, Moravské místodržitelství, Církevní oddělení, signatura 9/2, karton 636 – Stavby kostelů a far.
- Moravský zemský archiv v Brně, Gubernium, Moravské místodržitelství, Církevní oddělení, signatura 96, karton 1216 – karton 1220 – Církev evangelická.
- Státní okresní archiv Vsetín, Archiv obce Hovězí 1677–1945, inventární číslo 51, signatura II/4.
- Státní okresní archiv Vsetín, Okresní úřad – podací deníky, kartony k 18. a 19. století.
- Soukromý archiv Fr. Halaše z Huslenek, Kniha přístupů a Kniha odstupů s rkp. přílohou Dějiny evang. církve A. V. v Hovězí.

Abstract**Use of Religious Studies in Ethnological Research: Reconstruction of an Evangelical Toleration Chapel from Huslenky in the Wallachian Open-Air Museum in Rožnov pod Radhoštěm**

Religious studies similarly as ethnography, or let us say ethnology, constituted into an independent discipline on its own. This was only possible after the establishment of other institutions which in return could provide them with empirical material that would suffice for at least some basic research. Although religious studies will probably always diverge in the fulfilment of their goals from cultural and social anthropological disciplines, they can enrich ethnology with methodical multiperspective research and analytical methodological techniques. This will help to place the often incomplete picture of folk culture, and especially its spiritual aspect, in a general historical context.

The documentation drawn by Dušan Jurkovič in 1892 was used during the reconstruction of the original appearance from the end of the eighteenth century (exterior and inner arrangement from the closing period of its existence). The documentation was complemented with information from archival sources, contexts of historical situation (political and religious), analogical elements and technologies proved by similar buildings of this kind in the lands of former Habsburg monarchy. The only artefacts based on material model are earthen hip knobs with weathercocks on the rooftop and a memorial plaque on the ceiling, whose originals are deposited in the Museum of Region of Wallachia.

Keywords: Ethnology – Religious Studies – Interdisciplinary Studies – Wallachian Open-Air Museum – Building Reconstruction – Toleration Chapel from Huslenky

Národopis, památková péče a muzea

Věra Kovářů

Není třeba zdůrazňovat, že na pracovištích památkové péče, zejména pokud jde o Národní památkový ústav (NPÚ), pracují četní etnografové. Jejich odborným posláním a specializací je péče o památky lidového stavitelství. Postavení etnografů je vzhledem k některým jiným pracovištím, například muzeím, ale také akademickým ústavům, neobyčejně náročné. Denní styk s veřejností, neustálá potřeba zdůrazňovat a hájit reliktů lidového stavitelství ve vesnicích i venkovských městech před jejich likvidací, vytváří atmosféru osamělých vojáků v poli. Vyžaduje velké zaujetí a mnohdy osobní odvalu k jednání proti nepřizní vyjádřené jak vlastníky památek nebo objektů v plošně chráněných územích, tak také proti představitelům samosprávy.

K odborným úkolům patří především péče o památkový fond. Znamená to soustavnou práci v terénu: výzkum, dokumentaci v písemné i fotografické podobě, evidenci, srovnávací studium. Klasifikace zjištěných dokladů lidového stavitelství je pouze jednou stránkou odborné práce etnografa v památkových ústavech. Shromážděný materiál, evidenční listy, nebo archivní dokumenty z průzkumů jsou studijním materiálem pro studenty etnologie, dějin umění nebo architektury. Pro příklad uvádím součinnost s Ústavem evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, vybrané přednášky pro vysokoškolské studenty s informacemi o památkové péči a úkolech, plynoucích z této specializace.

Vynikající oboustranné zkušenosti vyplývají ze stáží studentů na pracovištích NPÚ, při nichž se studenti mohou ponořit do shromážděného archivního nebo recentního materiálu, zúčastnit se terénních průzkumů, konzultací s vlastníky, posuzování obnovy památek lidového stavitelství. Na druhé straně se účinně rozvíjí spolupráce při vydávání odborných studií, sborníků i monografií, které vyžadují od vysokoškolských pedagogů odborné posouzení textů, recenze na vydané publikace, konzultace zpracovávaných témat.

Druhý okruh interdisciplinární spolupráce znamená propojení památkové péče s etnografickými sekcemi nebo odděleními muzeí. Nejedná se pouze o muzea lidových staveb v přírodě, ale o kamenná muzea, jako je na příklad Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, Muzeum Jana Amose Komenského v Uherském Brodě, Muzeum Vysočiny v Třebíči, Muzeum jihovýchodní Moravy ve Zlíně, Horácké muzeum v Novém Městě na Moravě, Masarykovo muzeum v Hodoníně. Náplní této spolupráce je společný výzkum, vytváření sbírek, publikační činnost. Tu bych ráda zdůraznila, protože její výsledky lze považovat za vzorové.

Třetím okruhem spolupráce s regionálními muzejními pracovišti jsou výstavy. Není tu jen tvorba výstav, na jejichž koncepci a realizaci se muzea svým způsobem

podílejí, ale také instalace výstav. Jako příklad uvedu *Vesnice na jihu Moravy, sídla a lidé*, zpracované v Památkovém ústavu v Brně a instalované ve vinařském Muzeu v Mikulově a posléze ve Valašských Kloboukách, dále výstavu *Vinohradnické stavby na jižní Moravě*. Této výstavě bylo umožněno představit práci specialistů NPÚ ústavu v Brně ve Slováckém muzeu a galerii v Uherském Hradišti, ve výstavních prostorách ve Vlčnově a Blatnici, v Muzeu Vysočiny v Třebíči a na dalších místech. Ve výstavní i publikační činnosti se odráží společné výzkumy, vazby na sbírkové předměty a závěry.

Mimofádným dokladem této symbiózy jsou videofilmy nebo DVD a CD věnované technologii lidového stavitelství a tradičním postupům v práci stavebních řemesel. Filmy, koncipované z hlediska památkové péče jako dokumentární, avšak zároveň demonstrující jednotlivé pracovní úkony, byly scenáristicky zpracované i s ohledem na odbornou spoluúčast muzejních odborníků. Nebyly to jen muzejní sbírky, zvláště staré pracovní nářadí, které ve filmech hraje svoji roli, ale také vzájemné konzultace s muzejními pracovníky, byť ne všichni jsou etnografové. Tato součinnost mezi NPÚ a muzei se rozvinula především s Městským muzeem ve Valašských Kloboukách a ve Zlíně. Výsledkem jsou jedinečné snímky o obnově roubeného domu a dále o kameni, jeho nalezištích, opracování a využití pro venkovské stavby kamenný dům. Také poslední film z produkce památkové péče a Národního ústavu lidové kultury ve Strážnici o tradičních krytinách vykazuje spolupráci s muzei.

Závěrem považuji za nezbytné zmínit součinnost etnologů památkářů se samosprávou a státní správou s cílem pozvednutí lokální či regionální tradice. Výsledkem této spolupráce je záchrana dokladů lidové architektury pro místní památníky či muzea. Dokladem této interdisciplinární práce jsou například expozice v Topolné, památník a muzeum keramiky v Tupesích, muzeum perleťářské výroby v Senetářově, rolnický dům čp. 57 ve Vlčnově, vybudovaný ve spolupráci s Muzeem J. A. Komenského, a další památky lidového domu s tradičním vybavením interiéru a přístupné veřejnosti. Ve všech zmíněných památkách jsou předváděny lidové slavnosti, ukázky výročních i rodinných zvyků a obyčejů, výuka lidových technik, práce s hlínou, výrobky ze slámy, dřeva, proutí, výšivka a různé textilní techniky. Místním obyvatelům je umožněn přímo v objektech, uchovaných in situ uprostřed venkovských sídel, návrat do minulosti a současné generaci poznání různých rukodělných výrobních technik. Prostředí takto získané tvoří výtečný základ ke společným kulturním aktivitám, k povzbuzení zájmu o rodné místo a kraj, minulé generace a jejich život. Myslím, že i tam směřuje naše poslání a společné cíle etnografů v památkové péči i v muzeích.

Abstract

Ethnography, Heritage Preservation and Museums

Heritage preservation is one of the fields where the results of the ethnological studies may be applied. The professional goals of Czech ethnographers include above all the documentation, but at the same time the care of monuments. It implies systematic field work: research, written as well as photographic documentation, registration, comparative studies. Classification of the detected artifacts of vernacular architecture is only one aspect of the professional ethnographic work in the institutes of heritage preservation. Close cooperation of researchers in those institutes with universities and museums, especially with the regional ones, may be considered as relatively successful.

The videos, DVDs and CDs dealing with vernacular architecture technology and with the traditional procedures in the building trade are an extraordinary evidence of this symbiosis. From the point of view of the monument preservation, those films are drawn up as documentary films, however, the individual building operations are demonstrated herein. Screenplays of those films were elaborated with regard to the participation of the museum experts. The synergy of the ethnologists engaged in the monument preservation and the municipal government and state administration with their aim to enhance local or regional tradition cannot be overlooked. Participation in preservation of a number of objects of vernacular architecture in particular villages enables the contemporary generation to learn about local building traditions, handcraft production, etc. Environment created like this is an ideal starting point for common cultural activities, stimulation of interest in the native place and region, previous generations and their way of life.

Keywords: Monument Preservation – Ethnology – Vernacular Architecture – Documentation – Revitalization of Objects of the Vernacular Architecture

Národopis a památková péče

Pavel Bureš

Vztah národopisu (etnografie) a památkové péče lze vzhledem k předmětu zájmu památkové péče do značné míry zúžit na oblast lidového stavitelství v širším kontextu (exteriér i interiéru obydlí včetně hospodářských provozů, vesnice jako sídelní celek se všemi funkcemi, kulturní krajina poznamenaná dlouholetou přítomností a činností člověka apod.) a okrajově i na sféru lidového výtvarného umění (zejména plastika a malba).

Zájem o lidové stavitelství v rámci konstituujícího se národopisu jako vědního oboru přerostl posléze rovněž v úsilí o ochranu památek lidového stavitelství. Byli to především národopisci – ve službách památkové péče nebo muzeí, kteří se věnovali studiu lidové architektury a současně si uvědomovali nezbytnost její ochrany, ať už v muzeích v přírodě, nebo přímo v terénu na původním místě (jednotlivých staveb i celých vesnických sídel jako rezervací). Až na určité výjimky (např. Václav Mencl) se teprve po polovině 20. století do této práce více zapojují i zástupci dalších disciplín, zejména architekti.

S přihlédnutím na stať Věry Kovářů, která se zabývá především spoluprací památkové péče a „kamenných muzeí“ a stručnou charakteristikou práce památkáře – *lidovkáře* (jak je nám občas přezdíváno), se pokusím zaměřit na jiný typ muzeí – specializované expozice lidové architektury v přírodě. Tady se etnografové-muzejníci a etnografové-památkáři potkávají asi nejčastěji a uplatňují postuláty i praktické zkušenosti svých oborů. Domnívám se, že zde nejvýrazněji dochází k oboustranné spolupráci, ale také ke konfrontaci různých teoretických a metodických přístupů s ohledem na zaměření obou oborů pochopitelné, což při vzájemném respektu a porozumění může být ku prospěchu věci samé.

Pro lepší pochopení dalšího výkladu si pokusme stručně definovat pojmy památková péče a muzeum v přírodě:

Památková péče je souhrn činností a opatření k ochraně historických a uměleckých památek (z větší části jde o památky architektury, výtvarných umění a uměleckých řemesel) a k uplatnění jejich hodnot v životě lidí. Jedná se o cílevědomou péči o kulturní památky zajišťovanou státem i nestátními organizacemi. Základní principy ochrany památek jsou určeny zákonem.

Muzeum v přírodě je, stručně řečeno, muzeální zařízení soustředující lidové stavby, technické památky a jiné objekty včetně jejich vybavení na jednom místě přenesením z terénu nebo vytvořením částečné či úplné vědecké kopie.

V tomto směru je prioritou památkářů snaha o záchranu památek lidové architektury v jejich původním prostředí, se zachováním alespoň části složitých vztahů, které

se v průběhu staletí v historických vesnických sídlech zformovaly a jež společně vytvářejí jejich nenapodobitelnou atmosféru (genius loci). Jde tedy o autenticitu staveb samých i konkrétního místa, lokality. V intencích těchto principů vznikaly některé menší regionální expozice lidových staveb, dnes již zpravidla renomovaných muzejních zařízení, jejichž jádrem byly na počátku in situ zachráněné a poté expozičně využitě památky lidové architektury. V průběhu doby se zpravidla tento typ muzeí rozrůstal jak o další vykoupené nemovitosti na původním místě, tak o přemístěné nebo odborně rekonstruované objekty, doplňující expoziční areály o vesnické stavby v minulosti přestavěné nebo zaniklé, eventuálně ve výjimečných případech i hypoteticky existující. Vazba na prostředí a strukturu zástavby sídla i určitá míra autenticity je v tomto případě více méně zachována.

Za reprezentanty tohoto typu muzeí lze považovat například *Polabské národopisné muzeum v Přerově nad Labem* (okr. Nymburk) (1967), *Soubor lidových staveb východní Hané v Rymicích* (okr. Kroměříž) (80. léta), *Národopisné muzeum Slánska v Třebízi* (okr. Kladno) (1975 – v posledních letech bohužel ve značném útlumu), *Soubor lidových staveb Vysočina a Hlinsko-Betlém* (okr. Chrudim) (1972), *Soubor lidové architektury Zubrnice* (okr. Ústí nad Labem) (1988), *Hanácké skansen – Soubor staveb lidové architektury v Příkazích* (okr. Olomouc) (1990). Poslední tři z nich jsou navíc zařízeními územních odborných pracovišť Národního památkového ústavu.

Naproti tomu muzea v přírodě budovaná na *zelené louce* výhradně z objektů transferovaných nebo provedených jako vědecké kopie z nového materiálu dle podrobné etnografické a technické plánové dokumentace staveb v terénu většinou již

Přerov nad Labem – Polabské národopisné muzeum. 2008, P. Bureš.

Třebíz – Národopisné muzeum Slánska. 2008, P. Bureš.

zaniklých, postrádají kontext se svým novým prostředím úplně. Takto koncipovaná muzea v přírodě usilují o komplexní vědeckou názornou rekonstrukci života a hmotné i duchovní kultury lidových vrstev na vesnici. Jednotlivé expozice se programově liší svým pojetím z hlediska dokumentace zvolené kulturní oblasti či regionálního typu, historického období, sociální či profesní skupiny apod. Ve stručnosti lze tedy říci, že jde o vědecké zobrazení určitého prostředí se všemi jeho atributy, prostřednictvím přemístěných či rekonstruovaných vesnických staveb s kompletně vybavenými interiéry, které je živým a atraktivním, ale odborně fundovaným způsobem prezentováno návštěvníkům.

Významnými zástupci tohoto typu muzeí jsou zejména *Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm* (okr. Vsetín) (1925), *Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy ve Strážnici* (okr. Hodonín) (1981), *Muzeum lidových staveb v Kouřimi* (okr. Kolín) (1976), *Expozice lidové architektury v Chanovicích* (okr. Klatovy) (1994), *Muzeum vesnických staveb středního Povltaví ve Vysokém Chlumci u Sedlčan* (okr. Příbram) (1998) aj.

Kromě toho existuje a stále se rozšiřuje celá řada solitérních stavebně rehabilitovaných a k nejrůznějším účelům expozičně či jinak kulturně společensky využitých

Strážnice – Muzeum vesnice jihovýchodní Moravy. 2008, P. Bureš.

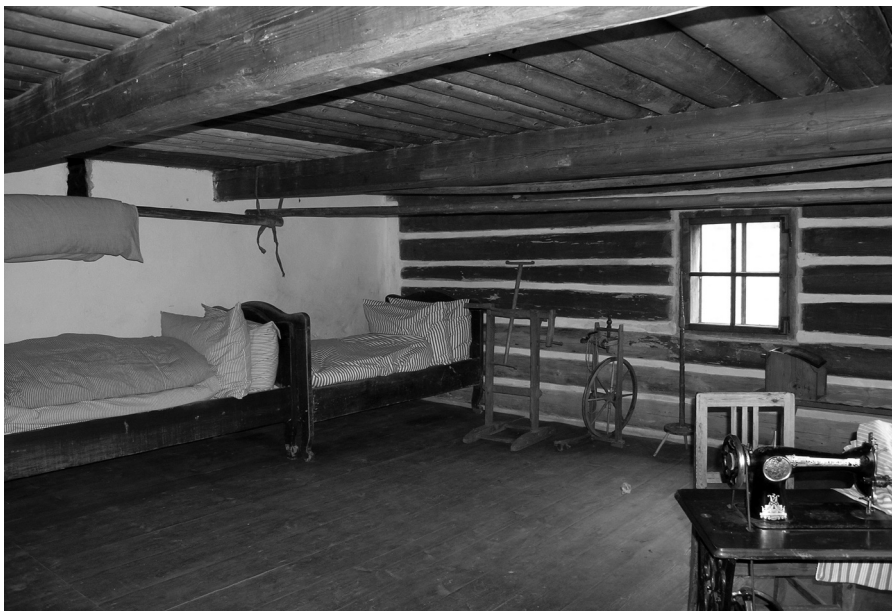
Kouřim – Muzeum lidových staveb. 2008, P. Bureš.

vesnických staveb, na jejichž vzniku, stavební obnově, vybavení i následné údržbě se v mnoha případech podíleli společně etnografové z řad muzejníků i památkářů. Jejich zřizovateli jsou muzea (detašované národopisné pobočky, památníky významných osobností), obce i jiné státní a soukromé organizace, spolky i jednotlivci (za všechny jmenujme například *Dolánky u Turnova* (okr. Semily), *Doubrava* (okr. Cheb), *Havířov* (okr. Ostrava), *Hodslavice* (okr. Nový Jičín), *Hoslovice* (okr. Strakonice), *Hronov* (okr. Náchod), *Jasenná* (okr. Vsetín), *Komňa* (okr. Uherské Hradiště), *Kravaře* (okr. Česká Lípa), *Lhotka* (okr. Mělník), *Malá Skála* (okr. Semily), *Piletice* (okr. Hradec Králové), *Senetářov* (okr. Blansko), *Topolná* (okr. Hodonín), *Tupesy* (okr. Uherské Hradiště), *Velké Karlovice* (okr. Vsetín), *Velké Těšany* (okr. Brno-venkov), *Vlčnov* (okr. Uherské Hradiště), *Záluží u Vlastiboře* (okr. Tábor), *Zbečno* (okr. Rakovník) a mnohé další).

Rád bych se v této souvislosti zmínil také o úloze muzeí v přírodě v ovlivňování stavební obnovy a údržby původní zástavby i nové výstavby na venkově. Domnívám se, že tato funkce muzeí v přírodě není dosud dostatečně doceněna. Ze zkušenosti vím o mnoha případech, kdy se vlastníci a stavebníci odvolávají na inspirace z muzeí lidové architektury. Sleduji při tom stavební materiály, konstrukce, barevnost, tradiční techniky a způsob výstavby, konkrétní přístup k historickým stavbám a jejich údržbě i transferům. Každé zaváhání a nedostatek je pak potenciálním zárodkem problematické předlohy k následování v reálném vesnickém prostředí. Tento aspekt je dobré mít stále na paměti a nepodceňovat ho.

Vzhledem ke značnému odbornému lidskému potenciálu, nashromážděným praktickým zkušenostem a jedinečným výchozím předpokladům daným specifickým charakterem prostředí muzeí v přírodě by podle mého názoru bylo rovněž potřebné věnovat větší prostor popularizačním projektům a osvětovému působení, jež by přístupnou, ale odborně fundovanou formou poskytly zájemcům základní informace o lidovém stavitelství a způsobech jeho údržby a opravy. Například vydáváním prakticky zaměřených publikací-příruček nebo alespoň doplněním obecněji orientovaných tištěných materiálů pro návštěvníky o návody a rady na toto téma. (Podobný program realizuje *Národní ústav lidové kultury ve Strážnici* v úzké spolupráci s Věrou Kovářů – v řadě *Technologie lidového stavitelství* byly dosud publikovány v audiovizuální podobě včetně výkladového textu díly věnované roubenému, hliněnému a kamennému stavitelství.) Jako další možnost v tomto směru lze doporučit rozšíření nabídky doplňkových programů muzeí v přírodě s ukázkami tradičních řemesel a stavebních technik, jejichž mimořádná popularita a stoupající návštěvnost dokládá zájem veřejnosti o tento druh atraktivního a názorného způsobu zprostředkování znalostí, schopností a řemeslné i technické dovednosti našich předků, z nichž můžeme těžit i v současnosti.

Ke zkvalitnění práce muzeí v přírodě by měly také přispívat při nich zřizované poradní sbory, pracovní skupiny, vědecké rady apod., které napomáhají jak k vzájemnému střetávání různých názorů, tak k integraci zástupců zúčastněných odbor-

Hoslovice – vodní mlýn. 2008, P. Bureš.

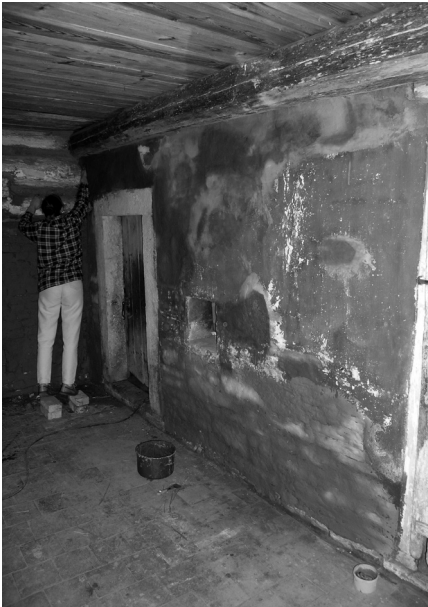
Kravaře – Visecká rychta. 2008, P. Bureš.

ných institucí, umožňují lépe předcházet problémům a řešit odborné i praktické otázky atd. V nich hrají nezastupitelnou roli opět etnografové-muzejníci i památkáři.

Již zde byla připomenuta úloha experimentu, která by se měla uplatnit především v praktické činnosti muzeí v přírodě při ověřování tradičních technologií, stavebních postupů, řemeslnických fines apod., dnes často již nepoužívaných či zapomenutých, jejichž znalost a aplikování je však pro další působení a rozvoj obou oborů velmi přínosné. Tady se rovněž otevírá prostor pro spolupráci etnografů-památkářů a muzejníků, pohřbichu nedostatečně využívaný. Získané zkušenosti lze následně efektivně využít v muzejnické i památkářské praxi při rekonstrukcích, opravách i běžné údržbě. Z vlastní zkušenosti mohu potvrdit značné problémy s firmami zajišťujícími specializované stavební činnosti a řemeslné práce na památkově chráněných lidových stavbách. Výsledky jejich působení bývají často velmi problematické, a pokud není zajištěn pravidelný a důsledný památkový dozor, může dojít i k poškození předmětu jejich pracovního zájmu. Pokud vím, neexistuje pro tyto účely specializovaný učební obor či školské zařízení, které by toto vakuum umožnilo vyplnit. Snad by v tomto směru mohlo spojené úsilí etnografů z řad muzejníků a památkářů napomoci k iniciování určitých konkrétních kroků.

Jako příklad bych na závěr uvedl osobní zkušenost s inspirativní myšlenkou, která se zrodila právě vinou neznalosti zaměstnanců stavební firmy techniky práce

s hlinou při obnově unikátního roubeného vesnického domu ve Rtyni v Podkrkonoší. Pracovníci památkové péče provádějící dohled se vzápětí rozhodli, že se sami pokusí ověřit a realizovat tradiční řemeslné pracovní postupy a dokončit to, co profesionální firma nezvládla. Vznikly tak tzv. *Hliněné dny*, organizované NPÚ a odborem kultury a památkové péče MěÚ v Trutnově, otevřené všem zájemcům o tradiční vesnické stavební techniky. V roce 2008 se uskutečnil s příznivými ohlasy již třetí ročník a k práci s hlinou přibýlo i vápno. Nejde samozřejmě o jedinou aktivitu tohoto typu, obdobné pracovní dílny, workshopy, instruktáže apod. se ku prospěchu věci konají stále častěji a svým dílem se podílejí na prohloubení teoretických znalostí i praktických vědomostí v našich oborech.

Rtyně v Podkrkonoší – Hliněné dny 2005. 2005, P. Bureš.

Rtyně v Podkrkonoší – Hliněné dny 2008. 2008, P. Bureš.

Památky lidového stavitelství patří nepochybně k nejhroženější skupině našeho hmotného kulturního dědictví. Rovněž tak veškerá starší vesnická zástavba vzniklá před polovinou minulého století, kterou sice nelze označit pojmem lidová architektura, jež však spoluvytváří charakteristický obraz našich vesnických sídel, stále více podléhá zpravidla krátkozrakým představám o moderním bydlení na venkově a je vystavena silicímu tlaku na novou, ve své naprosté většině sterilní, neinvenční a podobu krajiny devastující výstavbu. Rozbor příčin tohoto stavu by vystačil na samostatnou studii a není ani předmětem tohoto příspěvku. Dovolil bych si proto tedy na tomto místě pouze vznést apel na nás všechny spřízněné snahou o zachování původní vesnické stavební kultury a harmonické podoby naší krajiny, aby ve svém úsilí nepolevovali, nenechali se odradit nezdary a hledali veškeré cesty k alespoň částečnému naplnění této myšlenky. Možná za pár let pochopí i někteří další její smysluplnost a perspektivnost pro náš komerční a technickou přeplněný svět.

Abstract

Ethnography and the Care of Monuments

With respect to the monument care object of interest, it is possible to narrow down the relationship of ethnography and the care of monuments to the field of vernacular architecture in the wider context (both exterior and interior of dwellings including the farming rooms, village as a resident unit with all functions, cultural landscape affected by a longstanding human presence and activities, etc.) as well as marginally to the sphere of folk visual arts (namely plastics and paintings). When ethnography was being formed as a scientific discipline, this interest in vernacular architecture developed also an effort to conserve the artifacts of vernacular architecture. The ethnographers – workers in the field of the monument care or museums – studied vernacular architecture and simultaneously became aware of the necessity of preservation of its artifacts, both in the open-air museums and directly in situ. The ethnographers, museologists and preservationists apply postulates as well as practical experience from their specializations, among others in the field of the specialized open-air expositions of vernacular architecture. Construction of those expositions may be based on preservation of the object in situ (Rymice, Třebíz), but also transfers may be applied and the open-air museums on the so-called “green field” can be constructed (Rožnov pod Radhoštěm, Strážnice). There are some institutions, where we can find the combination of both (*Veselý Kopec*). In addition to that, a whole range of solitary rural buildings, which were redeveloped and utilized for all sorts of exposition purposes or for some other social and cultural objectives, exist. Ethnographers working as museologists and preservationists participated in establishment, redevelopment, furnishing, as well as in the follow-up maintenance of those rural buildings. Those buildings are established by the museums (detached branches of ethnographical institutes, monuments of some local celebrities), by municipalities as well as by other governmental and private organizations.

Keywords: Ethnography – Care of Monuments – Vernacular Architecture – Open-Air Museums – Vernacular Architecture Exposition

Vesnické sídlo a dům očima památkáře, etnologa a muzejníka

Vanda Jiřikovská

Vesnické sídlo a dům je předmětem zájmu řady oborů, je to téma sledované na různých vědeckých a odborných pracovištích: v akademii věd, na univerzitách, v muzeích, v ústavech památkové péče. Cíle a metody práce se v mnohém liší, vzájemná spolupráce však znamená pro všechny strany přínos a obohacení – dokazují to zkušenosti získané při mnoha společných akcích. K diskuzi o činnosti institucí památkové péče se pokusím připojit několik poznámek. Nejedná se zde vlastně o spolupráci mezioborovou, ale spíše o spolupráci etnologů z různých pracovišť.

Řada etnologů pracujících v muzeích se podílela na řešení úkolu *Dokumentace vesnických sídel* organizovaném Národním památkovým ústavem v Praze. Vesnická sídla byla sledována a dokumentována vždy na území původního okresu podle stručné, ale systematicky připravené osnovy. V rámci časově omezené akce nebylo sice možné provádět detailní dokumentaci, ale i základní získané informace přinesly mnoho, upozornily na měnící se tvář vesnic, na pozitivní i negativní stránky současného vývoje. Každé sídlo bylo třeba důkladně prochodit a prohlédnout, aby bylo možno zodpovědět otázky týkající se přírodního prostředí, základního typu celého sídla a jeho částí, všimnout si orientace usedlostí, forem dvora, materiálu, dekoru, významných objektů, zachovalosti sídla i jednotlivých staveb aj. Fotodokumentace neměla být rozsáhlá, ale pokud možno výstižně zachycující charakteristické objekty a motivy. I když většina muzejníků zná sídla v oblasti svého působení, spolupráce na této dokumentaci v mnohém dosavadní znalosti obohatila a prohloubila, přesvědčily mne o tom vlastní zkušenosti z dokumentace na území bývalého okresu Kladno. Nejen osobní pozorování, ale také rozhovory s obyvateli sledovaných vesnic, s majiteli domů, usedlostí, s řemeslníky přinesly nové poznatky, otevřely otázky, kterým by bylo prospěšné věnovat pozornost, inspirovaly.

Někdy se při výjezdu do terénu podařilo získat nové předměty do muzejních sbírek (např. ozdobný hřebenáč, jaké se v některých vesnicích vyskytují, značenou cihlu aj.). Jedním ze základních úkolů muzeí je rozšiřování a doplňování sbírek novými předměty, tedy také doklady týkajícími se sídel, domu a bydlení. Ve sbírkách mnoha muzeí jsou sice uloženy kresebné doklady a fotodokumentace, případně modely, ale hmotné doklady bývají zastoupeny jen zlomkovitě nebo dokonce chybí. Příležitosti k jejich získávání se přitom zvláště v době mnoha přestaveb a úprav vesnických domů přímo nabízejí. Je možné získávat tradiční stavební prvky: materiál (kámen, cihly, ukázky střešní krytiny, dlažby), fragmenty a detaily (okna, dveře, dekorativní prvky) aj. Shromažďovat právě hmotné doklady by mělo být snahou a zájmem všech etnologů působících v muzeích.

Práce v terénu někdy upozorní na ojediněle hodnotné objekty, k jakým patří např. zájezdní hospoda čp. 4. v Lukově na Slánsku. Dodnes v téměř nenarušené podobě je zachován dvůr se dvěma protilehlými vjezdy, taneční sál, chodba a vchody s profilovanými dřevěnými zárubněmi do komor pro ubytování hostů, klenutý sklep, stará kuchyně, přízemní místnost s dřevěným obložení kamenných stěn, patrové obytné stavení s trémovými stropy a bohužel rozpadající se hospodářská stavení. Stavebně-historickému průzkumu se před lety věnoval Jiří Škabrada, etnologický výzkum, který by shromáždil doklady o fungování objektu v rámci sídla a o životě jeho obyvatel, dosud chybí. Náhodnou příležitostí k fotodokumentaci interiérů a dvora bylo setkání zajímavých hudebních skupin *Lukovfest* v inspirativním prostředí. Nabízí se úvaha o možnosti sledovat využití hodnotných staveb vesnických sídel k různým, především kulturním účelům.

Výsledky památkářské dokumentace se staly podnětem k jejich výstavnímu využití. Etnologové pracující ve středočeských muzeích se dohodli na postupné prezentaci výsledků dokumentace formou cyklu výstav: *Vesnická sídla středních Čech* (koordinátorem akce je Regionální muzeum Kolín – Odborné pracoviště pro lidovou kulturu Středočeského kraje). Cyklus zahájila v roce 2007 výstava *Kladensko a Slánsko* instalovaná v Muzeu lidových staveb v Kouřimi, v rozšířené podobě přenesená v roce 2008 do Národopisného muzea Slánska ve Třebízi. V roce 2009 byla opět v Kouřimi otevřena výstava věnovaná *Kokořínsku*, následovat by měly postupně další regiony středních Čech.

V roce 2007 zajišťovali muzejníci s pomocí dalších spolupracovníků v rámci projektu *Identifikace a dokumentace lidové kultury* dotazníkovou akci připravenou Národním ústavem lidové kultury ve Strážnici, probíhající po několik let. V tomto roce sledoval dotazník otázky týkající se sídel a bydlení. Srovnání osnovy památkářské dokumentace s tímto dotazníkem svědčí o některých bodech shodného zájmu, ale také o mnoha výrazných odlišnostech.

Osnova památkářské dokumentace směřuje ke stručné charakteristice a zhodnocení sídla, je věcná, jednoduchá, systematická. Dotazník v rámci *Identifikace lidové kultury* je rozsáhlejší, v mnoha bodech dosti obtížně od laických respondentů zodpověditelný, dosti často kritizovaný. Bohužel nebylo jeho znění předběžně se zkušenými památkáři konzultováno, zabránilo by se jistě řadě nejasností – ale kritika dotazníku nemá být předmětem tohoto příspěvku. Přes všechny nedostatky přinesl mnoho informací, zvláště v bodech odlišných od památkářské dokumentace. Např.: památkáři hovoří o „významných prvcích sídelní struktury“, dotazník o lidové kultuře se táže na „místa, kde se lidé setkávají a kde se odehrávají různé společenské akce“. Je to důležitá otázka – vesnické sídlo a jeho části sehrávají v životě obyvatel určitou ustálenou roli, ať už v každodenním životě (právě setkávání na návsi, rozhovory na lavičce před domem, u vrat, před obchodem, na autobusové zastávce, hry dětí na návsi, na ulici, na hřišti, na dvorku), nebo při svátečních příležitostech,

obyčejových událostech. Chlapci při velikonočním řehtání mají vždy určena místa, kde se setkávají, kde začíná a kudy je vedena obchůzka po vsi, kde se děti zastavují (obvykle u křížku) a kde končí. Všechny tradiční obchůzky mívají daný ustálený směr, místo začátku a ukončení. Na ustáleném místě se staví máj, pálí čarodějnice (na návsi, na hřišti, na místě s dalekým výhledem).

Podobně odlišné jsou další otázky: památkáři sledují převažující formy dvora, otázky dotazníku o lidové kultuře zjišťují, jak je dvůr užíván, jestli se zde chová drůbež, jestli je dvůr upraven většinou k rekreaci a posezení apod. Podobně jako sídelní celek, také usedlost a dům lze sledovat z různého úhlu pohledu. Cílem památkové péče je jistě především vyhodnocení cenných památek vesnického stavitelství. Zároveň je však důležité sledovat „život v domě“, funkce jednotlivých prostor – středem zájmu je místo, kde se spí, kde se připravují pokrmy, stolování, všední a sváteční dny v souvislosti s domem. Zajímavé téma v rámci studia lidových obyčejů představují obyčeje při stavbě domu (májky či kytka na dokončeném krovu aj.), zdobení domu při určitých příležitostech (např. velikonoční a vánoční výzdoba oken, dveří, prostoru před domem), při rodinných obřadech (svatební brány, kytky k narozeninám vystavené za oknem apod.). Obyčejům při stavbě domu je věnována studie Josefa Vařeky a Aleny Plessingerové *Obyčeje a obřady spojené se stavbou domu v českých zemích*.¹ Symboly spjaté s obyčejí či svátky, ale také trvalé symboly viditelné na domě (nápis, letopočty, jména či jen monogramy, emblémy, reliéfy) vyjadřují vztah k domu, ať již děděnému z generace na generaci, nebo vlastním úsilím zbudovanému. Vyskytují se též nové momenty, např. v předvečer obyčeje pálení čarodějnic se v několika vesnicích v okolí Slaného na domech nebo u domů objevují roztodivné figuríny čarodějnic – visí na průčelí domu, na stromě před domem, sedí na zdi, na lavičce u vrat. Zdá se, že čarodějnic přibývá, individuální nápad se v určitém okruhu šíří a postupně se stává tradicí hodnou pozornosti. Studium domu a obyčejů nepochybně úzce souvisí.

Rozdílné pojetí studia sídel, které je zřetelné při srovnání památkářské dokumentace a formulace otázek dotazníku o lidové kultuře, jistě nemusí znamenat rozpor, naopak. Výsledky se mohou velmi dobře doplňovat, věcná a precizní památkářská dokumentace a výstižná charakteristika funkcí vesnického sídla a domu mohou vytvořit zajímavý a všestranný obraz.

1 Národopisná revue 1, 1991, s.15–20.

Abstract**Rural Settlement and House Seen with the Eyes of a Preservationist, Ethnologist and Museum Worker**

Many fields of study whose goals and methods differ in many ways have been engaged in researching rural settlements and dwellings. Different approaches to research and documentation can be traced even at different workplaces within one field. Comparison between the conception of *Documentation of Rural Settlements* prepared and coordinated by the National Heritage Institute in Prague and the questionnaire focused on settlements, houses and living prepared by the National Institute of Folk Culture in Strážnice as a part of the project *Identification and Documentation of Traditional Culture* can serve as an example. While the preservationists' documentation observed primarily concrete material forms of settlements and buildings, the questionnaire focused on identification of folk culture and paid more attention to the relation of social and family life and customs. Many ethnologists and museum workers participated in both research projects. The results show that different concepts allow creation of many interesting points of view, inspire further research and offer many impulses to museums. Sometimes they contribute to the enrichment of museum collections and to the utilization of acquired documentation for the purpose of presentation through thematic exhibitions.

Keywords: Settlement – House – Documentation – Heritage Buildings – Museums

Výzkum mezi krajaný

Pavel Havránek

Češi na území Chorvatska jsou soustředěni převážně v prostoru severozápadní Slavonie. Střediskem tohoto regionu s poměrně kompaktním českým osídlením je lázeňské město Daruvar, jakožto administrativní, společenské a kulturní centrum menšiny. Většina obcí patří do Bělovarsko-Bilogorského a Požeško-Slavonského županství. Dle posledního sčítání lidu z roku 2001 žije v Chorvatsku 10 510 Čechů, kteří tvoří 0,24% obyvatel státu. Žádná z osad na Daruvarsku není svým etnickým složením výhradně česká. Počet příslušníků české národnosti v jednotlivých vesnicích je odlišný. Toto území v minulosti dlouhou dobu okupovala Osmanská říše, která jej ztratila roku 1691. Oblast byla připojena k Vojenské hranici, regionu, který podléhal přímo vídeňské administrativě. První kolonisté sem přicházeli za vlády Marie Terezie po vydání kolonizačního patentu. Jednalo se o řemeslníky, živnostníky a vojáky pohraničních posádek. Početnější skupiny z českých zemí začaly přicházet teprve od 20. let 19. století lákány nabídkami správy Vojenské hranice. Přistěhovalcům byly poskytovány různé úlevy a výhody. Rovněž jednotliví majitelé panství přiváděli prostřednictvím svých agentů a úředníků na své pozemky osadníky z Čech a Moravy. Většina z nich pocházela z chudých oblastí severních a východních Čech. Za nejstarší českou osadu na Daruvarsku je považováno Ivanovo Selo, založené roku 1826. V pozdějších letech sem směřovalo ještě několik dalších kolonizačních vln. Po zrušení Vojenské hranice v letech 1871–1873 a následném připojení ke Království Chorvatska a Slavonie nastala další velká přistěhovalecká migrace v 70. a především v 80. letech 19. století. Počet obyvatel vzrůstal až do počátku II. světové války. Od této doby dochází k neustálému poklesu. Ke značnému úbytku došlo po reemigraci chorvatských Čechů do Československa v letech 1947–1948.

Větší zájem o českou enklávu na území dnešního samostatného chorvatského státu se začal projevovat před a po I. světové válce, kdy v Praze vznikl Československý ústav zahraniční a Národní rada československá. Z iniciativy Československého ústavu zahraničního byl ve 30. letech 20. století zahájen mapující výzkum této oblasti. K jeho dokončení nakonec nedošlo. Další iniciativa v tomto směru byla podniknuta až o několik desetiletí později. Za spolupráce ČSAV Ústavu pro etnografii a folkloristiku v Praze a Ústavu pro lidové umění v Záhřebu byl v letech 1965–1970 proveden výzkum, během něhož byla zachycena kultura české kolonie na Daruvarsku. Sebraný materiál zahrnoval přibližně období za posledních 50 let. Obsahoval především poznatky z výročních a rodinných obyčejů. Bylo zjištěno, že k nejcharakterističtějším projevům tradiční kultury této komunity patří kalendářní zvykosloví. U materiální kultury a rodinných obyčejů nebyl zjištěn větší rozdíl oproti domácímu

Český dům v Daruvaru. 2008, P. Havránek.

chorvatskému a srbskému prostředí. Z tohoto výzkumu vzniklo několik prací, především z pera etnoložky Ivy Heroldové. Novější práce věnující se Čechům v Chorvatsku vznikají zejména v samotném krajanském prostředí. Bylo napsáno několik diplomových prací a vydáno několik knih věnujících se například historii osídlení Daruvarska českými kolonisty či aktivitám krajanského spolkového života, jako je pořádání dožínkových slavností.

Oblast jsem navštívil v létě 2008, kdy jsem na Daruvarsku strávil deset dnů. Při svém pobytu jsem navštívil většinu českých vesnic, kde jsem přišel do kontaktu s mnohými informátory. Výzkum probíhal především formou řízeného rozhovoru. Pokud to bylo možné, byl prováděn za mé osobní účasti na některých krajanských aktivitách. Rovněž jsem získal mnohé potřebné informace z archivu Svazu a z místní odborné literatury. V porovnání s minulými výzkumy a vzhledem k odstupu několika desetiletí bylo možné zjistit postup akulturačního a asimilačního procesu a předpokládat jeho možný vývoj. Zaměřím se na materiály historického původu, bez jejichž znalosti nelze sledovanou problematiku pochopit. V tomto ohledu je pro práci etnologa potřeba ovládat a umět využívat historických metod práce.

Dostupné tištěné prameny a literatura k uchopení tohoto tématu jsou různého původu. Jednak pocházejí z pera zaměstnanců ČÚZ – Antonína Šembery, Rudolfa Turčina a především Jana Auerhana. Mnohé cenné doklady obsahuje SÚA v Praze, Archiv MZV a také archiv Náprstkova muzea. Dalším zdrojem jsou práce místních

Hřbitov daruvarských Čechů. 2008, P. Havránek.

autorů. K orientaci ve společenském a kulturním životě české menšiny jsem vycházel zejména z české literatury místní proveniencí a z přímého kontaktu s informátory. Využíval jsem také periodika *Jugoslávští Čechoslováci*, doposud vycházející týdeník *Jednota*, *Český lidový kalendář*, nebo sborníky, brožury a bulletiny s výročními zprávami o osvětové, kulturní a hospodářské činnosti v českých osadách. Torzovitě lze najít příspěvky i v československých odborných časopisech, jako je *Český lid*, *Národopisný věstník československý*, *Národopisné aktuality* či *Národopisná revue*.

V sídle Svazu Čechů v Chorvatsku, v budově Českého domu v Daruvaru se nachází bohatý krajský archiv obsahující mnoho dokumentů ze života české menšiny. Je rozdělen do několika oddělení. Jedno z hlavních tvoří Fond Svazu Čechů a spisy vztahující se k činnosti jednotlivých Besed. Svaz ve svém archivu uchovává rovněž i několik osobních fondů významných menšinových představitelů, sbírky dokumentů a fotografií. Kromě toho zde můžeme najít také výtisky krajských časopisů vydávaných Svazem. I když je tento archivní fond značně obsáhlý, činnost českých spolků v jednotlivých osadách je doložena torzovitě a některá období nejsou postihnuta vůbec. Fond Svazu Čechů je rozdělen do několika sekcí, jako je školní, kulturní, historická, divadelní, informační a vydavatelská. Jedním z nejobsáhlejších dochovaných fondů jsou historické dokumenty z činnosti Československé (České) Besedy v Daruvaru. Obsahuje zápisy ze zasedání, valných hromad a schůzí od roku 1907 do současnosti, dále např. dokumenty vztahující se ke stavbě české školy

Usedlost daruvarských Čechů. 2008, P. Havránek.

J. A. Komenského a Národního domu. Zůstaly zachovány i doklady o akcích pořádaných Besedou, jako byly přednášky, vystoupení tanečního, pěveckého a divadelního kroužku, oslavy obžinek a jiných krajanských slavností. Jsou zde uloženy i menší fondy mapující činnost českých Besed v Srbsku, v Bosně a Hercegovině. Z etnografického výzkumu jsou uchovány separáty článků od Ivy Heroldové. Samostatné fondy zde má i většina českých obcí. Velký celek, jak bylo řečeno, tvoří Fond Svazu Čechů a Slováků obsahující jednací protokoly, stanovy, dohody a smlouvy, soupisy spolků a řadu zachovaných zápisů ze slavnostních zasedání a valných hromad Svazu. Bohatý krajanský život dokumentují i písemnosti vztahující se k organizaci obžinkových slavností, konaných od roku 1925 (dnes jednou za dva roky střídavě v různých českých obcích). Jsou zde i fondy představující vydavatelské aktivity nakladatelství Jednota, či dokumenty vztahující se k problematice českého krajanského školství. Samostatný soubor tvoří sbírka fotografií. Ve fondu s názvem Dokumentace jsou uchovány výstřižky, noviny, časopisy, plakáty či trojrozměrné předměty jako vlajky, prapory a odznaky. Tematicky samostatný fond tvoří soubor archiválií vztahující se k partyzánské činnosti Československé brigády Jana Žižky z Trocnova, působící na území bývalé Jugoslávie v průběhu II. světové války. Jak již bylo zmíněno, archiv obsahuje rovněž osobní pozůstalosti významných menšinových představitelů. Mezi nejrozsáhlejší a nejhodnotnější patří osobní fond profesora Josefa Matušky. Můžeme zde nalézt rukopisy a separáty jeho vlastních historických prací spolu s korespon-

dencí, kterou vedl s vědci a pedagogy z Československa, s krajany, reemigranty a přáteli. Nacházejí se zde i staré písemné archiválie, které osvětlují místa původu dnešních Chorvatských Čechů. Například Češi, kteří osídlili počátkem 20. let 19. století vesnice Končenice, Brestov a Dežanovec, pocházeli z východočeského kraje, což dokládá jejich žádost, kterou podali chorvatskému bánovi roku 1848, ve které žádali o vystavení propouštěcí listiny. Sbírký daruvarského krajanského archivu byly utříděny za pomoci České republiky, kdy zde od roku 2001 po několik let působili archiváři ze SÚA v Praze.

Abstract

Research Among Our Countrymen

In the Croatia territory, the Czechs are concentrated predominantly in the area of the northwestern Slavonia. Center of this region with relatively compact Czech settlement is the town of Daruvar. Before and after the World War I, when the Czechoslovak Foreign Institute and the National Czechoslovak Council were established, the interest in this region increased. In 1930's the Czechoslovak Foreign Institute initiated a mapping survey of this region, which was, however, not completed. The further initiative was launched several decades later. A research of culture of the Czech colony in the Daruvar region was carried out in 1965–70 by the Ethnography and Folklore Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences (ČSAV) and the Folk Art Institute in Zagreb. More recent works devoted to the Czechs living in Croatia originate primarily in the country itself. My research in the region was realized above all in the form of interviews. I received a lot of necessary information from the Czech Union archives and from the local professional literature. In comparison with the previous research and with respect to the several-decade distance, it was possible to trace the process of acculturation and assimilation and to estimate its possible development. The accessible printed materials and literature are of miscellaneous origin. They partly come from the Czechoslovak Foreign Institute employees – Antonín Šembera, Rudolf Turčín and Jan Auerhan. Many valuable documents are deposited in the Central State Archive in Prague, in the Ministry of Foreign Affairs archive as well as in the Náprstek Museum's archive. A rich archive is situated in the seat of the Czech Union in Croatia – in the Czech House in Daruvar. It contains many documents from the life of the Czech minority. The collections in this archive were assorted with the help of the Czech Republic, that is to say by archivists from the Central State Archive in Prague who had been working here for several years since 2001.

Keywords: Croatia – Countrymen – Czechs – Emigration

Přínos jednotlivých vědních oborů ke studiu slovanské mytologie

Jiří Mačuda

O mytologii Slovanů existuje jen několik autentických historických svědectví, ale i přes tento podstatný nedostatek je jí věnováno až překvapivě velké množství literatury. Je tomu tak snad proto, že vše tajemné a neprobádané láká lidstvo od počátku věků.

Bádání o slovanské mytologii však v žádném případě nemůže spoléhat pouze na výsledky jednoho nebo dvou vědních oborů. Jen syntéza znalostí všech příbuzných společenskovědních disciplin může přinést konečné uspokojivé výsledky. Proto je nutné pracovat s historickými prameny, brát v potaz přínos archeologie, lingvistiky i religionistiky a samozřejmě nezapomínat ani na materiály etnografické povahy získané v lidovém prostředí, kde se reliktů dávných náboženských představ uchovaly nejdéle.

Historické prameny

Víra starých Slovanů je většinou odborníků považovaná za tzv. přírodní náboženství,¹ jelikož předpokládáme, že předci historických Slovanů žili ve své pravlasti podobným způsobem jako okolní národy. Zdá se, že Slované zpočátku neznali ani písmo, a proto se nám o jejich nejstarší historii nedochovaly téměř žádné informace. Podle Hérodota sídlili v 6. století př.n.l. mezi horním Bugem a středním Dněprem tzv. Skytové-oráči, možní předkové Slovanů.² Jednou z prvních historických zpráv jsou záhadní Veneti zmiňováni v 1. století Pliniem starším a Tacitem. Venety zaznamenal ve 2. století i Ptolemaios.³ Byzantský historik Jordanes sice v 6. století tyto Venety se Slovany mířícími na západ a jihozápad evropského kontinentu ztotožňoval, ale přesto není prokázáno, že šlo doopravdy o naše předky.⁴

I proto musíme spoléhat až na pozdější písemné prameny, jakými jsou kroniky, listiny, dopisy, kázání či traktáty, které však vznikaly pod perem křesťanských kněží, mnichů a misionářů. Tyto informace tedy nemůžeme pokládat za zcela věrohodné. O něco přesnější jsou snad zprávy arabských cestovatelů a zeměpisců, ale i zde musíme brát v úvahu fakt, že pozdější autoři textů nedokázali pohanství zcela pochopit, nemohli vyložit funkce jednotlivých božstev podle svých vlastních věroučných

1 Základem přírodních náboženství je kontakt s přírodními božstvy a duchy, kteří určují koloběh přírody, chování veškerých zvířat a rostlin, ovládají lidský osud i počasí.

2 BÍLEK, J.: *Hádanky naší minulosti II. Praotec Čech přišel ve středu*. Praha 2002, s. 61–62.

3 BERANOVÁ, M.: *Slované*. Praha 2000, s. 9.

4 VÁŇA, Z.: *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha 1990, s. 10.

představ. Šlo o zaujaté představitele světového názoru, který se ke slovanským *pohanům* stavěl nepřátelsky a usiloval o naprosté vymýcení jejich víry. Docházelo také ke zkomoleninám jmen i pojmů, a tak vedle celkového nepochopení slovanského náboženství hrály podstatnou roli i jazykové bariéry.

Zcela určitě můžeme podotknout, že římská interpretace keltských a germánských bohů byla přesnější, jelikož šlo o výklad popisující neznámé *pohanské* náboženství jinými *pohany*. Slované pravděpodobně neměli vlastní písemnictví, a tedy ani *Eddu* severních Germánů nebo knihu *Mabinogi* jako ostrovní Keltové. Proto musíme spoléhat především na slovanskou ústní tradici. Ta byla ovšem zaznamenávána jen zlomkovitě a často i s větším časovým odstupem. V potaz musíme vzít i skutečnost, že se již mnohdy jednalo o pouhou křesťanskou transformaci lidové slovesnosti, zvyků, démonolatrie a magie, kterou ovlivnila zejména apokryfická literatura. Za první zmínku o slovanských náboženských představách je všeobecně pokládáno dílo byzantského historika Prokopie z Caesareie (asi 500–565), který ve své knize *O válkách Justiniánových – Válka s Góty; Válka s Peršany a Vandaly* zachytil obětování slovanských válečníků nejmenovanému vládci blesku a také uctívání řek a nymf, věštění a názory Slovanů na osud, který lze ovlivnit oběťmi.⁵

Další zprávy pocházejí většinou až z konce 9. a počátku 10. století a jsou navíc jen málo obsáhlé. Jmenujme si slovanskou verzi *Merseburského penitenciálu*, záznamy saského kronikáře Widukinda a zmínku byzantského císaře Konstantina Porfyrogennéta o Rusech. Oblast Balkánu je zachycena např. v *Životě sv. Démétria Soluňského* ze 7. století, v bulharském překladu *Alexandreidy*, v Kozmovi Presbyterovi, nebo v *Životě sv. Nauma* z 10. století. Ovšem balkánské prameny hovoří jen v náznacích a jsou věnovány spíše démonolatrii. Přesnější jsou zprávy některých arabských autorů, a to zejména popis pohřbu ruského velmože z pera Ibn Fadlána z roku 922, či díla Mas'údího nebo Ibn Rusta.

K nejobsáhlejším však patří písemné prameny o severozápadních Slovanech. Thietmar z Merseburgu ve své kronice z let 1012–1018 zaznamenal náboženské představy Luticů a také popsal Svazovicovu svatyni v Retře. Tomuto tématu se později věnoval i Adam Brémský ve svých *Dějínách hamburské církve* (1074–1076). Pozoruhodným písemným pramenem je kronika *Dějiny Dánů* od Saxo Grammatica vznikající někdy mezi léty 1185–1201. Tento kněz sice zastával nekompromisní církevní postoje vůči všemu *pohanskému*, nicméně jeho údaje o Svantovítově chrámu na Arkoně jsou jedinečné. Další údaje pocházejí z misie Otty Bamberského k Pomořanům, která je zachycena ve třech životopisech napsaných po jeho smrti mnichem Ebbonem, Herbordem a anonymem z kláštera v Prieflingenu. Všechny životopisy obsahují cenné popisy slovanských svatyní ve Wolinu, Štětíně a Wolgastu. V neposlední řadě si uveďme také dvojdielnou *Slovanskou kroniku* (*Chronica Slavo-*

5 VÁŇA, Z.: c.d., s. 27.

rum) buzovského faráře Helmolda, ve které se můžeme dočíst o *pohanství* ve Vagrii i Meklenbursku. Helmold totiž čerpal kromě svých zážitků také z vyprávění očitých pamětníků i ze starších spisů, a tak se od něj dozvídáme nejen o Arkoně, ale i o bohyni Živě Luticů (Siva), o Provově posvátném háji, o Retře, Černobohovi, Podagovi i o úctě Slovanů k jedinému nejvyššímu bohu.

Nesrovnatelně chudší jsou písemné materiály z českého území. Základním pramenem pro nás tedy zůstává *Kosmova kronika* z počátku 12. stol., ve které jsou mimo jiné zaznamenány i zákazy panovníků Břetislava I. a II., nebo *Homiliář opatovický* z přelomu 11. a 12. století. Ještě hůře je na tom Polsko, kde se můžeme opřít pouze o Galla Anonyma z počátku 12. století, který ve své kronice zachytil mýtické počátky knížecí vlády v Polsku,⁶ nebo o katalog magie mnicha Rudolfa z cisterciáckého kláštera v Rudách Ratibořských (1235–1250) a o jemu podobná kázání. Kronika arcibiskupa Jana Długosze (1415–1480) z konce 15. století zachycuje spíše folklorní tradici a navíc se jedná s největší pravděpodobností o Długoszovu vlastní interpretaci na základě antické mytologie.

Pro výzkum slovanských náboženských představ jsou naopak velice cenné písemné prameny z východoslovanského prostředí. Zde se totiž *pohanství* udrželo poměrně dlouho a autoři textů byli navíc sami Slovanů a neexistoval zde tedy problém jazykových překážek. V letopise *Повесть временных лет*⁷ z přelomu 11. a 12. století se dovídáme o panteonu na knížecím dvoře Vladimírově. Informativně jsou pro nás důležité i četné traktáty – tzv. *слова, правила, поучения*; životy svatých (např. *Život sv. Vladimíra*), apokryfy i další spisy. Ze 12. století má jistý význam i dlouho diskutované a ne zcela spolehlivé *Slovo o pluku Igorově*, kde se můžeme dočíst o přesnější funkci bohů Striboga a Chorse, a také o naprosto záhadném Trojanovi.⁸

Řekli jsme si, že s historickými prameny je nutno pracovat obezřetně. Na jejich základě by se totiž mohlo zdát, že se u západní a jižní větve Slovanů představa o vyšších a antropomorfizovaných božstvech vůbec nevyvinula. S touto hypotézou autor nesouhlasí. Zprávy z oblasti severozápadních a východních Slovanů hovoří jasně o božstvech s vymezenými funkcemi. V tom sice někteří badatelé hledají cizí vlivy, jde však o chybnou domněnku. Pouze o byzantské či německé vlivy jistě nešlo, přestože je v menším měřítku nemůžeme zcela popřít. Zdejší prameny o existenci božstev jednoduše nemlčí, tak jak tomu bylo u většiny západních a prakticky všech jižních Slovanů. Umožnila to především celková proměna středověké společnosti ve 12. století. Zesvětštění tehdejší kultury přineslo změnu přístupu k tajemnému a mýtickému.⁹ Církev byla na vrcholu své moci, a proto neměla zapotřebí tajit ostatní náboženské ideologie, které mladou křesťanskou církev naopak ohrožovaly v dobách

6 PROFANTOVI, N. a M.: *Encyklopedie slovanských bohů a mýtů*. Praha 2004, s. 73.

7 Autorem tohoto letopisu je Nestor, mnich Pečerské lavry, kláštera nedaleko Kyjeva.

8 VÁŇA, Z.: c.d., s. 26–31.

9 PROFANTOVI, N. a M.: c.d., s. 15.

dřívějších. To je jeden z hlavních důvodů, proč se v pramenech z jihoslovanského, českého a polského prostředí o specifických funkcích božstev nedovídáme. Na tato území totiž křesťanství dorazilo mnohem dříve.¹⁰ Navíc je velice nepravděpodobné, aby se duchovní chápání mezi jednotlivými skupinami Slovanů, byť již rozčleněnými do několika kmenových oblastí, lišilo natolik, že by u jedněch existoval rozvinutý polyteismus a u druhých pouze představy na úrovni polydoxie.

Poznatky archeologie

Pro přesnější pochopení náboženských představ Slovanů jsou však důležité i archeologické nálezy. Archeologické průzkumy zaměřené na předpokládané území slovanské etnogeneze ukazují, že se zde jednotlivé kultury často střídaly od neolitu až do historického období. Proto se archeologové zaměřují především na jejich návaznost, pomocí níž se dokládají migrace různých populací, na přesuny i převrstvení daných kultur. Zde ovšem panuje nejednotnost názorů, avšak dosavadní průzkumy odkazují alespoň na tři záchytné body.

Prvním z těchto záchytných bodů je komplex tzv. kultur popelnicových polí z přelomu 2. a 1. tisíciletí př.n.l. v široké oblasti od Baltu ke Středozemnímu moři a od Rýna a Rhôny až k Visle, hornímu Dněstru a střednímu Dunaji. V této době se původní indoevropský lid pravděpodobně stále nerozlišoval na historické skupiny. Druhým z bodů jsou Przeworská, Zarubiněcká a Černjachovská kultura, které existovaly od 2. století př.n.l. až do století 4. a 5. v oblasti, kde se později objevují již historičtí Slované, a proto můžeme v těchto kulturách hledat jejich předchůdce. Třetí bod poukazuje na časně slovanské kultury typu Korčak, Peňkovka a tzv. kultura pražského typu v téže oblasti působící zde v 5. a 6. století. Právě tyto kultury byly typickým projevem v období slovanské expanze, kdy se od Slovanů oddělují Baltové. Historičtí Slované se dle archeologických nálezů vyznačovali v podstatě jednotnou kulturou, kterou spolu šířili při hledání nových sídel ve střední, jižní i východní Evropě.¹¹

Pro náš účel jsou ovšem nejdůležitější archeologické objevy kultovních figur a idolů, nálezy obětíšť a svatyní, kultovních a magických předmětů, doklady pohřebního ritu, objevy masek a také symbolů a ideogramů ve výzdobě keramiky, výzbroje či ozdob. Jsou to pro nás sice němí svědkové a jejich interpretace je nejednoznačná, ale mnohdy díky nim můžeme podpořit nebo vyvrátit poznatky jiných vědních oborů.¹² K nejvýznamnějším objevům svatyní a obětíšť patří naleziště Stará Kouřim

10 Do Karantánie křesťanství přichází v polovině 8. století, k Chorvatům, Srbům, Bulharům, Moravanům a Čechům v 9. století a k Polákům se křtem Měška roku 965. Opomenout nelze ani skutečnost, že křesťanské křížové výpravy proti severozápadním Slovanům a Baltům potřebovaly jistě ospravedlnění, k čemuž ve středověké Evropě zcela postačily zprávy o pohanských chrámech a tzv. modloslužbě.

11 BERANOVÁ, M.: c.d., s. 16–35.

12 VÁŇA, Z.: c.d., s. 33–35.

prozkoumaná Milošem Šollem, Pohansko u Břeclavi odkryté Bořivojem Dostálem, Gross Raden v Meklenbursku, kde podle dobře zachovaných základů mohl Ewald Schuldt rekonstruovat pohanský chrám polabských Slovanů, a v neposlední řadě také Peryň u Novgorodu prozkoumaná Vladimírem Sedovem.¹³ Na našem území působila kromě předního odborníka na slovanské starožitnosti Lubora Niederla (1865–1944) celá řada významných archeologů, jejichž výzkumy pomohly objasnit mnohé nesrovnalosti. Patří k nim zejména Magdalena Beranová, která své poznatky shrnula v díle *Slované* a pro příklad si můžeme uvést i autora *Encyklopedie slovanské archeologie* Michala Lutovského. Zajímavé poznatky přicházejí z různých regionů. Např. dle recentních výzkumů Bohuslava Klímy na Hradišti sv. Hypolita, ale také některých z prací Jaromíra Kovárníka zjišťujeme, že se tzv. dvojvěří na Znojensku udrželo mnohem déle, nežli bychom v jednom z center Velké Moravy vůbec předpokládali.

Poznatky lingvistiky

Svou důležitost má při výkladu jmen bohů či slavností také lingvistika, konkrétně srovnávací jazykověda. Pomocí ní je možné vystopovat kořeny jmen, která jsou navíc často zkomolená, daleko do minulosti. I zde se však setkáváme s názorovou nesrovnalostí mezi některými z badatelů. Různost názorů je patrná především při analýze záhadných jmen, jakými jsou např. Chors nebo Simargl. Jsou ovšem i výrazy, na jejichž významu se lingvisté v podstatě shodují (bůh aj.). Někdy dochází k objevům překvapujících paralel, jako je k Perunovi chetitská bohyně Perunaš, a za zmínku stojí i poznatek, že slovanské jazyky nemají společný výraz pro chrám a idol. Na základě toho bychom mohli usuzovat, že se tyto kultické objekty začaly mezi Slovany vyskytovat až poměrně pozdě, což ovšem vyvrací archeologické nálezy, např. idol z Altfriesacku.¹⁴ To jen potvrzuje, že etymologické závěry nelze přijímat nekriticky bez souvislosti s poznatky jiných vědních oborů. Mezi jmény, která se nesmazatelně vepsala do dějin bádání o slovanské mytologii na poli lingvistiky, by rozhodně neměl chybět Roman Jakobson (1896–1982), Václav Machek (1894–1965) či Maks Fasmer (1886–1962).

Poznatky religionistiky

Od první poloviny 20. století pokročila kupředu religionistika, když začala využívat komparativní metody, čímž částečně napravila nedostatky pozitivistického přístupu. S komparativní metodou nově formulující přístupy a cíle přišel významný francouzský badatel Georges Dumézil (1898–1986) a jeho následovníci. Srovnává-

13 Objev Peryně definitivně ukončil pochybnosti lingvistů o existenci svatyně v této poloze. Naopak archeologové neuspěli při výzkumu známé Arkony, jelikož místo chrámu Svantovíta již dávno pohltilo moře. Dopusud nebyla lokalizovaná ani Retra podrobně popsána ve středověkých kronikách.

14 VÁŇA, Z.: c. d., s. 31.

ní bylo oproti předchozím pokusům omezeno jen na jazykově spřízněné skupiny, a to zejména na skupinu indoevropskou. Pomocí této metody se dají vyabstrahovat určité normy a modely náboženské ideologie společné pro jednotlivé indoevropské skupiny. Jedná se o tzv. tripartitní strukturu indoevropského náboženství (trifunkcionální definice). Předpokládá se, že každá historická skupina národů měla ve svém panteonu bohy zaměřené na tři nejdůležitější funkce v sociální struktuře dávných Indoevropanů. Podle této struktury jeden z hlavních bohů zastával funkce náboženské a magické, druhý funkce vojenské a třetí hospodářské. Tato tripartita pravděpodobně prostupovala i celou mytologií. Někteří badatelé sice začali tento nový model na panteon slovanských božstev aplikovat, ovšem jejich výsledky jsou dle názoru autora nedostačující. Každá náboženská představa je totiž i sama o sobě určitou vnitřní realitou čili výrazem vnitřního světa jednotlivce i skupiny. Zde ovšem přecházíme již do sféry psychologie, což sice požadoval již velikán na poli etnografické slavistiky Kazimierz Moszyński (1887–1959), ale to již není předmětem této krátké studie.

Připomenout si rozhodně musíme také obsáhlou práci *Zlatá ratolest* skotského antropologa, etnografa a etnologa Jamese Frazera (1854–1941), jehož dílo se zabývá problematikou nejstarších náboženství, rituály, mýty a magií. Je sice ovlivněno pozitivismem, nicméně představuje poměrně cenný svod informací a analogií u indoevropských mytologických systému. Opomenout nelze ani religionistu rumunského původu Mirceu Eliadeho (1907–1986), který ve svých pracích *Posvátné a profánní* či *Mýtus o věčném návratu* poukázal na rozdíl mezi cyklickým a lineárním plynutím času, věnoval se chápání posvátna a každodennosti u archaických společností či solárnímu a lunárnímu cyklu. Zaobíral se však i dějinami náboženství či kosmogonickými mýty.¹⁵

Poznatky etnografické

Velmi důležitou roli hrají také poznatky etnografické povahy. Nesmírně bohatý materiál nashromážděný různými sběrateli a folkloristy zejména v 19. a na počátku 20. století má pro náš výzkum obrovský význam. Musíme ovšem poukázat i na skutečnost silného převrstvení původního náboženského chápání dogmaty křesťanské církve, ale i vlivy jiných kulturních oblastí. Navíc jsou nashromážděné materiály omezeny pouze na doklady nižší magie, tedy démonolatrie a lidové magie, která měla pro slovanského rolníka největší význam při zvládnutí přírodních a osudových sil. Svět bohů neboli vyšší magie se z lidové kultury téměř beze stopy vytratil, snad až na pozůstatky jmen dochovaných ve zvykosloví či písních, popř. v kultu některých svatých, kteří po christianizaci země přejímali atributy a funkce původních božstev.

V religiózních projevech je běžná kontinuita v uctívání od kultury ke kultuře, na což bychom neměli zapomínat také. Jako příklad si můžeme uvést tzv. камни

¹⁵ VÁŇA, Z.: c.d., s. 35–37.

следовики nacházející se v oblasti Pskova v severozápadním Rusku. Těmto kamenům bylo podle archeologických dokladů obětováno již v době bronzové a toto uctívání se dle etnografických záznamů dochovalo až do přelomu 19. a 20. stol.¹⁶ Kontinuitě v uctívání nasvědčují i četné historické zprávy o kultu kamenů. Podobně je tomu i s horou Sobótka (Ślęza) ve Slezsku, jejíž kultovní význam je doložen již z období Germánů i Keltů. Archeologické nálezy také potvrzují víru v upíry v lidovém prostředí a dokládají tzv. zástupné oběti v podobě zvířecích i lidských figurek. Figurky zvířat hrály důležitou úlohu i při kreativní magii vesničanů, kdy měly zajistit rozmnožení stád skutečného dobytka.

Etnografické záznamy dopomáhají i k verifikaci historických údajů. Zřetelným příkladem může být velký koláč, s jehož pomocí věštil arkonský Svantovítův velekněz. Věštění prostřednictvím koláče je totiž doloženo také v ukrajinském, běloruském i bulharském lidovém zvyku, který byl zaznamenán navíc slovenskými etnology při terénním výzkumu z roku 1974 v obcích Riečnica a Havelka na Kysuci.¹⁷ Podobně ověřují etnologické záznamy i věštění s koněm zaznamenané historickými prameny v Arkoně, Retře a Štětíně, které se jako jistý relikt dochovalo ve zvycích ruských dívek. Stejně tak noční jízda Svantovítova má svou paralelu v pozdním podání jízd domácích démonů na svém oblíbeném oři. I názor na vznik světa a člověka z dualistického spolupůsobení dobra a zla zachyceného v náznavu v *Повести временных лет* v sobě uchoval folklor po celé baltoslovanské oblasti. Dualismus tedy s největší pravděpodobností nepřišel až s bogomilským¹⁸ vlivem, jak předpokládali někteří badatelé, ale měl svůj původ již ve střední Asii, odkud se šířil od pravěku do Indie, Severní Ameriky a na západ.¹⁹

Řekli jsme si, že slovanská mytologie svou tajuplností přitahuje velké množství badatelů. Jenže ono tajemné umožnilo velkému množství autorů vytvářet spíše fikci než pracovat s věrohodnými daty, což je patrné hned v *Kronice Konráda Bothona* vydané v Mohuči roku 1492. Její autor zde totiž uvádí zcela smyšlená vyobrazení slovanských božstev. To, že si kronikář Długosz rád domýšlel polský panteon bohů dle folklorních obřadů, již víme. Neuvedli jsme si však ještě, že i na našem území existovala celá řada podobných autorů. Byl to v prvé řadě Václav Hájek z Libočan se svou kronikou z roku 1541. Následovali ho Pavel Stránský (1583–1657), Jan Středovský (1679–1713) a Juraj Papánek (1738–1802), kteří zaplnili český panteon množstvím zvučných jmen bohů, jako Chasoň, Ladoň, Zeloň, Živěna, Nočena, Krasopaní či Hladolet. Ovšem podobné práce existovaly i jinde. Uvedme si alespoň

16 Nedávné výzkumy autora zaznamenaly uctívání těchto kamenů i v současnosti.

17 I díky těmto záznamům považuje D. Třešník věštění s koláčem v období dožinek za čtyři tisíce let starý rituál.

18 Dualistické kacířské hnutí v 10. století pojmenované podle bulharského popa Bogomila.

19 VÁŇA, Z.: c.d., s. 32–33.

Gustinský letopis z Ruska 17. století a filologicko-historický komentář Abrahama Frenzela z lužickosrbské oblasti, který vyšel roku 1719.²⁰ Kromě těchto z velké části smyšlených děl byly běžné i padělky figurek a idolů bohů. Nejvíce se proslavily tzv. prillwitzské idoly z konce 17. století, které odborníky mátlý po téměř dvě stě let.

I s takovými prameny pracovalo velké množství národopisců a slavistů z 19. století. Tuto neblahou skutečnost si u nás jako první uvědomil významný filolog a historik národního obrození Josef Dobrovský (1753–1829), který vynesl požadavek kritického přístupu k tomuto tématu. Na něj navázal Pavel Josef Šafařík (1795–1829), autor obsáhlého díla *Slovanské starožitnosti* (1836), a také zastávce slovanské vzájemnosti Ján Kollár (1793–1852). Práce těchto obrozenců ovlivnily Ignáce Jana Hanuše (1812–1869), který však ve svých dílech *Bájeslovný kalendář* (1860) a *Die Wissenschaft des slavischen Mythos* (1842) nekriticky přejímá i starší fikce. Od zahraničních autorů je v tomto období velmi cenný třídílný svod pramenů od zastávce mytologické teorie Aleksandra Afanasjeva *Поэтические воззрения славян на природу* (1865–1869).

Skutečná kritická díla však začínají vznikat až v posledních desetiletích 19. století a počátkem století dvacátého. Jedná se o dílčí studie předních odborníků, jakými byli Vatroslav Jagić (1838–1923) a Čeněk Zíbrt (1864–1932), ale i přehledná díla, jako byl právě Zíbrtův *Seznam pověr* (1894), nebo studie o vzniku náboženských představ a kultů u pohanských Slovanů *Bájeslovi slovanské* (1907) od Jana Máchala (1855–1939). Nesmíme opomenout ani ve své době nejlepší dílo Francouze Louise Légera (1843–1923) z roku 1901 *La mythologie slave*, v němčině vydanou práci *Russische und ostslawische Volkskunde* (1927) od ruského etnologa Dmitrije Zelenina (1878–1954), či dvě knihy Poláka Alexandra Brücknera *Mitologija slowiańska* (1918) a *Mitologija polska* (1920), kde však příliš přísná kritika pramenů hraničí až se skepticismem.

Až do počátku 20. století badatelé psali svá díla z hlediska analýzy historických pramenů nebo z pohledu jazykovědného, literárně-historického nebo etnografického. Prvním, kdo se pokusil shrnout výsledky všech vědních disciplin, byl již zmíněný Lubor Niederle ve svém monumentálním díle *Slovanské starožitnosti*, konkrétně v jejich šestém svazku nazvaném *Víra a náboženství* (1916). *Slovanské starožitnosti* se okamžitě staly základním dílem, příkladem komplexního pojetí, a můžeme říci, že až dodnes nebyly v mnohém překonány. Dalším stěžejním dílem je *Kultura ludowa Slowian* od Kazimierza Moszyńskiego. Nás však zajímá především druhý díl této práce pojmenovaný *Kultura duchowa* o dvou svazcích (1934 a 1939). Polský etnolog zde v jádru sice zpracovává zejména polský a ruský etnografický materiál, ale i tak zůstává toto dílo pramenem, ze kterého lze stále čerpat.²¹

20 Toto obšírné a učené pojednání neslo název *Commentarius philologicohistoricus de diis Soraborum aliorumque Slavorum*.

21 Evolucionisticky zaměřená práce K. Moszyńskiego nevyužívá materiály z území Čech, Slovenska a Lužického Srbska. Podle autora zde byla lidová kultura silně převrstvena západními vlivy.

Přínos pro bádání o slovanském pohanství mělo také sympozium v polských Kielcích konané roku 1968, kde se setkali přední odborníci všech oborů, aby vyhodnotili dosavadní stav znalostí a určili také společné postupy v příštím bádání. Konečně z ruských etnografů svými pracemi obohatil danou tematiku především S. A. Tokarev ve svých dílech *Религия в истории народов мира* (1965) a *История русской этнографии* (1967) a Vladimír J. Propp zajímaví se především o zvyky ruských zemědělců ve své knize *Русские аграрные праздники* (1963). Zapomenout nesmíme ani na Borise Aleksandroviče Rybakova a jeho *Язычество древних славян* (1981). Za zmínku stojí také encyklopedická publikace *Мифы народов мира* (1982), kde jsou autory celku nazvaného *Славянская мифология* V. N. Toporov a V. V. Ivanov. Z děl současných polských badatelů si uveďme alespoň *Religia Słowian a jej upadek* (1979) od Henryka Łowmianského a *Mitologia Słowian* (1982) z pera Aleksandra Gieysztor.

Ze současných prací věnovaných naší tematice na území České a Slovenské republiky je potřeba zmínit publikace Zdeňka Váni *Svět dávných Slovanů* (1983) a *Svět slovanských bohů a démonů* (1990). Opomenout nelze ani *Encyklopedii slovanských bohů a mýtů* (2000) od Nadi a Martina Profantových či práce *Bohové dávných Slovanů* (2002) od autorů Martina Pitra a Petra Vokáče, *Slované* (2000) od již zmíněné Magdaleny Beranové,²² a také starší dvojdílné dílo tragicky zesnulého historika Závěš Kalandry (1902–1950) nazvané *České pohanství* (1947) – I. díl *Nejstarší prameny* a II. díl *Osudy bohů*. Závěš Kalandra během své vědecké kariéry proslul zejména svým neoblomným vystupováním proti *Kristiánově legendě* hlásící se do 10. století.

V předcházejících odstavcích jsme si uvedli nejzákladnější evropská díla věnovaná slovanskému pohanství, ale pro úplnost chybí uvést také období 19. a zčásti i 20. století, kdy ve vědě o mýtech hrála významnou roli tzv. mytologická teorie společně s teorií migrační. Řekli jsme si, že první díla věnovaná víře našich předků obsahovala nepřeberné množství zčásti smyšlených jmen slovanských bohů. Tento trend v menší míře přetrvával ještě i v díle Josefa Růžičky *Mýty a báje starých Slovanů* (1907), který ze starších pramenů převážně čerpal. Nutný radikální škrtnutí provedli až první moderní odborníci na slovanské bájesloví, jako byli již zmínění Lubor Niederle, Čeněk Zíbrt a Jan Máchal. Ovšem již dříve si badatelé začali uvědomovat, že historické prameny jsou většinou psány propagandisticky, a to z pohledu křesťanské církve usilující o vykořenění „pohanství“, které ve středověké společnosti stále přetrvávalo, a proto bylo tyto nevěrohodné prameny nutno podrobit vědecké kritice. Není se čemu divit. Vždyť odborný zájem o slovanskou mytologii je přinejmenším

22 M. Beranová přispěla v bádání o slovanském pohanství především v kapitole *Pohané a křesťané* (s. 224–250), kde zajímavým pohledem archeoložky popisuje slovanské svatyně, idoly s několika obličejí a hlavami, kultovní plastiky zvířat z hlíny, pohřební ritus a také soužití pohanů s křesťany, které archeologické nálezy potvrzují.

tak starý jako slavistika sama. Tento zájem však začal být aktuální zejména v období romantismu u nás spojeném s národním obrozením, kdy si mnohé z velkých osobností tehdejšího kulturního života začaly uvědomovat svou národní příslušnost, což brzy vedlo nejen k rekonstrukci slovanských a českých starožitností, ale i k rekonstrukci samotného slovanského nebe.

Řekněme si tedy něco o mytologické škole, s jejímiž počátky spojujeme jména Jacoba (1785–1863) a Wilhelma (1786–1859) Grimmových. Tato teorie se snažila odvodit původ mýtů od různých přírodních úkazů; v lidové kultuře hledala pozůstatky dávných bájí. Nebyla však jednotná, jak by se na první pohled mohlo zdát, ale existovalo v ní hned několik nesmiřitelných směrů. V první řadě šlo zejména o sluneční teorii mýtu, se kterou přišel difuzionista Leo Frobenius (1873–1938) a rozvíjel ji např. orientalista Friedrich Max Müller (1823–1900). Průběžně se solární teorií existovala teorie měsíční, jejímž zastáncem byl např. Angelo de Gubernatis (1840–1913). Někteří badatelé viděli původ mýtu hned v úkazech veškerých nebeských těles a jiní se zase zaměřili na úkazy v přírodě spojené s bouří, blesky a deštěm. K nim patřil Adalbert Kuhn (1812–1881), který získal svého následovníka např. v našem Ignáci Janu Hanušovi či v Rusovi Afanasjevovi. Pozemský původ mýtů hledal zase německý etnograf Wilhelm Manhardt (1831–1880) zaměřený především na vegetační demony či germánské mýty.

Na našem území byli mytologickou teorií ovlivněni kromě již zmíněného Ignáce Jana Hanuše také Václav Krolmus (1787–1861) jako autor *Staročeských pověstí, zpěvů, her, obyčejů, slavností a nářevů* (1845) a práce *Poslední božičtě Černoboha s runami na Skalsku, v kraji Boleslavském, v Čechách* (1857), Karel Jaromír Erben (1811–1870) ve svém díle *Báje slovanské o stvoření světa* (1866), Pavol Dobšinský (1828–1885) a jeho *Prostonárodní obyčaje, povery a hry slovenské* (1880) a Primus Sobotka (1841–1925) v knize *Rostlinstvo a jeho význam v národních písních, pověstech, bájích, obřadech a pověrách slovanských* (1879). Samozřejmě, že v té době existovaly i teorie zcela odlišné. Jednou z nich byla migrační teorie, která věřila, že jsou v lidové slovesnosti uchovány fragmenty indoevropských mýtů a s jejich pomocí je možno tento pramýtus rekonstruovat. Kromě zástupců tzv. finské školy k nejvýznamnějším představitelům této teorie patřil indolog Theodor Benfey (1809–1881) nebo Vladimír Vasiljevič Stasov (1824–1906).

Jenže mýtus byl později chápán i zcela odlišně a mnozí odborníci začali jeho původ hledat ve světě lidí. Antropolog Bronislaw Malinowski (1884–1942) v něm viděl „chartu zákonů primitivní společnosti“. Zástupci školy Émila Durkheima (1858–1917), jako byli zejména sociolog, etnolog a historik Marcel Mauss (1872–1950), nebo filozof, sociolog a psycholog Lucien Lévy-Bruhl (1857–1939), předpokládali, že mýty vznikaly ze zvláštní mentality primitivů. Mýtem se zabývalo mnohem více škol. Jmenujme si ještě školu antropologickou a s ní spojené jméno Andrew Lang (1844–1912), nebo školu psychoanalytickou, jejíž příznivci následovali příkladu Sig-

munda Freuda (1856–1939) a v mýtech hledali dokonce vzdálené zprávy o ontogenezi (vývoj individua) a fylogenezi (historický vývoj organismů na Zemi v průběhu geologického období člověka). Každá z uvedených teorií a škol přinesla v konečném účtování pozoruhodné výsledky, se kterými lze s potřebnou kritičností nadále pracovat, ovšem nejdůležitější otázkou nadále zůstává zejména fakt, jakým proměnám podléhá mýtus v průběhu svého vývoje a zda-li je v něm možno spatřovat zároveň náboženské představy a vzpomínky na skutečné události z dávné lidské minulosti.²³

Jak jsme si ukázali, potřeba syntézy výsledku výše zmíněných oborů je nevyhnutelná. Komplexní přístup v tomto směru bádání je nutností, jelikož žádný z oborů sám o sobě na pochopení slovanské mytologie nestačí. Každá ze zmíněných vědních disciplín také neustále prohlubuje své poznatky a toho je samozřejmě třeba využít. Stejně tak je zapotřebí sledovat vývoj bádání v zahraničí a pracovat s cizojazyčnými prameny. Pro současný výzkum mytologie Slovanů mají obrovský význam prameny ruské, slovinské, ale také makedonské, zapomínat nelze ani na regionální studie věnované obřadnímu folkloru, které mohou v širším kontextu mnohému napovědět. Studium slovanského bájesloví v českých zemích stojí dnes na rozcestí. Může se vydat buď cestou dávno překonaných teorií, nebo následovat novější a progresivnější metody výzkumu, což je pro jeho další rozvoj samozřejmě jediná správná volba.

Prameny a literatura:

- BERANOVÁ, M.: *Slované*. Praha 2000.
BÍLEK, J.: *Hádanky naší minulosti II. Praotec Čech přišel ve středu*. Praha 2002.
DUMÉZIL, G.: *Mýty a bohové Indoevropanů*. Praha 1997.
HORÁK, J.: *Národopis československý – přehledný nástin*. In: *Československá vlastivěda II. Člověk*. Praha 1933, s. 305–472.
KALANDRA, Z.: *České pohanství I*. Praha 2002.
KOVÁRNÍK, J.: *Nový poznatek ke stavební technologii románské rotundy sv. Kateřiny ve Znojmě – Poznámka k lucernám u rotundy ve Znojmě a v Plavči*. In: *Ve službách archeologie 2007*, č. 1, s. 162–172.
NIEDERLE, L.: *Život starých Slovanů II*. Praha 1924.
PROFANTOVI, N. a M.: *Encyklopedie slovanských bohů a mýtů*. Praha 2004.
TŘEŠTÍK, D.: *Mýty kmene Čechů*. Praha 2003.
VÁŇA, Z.: *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha 1990.

23 VÁŇA, Z.: c.d., s. 18–24; KALANDRA, Z.: *České pohanství I*. Praha 2002, s. 37–49; HORÁK, J.: *Národopis československý – přehledný nástin*. In: *Československá vlastivěda II. Člověk*. Praha 1933, s. 308–472; NIEDERLE, L.: *Život starých Slovanů II*. Praha 1924, s. 7–17 a 281–288.

Abstract

Contribution of the Particular Scientific Branches to the Study of Slavic Mythology

This contribution brings survey of historical sources, findings of archaeology, linguistics, religionistics and especially ethnography. It also includes an informative survey of research evolution with references to essential literature. It tries to point out that synthesis of findings of humanities is absolutely necessary because none of the mentioned disciplines can continue in separate research effectively. Only interdisciplinarity can bring successful findings in the future.

Keywords: Slavs – Mythology – Interdisciplinarity – Trifunctional Definition – Historical Resources

Pokyny pro úpravu příspěvků *Národopisného věstníku*

Písmo: ARIAL nebo TIMES NEW ROMAN; bez stínování, psaní všech velkých písmen nebo kapitálek

název příspěvku: velikost 12 / tučně

jméno autora: velikost 12 / tučně+kurzíva

názvy kapitol: velikost 12 / podtržené

vlastní text: velikost 12

Odstavec: zarovnání vlevo; řádkování 1,5; začátek odstavce neformátovat žádným odsazením (klávesou TAB, několika úhozy mezerníkem); klávesu ENTER používejte pouze k oddělení odstavců.

Poznámky: umístit pod čarou (Vložit → Odkaz → Poznámky pod čarou; číslovat 1, 2, 3 atd.)

Seznam pramenů a literatury (nadpis těchto soupisů bude sjednocen s nadpisy ostatních kapitol v textu): za vlastním textem.

Bibliografické záznamy v následující jednotné podobě:

JANOTKA, M. – LINHART, K.: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984.

nebo

KRÁL, K.: *O domácí výrobě na Valašsku*. *Národopisné aktuality* 23, 1995, č. 4, s. 15–24.

Citace archivních pramenů podle následujícího vzoru:

Moravský zemský archiv v Brně, fond G113 – Zemská rada živnostenská, inventární číslo 58, signatura Xa, číslo kartonu 580, fol. 5–8.

Resume u příspěvků v oddílech Studie, Materiály: český text určený pro překlad do anglického jazyka v rozsahu ½ normostrany.

Klíčová slova: pět slov vystihujících obsah statě.

Fotografie: nevkládat do textu, přiložit jako samostatnou přílohu/-hy, opatřit seznamem fotografií (u popisů uvést vedle názvu také autora, místo archivace fotografie či vlastníka obrazového materiálu, vročení).

Název souborů: každý soubor bude mít název složený z příjmení autora a názvu příspěvku:

Kral_O domácí výrobě.doc

– bude-li k příspěvku připojena obrazová příloha, bude vše (textová i obrazová část) vložena do složky téhož názvu: **Kral_O domácí výrobě** – a ve složce bude textový dokument

Kral_O domácí výrobě_Text a jednotlivé očíslované obrázky: **Kral_O domácí**

výrobě_Obr1; Kral_O domácí výrobě_Obr2 atd.

Redakce

Do 1. čísla *Národopisného věstníku 2009* přispěli:

Mgr. Jan BLAHŮŠEK, Národní ústav lidové kultury, Strážnice (Zámek 672, 696 62 STRÁŽNICE)

PhDr. Pavel BUREŠ, Národní památkový ústav, Praha (Valdštejnské náměstí 3, 118 01 PRAHA 1)

Mgr. Ondřej DOLEŽAL, Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha / doktorand (Celetná 20, 116 42 PRAHA 1)

Mgr. Pavel HAVRÁNEK, Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno / doktorand (A. Nováka 1, 602 00 BRNO)

PhDr. Josef JANČÁŘ, CSc., Uherské Hradiště (ul. 28. října 986, 686 00 UHERSKÉ HRADIŠTĚ)

PhDr. Vanda JIŘIKOVSKÁ, CSc., Regionální muzeum, Kolín (Brandlova 35, 280 02 KOLÍN)

PhDr. Dagmar KLÍMOVÁ, CSc., Praha (Trojanova 10, 120 00 PRAHA 2)

PhDr. Věra KOVÁŘŮ, Brno (Charbulova 24, 618 00 BRNO)

Doc. PhDr. Alena KRÍŽOVÁ, Ph.D., Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno (A. Nováka 1, 602 00 BRNO)

Mgr. Jiří MACUDA, Jihomoravské muzeum, Znojmo (Přemyslovců 8, 669 45 ZNOJMO)

Mgr. Magdalena MAŇÁKOVÁ, Národní ústav lidové kultury, Strážnice (Zámek 672, 696 62 STRÁŽNICE)

Mgr. Václav MICHALIČKA, Muzeum Novojičínska – Muzeum Příbor, Příbor (Lidická 50, 742 58 PŘÍBOR)

Mgr. Jana NOSKOVÁ, Ph.D., Etnologický ústav AV ČR v.v.i., Brno (Veveří 97, 602 00 BRNO)

Mgr. Markéta PALOWSKÁ, Ostravské muzeum, Ostrava (Masarykovo náměstí 1, 728 41 OSTRAVA)

Doc. PhDr. Martina PAVLICOVÁ, CSc., Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno (A. Nováka 1, 602 00 BRNO)

Mgr. Jana POLÁKOVÁ, Muzeum romské kultury, Brno (Bratislavská 246/67, 602 00 BRNO)

PhDr. Jana POSPÍŠILOVÁ, Ph.D., Etnologický ústav AV ČR v.v.i., Brno (Veveří 97, 602 00 BRNO)

PhDr. Vít SMRČKA, CSc., Praha (Trachtova 1130, 158 00 PRAHA 5)

Dr. Annett STEINFÜHRER, Helmholtz-Zentrum für Umweltforschung GmbH – UFZ, Department Stadt- und Umweltsoziologie, Leipzig (Permoserstr. 15, 04318 LEIPZIG, Německo)

Prom. hist. Helena ŠENFELDOVÁ, Praha (Spojovací 13, 190 00 PRAHA 9)

Doc. PhDr. Irena ŠTĚPÁNOVÁ, CSc., Ústav etnologie Filozofické fakulty
Univerzity Karlovy, Praha (Celetná 20, 116 42 PRAHA 1)

Mgr. Jana TICHÁ, Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm,
Rožnov pod Radhoštěm (Palackého 147, 756 61 ROŽNOV POD RADHOŠTĚM)

PhDr. Věra THOŘOVÁ, CSc., Etnologický ústav AV ČR v.v.i., Praha
(Na Florenci 3, 110 00 PRAHA)

PhDr. Miloš TOMANDL, CSc., Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity
Karlovy, Praha (Celetná 20, 116 42 PRAHA 1)

RNDr. Antonín VAISHAR, CSc., Ústav geoniky AV ČR, v.v.i., Brno
(Drobného 28, 602 00 BRNO)

PhDr. Nad'a VALÁŠKOVÁ, CSc., Etnologický ústav AV ČR v.v.i., Praha
(Na Florenci 3, 110 00 PRAHA)

PhDr. Miroslav VÁLKA, Ph.D., Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty
Masarykovy univerzity, Brno (A. Nováka 1, 602 00 BRNO)

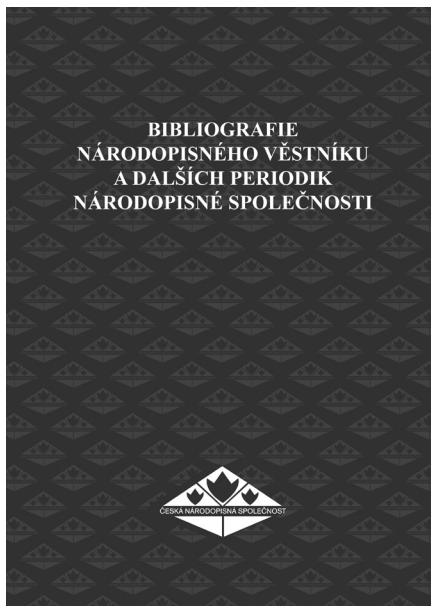
Mgr. Andrea ZOBAČOVÁ, Etnologický ústav AV ČR v.v.i., Brno (Veverčí 97,
602 00 BRNO)

Česká národopisná společnost nabízí novou publikaci

Jiřina VESELSKÁ

Bibliografie Národopisného věstníku a dalších periodik Národopisné společnosti

Bibliografický soupis zahrnuje na 242 stranách celkem 1933 položek, doplňuje jej rejstřík místní, osobní a jmenný. Zpracovány byly příspěvky v těchto tiskovinách Společnosti: *Národopisného sborníku československého* (1896–1905), *Národopisného věstníku československého* (1906–1956), *Národopisného věstníku československého* (1966–1992) a *Národopisného věstníku* (1993–2005), který vychází dodnes. Mimo tyto hlavní tituly, určené odborné veřejnosti, vydávala Společnost po určitou dobu kolem poloviny 20. století také spíše zpravodajská periodika – *Zprávy ČNS* a *Věstník ČNS a SNS*, které přinesly celou řadu, dnes téměř opomíjených terénních zpráv a sdělení zpracovaných dopisovateli, zprávy o připravovaných a realizovaných výzkumech zejména zátopových oblastí, jichž byla společnost garantem. Proto byl jejich obsah zpracován a přiřazen k bibliografii. Doplňkem celého soupisu, který čítá více jak 1900 záznamů, je seznam *Bibliografických příloh Věstníku NSČ a SNS*, vydávaných v letech 1959–1967. Samostatnou přílohou, bez číselného označení, je výběr zpráv, věnovaných činnosti Národopisné společnosti, které byly postupně zveřejněny ve všech zpracovávaných titulech. Jednotlivé bibliografie jsou uzavřenými celky ve výše naznačené chronologii, rozdělenými na články a studie, zprávy o literatuře, personalia a zprávy drobné. Záznamy v souborech jsou číslovány návazně, aby nebyly komplikovány údaje v rejstřících. Bibliografické záznamy článků a studií jsou opatřeny anotacemi. U jubilejních statí je uvedeno, zda se jedná o text jubilejní nebo nekrolog osobnosti. Drobné zprávy a zprávy o literatuře anotovány nejsou.

Bibliografii si můžete objednat za cenu **180 Kč** + poštovné a balné na adrese:

Česká národopisná společnost

Národní třída 3
117 20 PRAHA 1

Nebo prostřednictvím e-mailu: drapala@phil.muni.cz

Národopisný věstník XXV (68) za rok 2009
Číslo 1

Vydala Česká národopisná společnost za podpory Odboru regionální a národnostní kultury
MK ČR v roce 2009

Redakce: Daniel Drápala
Jazykové korektury: Josef Štěpán
Překlad do angličtiny: Eva Románková, Vlastimil Čich

Grafické zpracování, tisk: Metoda spol. s r. o.

Adresa redakce: Národní třída 3, 117 20 Praha 1

Náklad 350 ks

ISSN 0323–2492